

Данило Кравець
Марія Пірко
Назар Різун

**АНТИІМПЕРСЬКІ ДИСКУРСИ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

Колективна монографія

Львів - 2025

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

Данило Кравець

Марія Пірко

Назар Різун

**АНТИІМПЕРСЬКІ ДИСКУРСИ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ
УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ ХХ СТОЛІТТЯ**

**БОГДАН ЗАКЛИНСЬКИЙ, МИХАЙЛО ВОЗНЯК, МИХАЙЛО
ДЕМКОВИЧ-ДОБРЯНСЬКИЙ, ЯРОСЛАВ ДАШКЕВИЧ, БОГДАН
ЯКИМОВИЧ**

Колективна монографія

УДК 94:[321.1+316.344.32]:304.2(477)"19"(092)
DOI

Ухвалено до друку рішенням
Вченої ради Львівської національної наукової бібліотеки України
ім. В. Стефаника
(протокол № 5 від 28. 11. 2025 р.)

Кравець Д., Пірко М., Різун Н. Антиімперські дискурси у науковій спадщині українських інтелектуалів ХХ століття: Богдан Заклинський, Михайло Возняк, Михайло Демкович-Добрянський, Ярослав Дашкевич, Богдан Якимович. Колективна монографія / НАН України, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Львів, 2025. 223 с.

Видання пропонує комплексне дослідження формування й розвитку антиімперського світогляду в українській гуманітаристиці ХХ століття. Автори аналізують наукову, публіцистичну та епістолярну спадщину провідних інтелектуалів (Б. Заклинського, М. Возняка, М. Демковича-Добрянського, Я. Дашкевича та Б. Якимовича) показуючи, як їхні дослідження з історії, культурології та літератури протистояли російсько/радянським імперським наративам. У монографії висвітлено специфіку інтелектуальної опозиції імперським моделям влади, окреслено внесок кожного дослідника у формування українського критичного історіописання, а також показано тяглість антиімперської традиції в українській науці.

Видання буде корисним історикам, філологам, культурологам, а також усім, хто цікавиться ідеями опору імперським дискурсам та еволюцією української інтелектуальної думки.

Kravets, Danylo, Pirko, Mariia, Rizun, Nazar. *Anti-Imperial Discourses in the Scholarly Legacy of Ukrainian Intellectuals of the Twentieth Century: Bohdan Zaklinskyi, Mykhailo Vozniak, Mykhailo Demkovych-Dobrianskyi, Yaroslav Dashkevych, Bohdan Yakymovych. Collective Monograph.* National Academy of Sciences of Ukraine; Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine. Lviv, 2025. 203 p.

This monograph offers a comprehensive study of the formation and development of anti-imperial thought within twentieth-century Ukrainian humanities scholarship. The authors examine the scholarly publicistic and epistolary legacy of prominent intellectuals—B. Zaklinskyi, M. Vozniak, M. Demkovych-Dobrianskyi, Ya. Dashkevych, and B. Yakymovych – demonstrating how their research in history, cultural studies, and literature challenged Russian/Soviet imperial narratives. The monograph elucidates the specificity of intellectual resistance to imperial models of power, outlines each scholar's contribution to shaping Ukrainian critical historiography, and highlights the continuity of the anti-imperial tradition within Ukrainian academic discourse.

This publication will be of interest to historians, philologists, cultural studies scholars, and all readers interested in the intellectual strategies of resisting imperial discourses and the evolution of modern Ukrainian thought.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Артимишин Павло – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

Хома Іван – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка»

Монографія опублікована в рамках цільової програми проєктів науково-дослідних робіт групи молодих вчених НАН України «Антиімперські наративи в українській гуманітаристиці ХХ ст. крізь призму біографій вчених» за 2024–2025 рр.

ISBN

© Кравець Д., 2025
© Пірко М., 2025
© Різун Н., 2025
© Львівська національна наукова бібліотека
України ім. В. Стефаника, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	4
 РОЗДІЛ 1	
Інтелектуал у добу імперій: педагогічна і культурологічна діяльність Богдана Заклинського.....	16
 РОЗДІЛ 2	
Наукові мости через кордон з імперією: Михайло Возняк і радянська Україна у міжвоєнний час.....	42
 РОЗДІЛ 3	
Михайло Демкович-Добрянський: бачення української державності та опору російсько-радянській імперії.....	61
 РОЗДІЛ 4	
У полоні імперії: науковий шлях Ярослава Дашкевича (1926–2010) у світлі його епістолярної спадщини.....	89
 РОЗДІЛ 5	
Деколонізація історії: український державницький наратив у творчій спадщині Богдана Якимовича.....	132
 ПІСЛЯМОВА.....	158
ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ.....	162
SUMMARY.....	191
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	196

ПЕРЕДМОВА

Століттями російсько-радянська імперія намагалася сформувати в українців комплекс меншовартості, фальсифікуючи історію та нав'язуючи свою мову, культуру та погляди на науку. У такий спосіб відбувалась культурна колонізація України. Інтелектуали, вчені та представники української гуманітаристики розуміли, що відстоювання національної ідентичності за часів імперського панування означало боротьбу за майбутнє України. Навіть після розпаду СРСР радянська імперія залишила по собі не лише назви вулиць і російську мову в містах, а й міфи про «братні народи» та звичку озиратися на Москву, були глибоко вкорінені у свідомості мільйонів українців. В умовах російської військової агресії проти України загострилося почуття національної ідентичності. Більшість людей, які були байдужі до самовизначення своєї національності, побачивши несправедливість, звіряче обличчя агресора, страждання невинних людей, відчули себе частинкою всієї української спільноти. Це призвело до значного зацікавлення українською минувиною. Історія ж як наука повинна створювати таке знання, яке для особистості та спільноти буде мати, як цінність виживання в критичних ситуаціях, так і сприяти певній етичній поведінці¹ [1]. Представлена колективна монографія є спробою осмислити роль науки загалом, та гуманітаристики зокрема в протистоянні української нації російсько-радянській імперії.

Знаний в середовищі української діаспори публіцист Анатоль Бедрій відзначав, що згідно із російською імперською політикою, українці вважаються частиною однієї «древньоруської народности», «головним рушієм якої і речником якої є росіяни»². Український дисидент Олесь Бердник слушно підкреслював, що результатом багатовікового співжиття обох

¹ Доманська Ева. Історія та сучасна гуманітаристика, Київ, 2012. С. 7.

² Бедрій А. Куль-обмін. Доповідь // Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Ф. Бедрій Анатоль. Спр. «Бедрій А. Куль-обмін. Доповідь». Арк. 1.

народів «стала Голгофа України, скраденої, замученої, оббріханої, розіп'ятої. Отже цілковито фальшується не лише історія, але й антропологія, археологія, історія культури, історія церкви і тд». О. Бердник вказував на наслідки російської імперської політики: «велика німота панує в духовній сфері нашої нації»³[3].

Президент міжнародної асоціації українців, професор мовознавства Інституту славістики Віденського університету М. Мозер зазначав, що будь-яке суспільство без гуманітарних наук «втрачає дуже багато, фактично – підґрунтя власної ідентичності»⁴. Українська гуманітаристика у ХХ столітті розвивалася у постійній напрузі між імперськими дискурсами, що нав'язували колоніальне бачення української історії, культури та ідентичності, та емансипативними зусиллями самих українських інтелектуалів, які прагнули вивільнити гуманітарне знання з-під тиску зовнішніх ідеологічних впливів. Одним із ключових векторів такого спротиву стало формування антиімперських наративів – інтелектуальних стратегій, які деконструювали імперські міфи, виводили на поверхню замовчувані голоси та переосмислювали місце України в ширшому цивілізаційному контексті.

Представлена колективна монографія є спробою простежити витoki, форми й еволюцію антиімперського дискурсу в українській гуманітарній думці через призму інтелектуальних біографій п'яти видатних вчених: Михайла Возняка (1881–1954), Богдана Заклинського (1886–1946), Михайла Демковича-Добрянського (1905–2003), Ярослава Дашкевича (1926–2010) та Богдана Якимовича (1952–2022). Їхній науковий доробок, життєві шляхи та ідейні позиції репрезентують не лише різні етапи розвитку гуманітаристики, але й різні форми інтелектуального спротиву імперським парадигмам – від історіографії та літературознавства до культурології та архівної справи.

Педагог Б. Заклинський виріс і працював у Галичині Габсбургів, тому освіта, видавнича діяльність і педагогічна

³ Там само. Арк. 2.

⁴ Павко А. Здобутки та проблеми сучасної гуманітаристики. *Освіта і наука*. 2021. № 1. С. 81.

практика були дуже пов'язані з імперською адміністрацією, з її шкільними правилами, мовною політикою, можливостями видавати та навчати українською. Його педагогічні та літературні зусилля – підручники з географії, історії, фольклору – націлені на розвиток української національної свідомості, що в умовах Австро-Угорщини, а згодом і відновленої міжвоєнної Польщі та радянської України, часто позначало протистояння між імперськими обмеженнями і прагненням до національного культурного розвитку.

З початком політики українізації розпочалися контакти літературознавця, члена НТШ М. Возняка з радянською імперією. У 1920-х роках вчений ще мав можливість публікувати свої наукові праці за Збручем проте все ж перебував під наглядом партійних структур. Вже у 1930-ті роки дослідження М. Возняка були визнані «націоналістичними ухилами». Після Другої світової війни тиск на науковця посилювався, наукові теми, характер видань, способи інтерпретації історії та літератури мусили бути узгоджені з офіційною ідеологією.

Перебуваючи поза межами радянської імперії М. Демкович-Добрянський у 1950–1970-х роках очолював українську редакцію Радіо Свобода. Ця радіостанція стала потужним каналом через який діаспора інформувала світ про становище українців у СРСР/УРСР. М. Демкович-Добрянський, як редактор і публіцист, відіграв важливу роль у формуванні таких передач. Він аналізував радянську національну політику, зокрема взаємини між українцями і росіянами, звертав увагу на те, як радянська влада здійснює русифікацію, обмежує українську культуру й мову, переслідує інтелігенцію. Книги М. Демковича-Добрянського на тему українсько-російських відносин, а також його публікації з критикою радянського імперіалізму, стали важливою складовою еміграційної наукової думки.

Як син діячів Української Народної Республіки та Української Галицької Армії, Я. Дашкевич мав «неблагонадійне» соціальне походження в очах радянської влади. Це стало підставою для його арешту в 1949 році. У радянські роки теми історії, джерелознавства, археографії, особливо ті, що стосувались українських національних питань, піддавались суворій цензурі. Обрана Я. Дашкевичем тематика про вірменські колонії – була менш «політичною», що дозволяло йому уникати прямих

конфліктів із режимом, і водночас продовжувати наукову діяльність. Після повернення із таборів Я. Дашкевич був позбавлений можливості працювати за фахом, йому не просто було отримати вчені звання та посади.

Майбутній історик Б. Якимович спочатку здобув інженерну освіту, що було типовим, для тогочасної української інтелігенції, адже технічний чи природничий фах часто вважався більш «безпечним» з точки зору імперської цензури. Теми ж пов'язані з національною символікою, історією українського національного руху були «чутливими». Дослідження Б. Якимовича про І. Франка, історію українських війська книгознавство, стали можливим вже в часи Перебудови та пізньої радянської доби, коли ідеологічна жорсткість дещо послабилася. Це дало змогу Б. Якимовичу захистити докторську дисертацію, зайняти активну громадську позицію, брати участь у відновленні національних символів тощо.

Понад 40 років Б. Якимович займався науковою працею і за цей час здійснив чимало. У доробку вченого – чотири монографії, близько 500 наукових і науково-популярних праць, статей, есеїв, рецензій, він упорядкував і видав понад 60 повноцінних книжок і низку брошур. Коло наукових зацікавлень ученого органічно поєднує франкознавство, історію видавничої справи, національну символіку, військову та воєнну історію, біографістику, вексилологію, краєзнавство, лексикографію та інші напрями.

На новітньому етапі розвитку української історіографії біографічні розвідки поступово переходять на якісно новий рівень: від традиційного поетапного відтворення фактів біографії – до інтелектуальної біографії. Увага вчених зосереджується дедалі більше на висвітленні безперервних взаємозв'язків людини та соціокультурного середовища, що її оточує; з'ясуванні світогляду історика в його історичних поглядах; особливостей формування життєвих пріоритетів особистості. Українські діячі першої половини XX століття усе активніше сприймаються не лише як учасники національно-визвольних змагань на теренах України, а й як творці європейського інтелектуального простору. Багато українців, які опинилися в еміграції, були позбавлені політичних важелів впливу на процеси, що відбувалися на українських землях. Проте ці люди не стали лише спостерігачами

європейського наукового життя, а були його співтворцями, використовуючи при цьому свій досвід наукової, культурно-просвітницької, організаторської діяльності. Українські інтелектуали не лише творили свій, «внутрішній», інтелектуальний простір, а й долучалися до формування європейської інтелектуальної історії⁵.

Об'єднуючи біографічний, історико-науковий та ідеологічний підходи, представлена монографія дозволяє по-новому поглянути на українську гуманітарну традицію. У фокусі уваги – не лише тексти науковців, а й контексти, ідеї, особистості, а також етика мислення в умовах інтелектуального тиску. Саме через ці біографічні лінзи можна глибше осмислити, як формувалася і трансформувалася українська антиімперська парадигма в науці.

Переосмислення державницької парадигми в українській історіографії віддзеркалювало ширший «імперський поворот» у західній гуманітаристиці. Піднесення «імперських студій» було пов'язане, з одного боку з усвідомленням того факту, що імперія як форма політичної організації відігравала ключову роль у трансформації людських спільнот протягом останніх двох тисяч років, а з другого – з геополітичними конфронтаціями останніх двох десятиріч, у яких бачимо повернення до імперських практик, зокрема з боку Росії. Гносеологічну привабливість «нової імперської історії» можна пояснити тим, що вона трактує імперське панування вже не лише в політичних та економічних категоріях, але й культурних, а це відкриває широкі можливості для аналізу проблематики дискурсивної влади і примусу, символічної географії, наукових та літературних наративів, пов'язаних з імперіалізмом і колоніалізмом, проблематики травми, пам'яті й ідентичності⁶.

Важливий внесок у постколоніальні студії та деколоніальну теорію дослідження вніс В. Мін'йоло. Автор, зокрема досліджує «колоніальність влади» – стійку спадщину колоніалізму, яка продовжує визначати глобальні відносини, знання та культуру навіть після формального завершення колоніального панування.

⁵ Ляшко С. Поняття «наукова біографія» у теорії та практиці історико-біографічних досліджень. *Українська біографістика*. 2013. Вип. 10. С. 27.

⁶ Гуманітаристика: роль особистості в історії. Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 2021. С. 65.

В. Міньюло вводить поняття coloniality, щоб описати довготривалі форми контролю, які не зникли після деколонізації, зокрема в епістемології (теорії знання), політиці, економіці та культурі⁷.

Спираючись на теоретико-методологічні засади «нової імперської історії», варто трактувати імперії Габсбургів, Романових та більшовицький СРСР як імперії, тобто композитні держави, уряди яких свідомо використовували у своїй політиці відмінності та нерівність між різними регіонами, а також соціальними й етнічними групами⁸.

Імперські амбіції Московської держави формуються ще у XVI столітті, коли Велике князівство Московське (Московія) проголосило себе «третім Римом» – спадкоємцем традицій Візантійської імперії та претендентом на роль захисника всього православного світу. У результаті численних воєн на сході, заході й півдні Москва поступово інтегрувалася у загальноєвропейський контекст, позиціонуючи себе поряд із Британською, Австро-Угорською та Французькою імперіями як колоніальна держава.

Після Жовтневого перевороту 1917 року більшовицький режим офіційно проголосив ліквідацію російської монархії та відмову від імперської політики. Водночас нова влада активно застосовувала військові та репресивні засоби з метою збереження територіальної цілісності колишньої імперії. Уже на початку 1930-х років Й. Сталін реанімував російський націоналізм, що спирався на усталений імперський міф про «велич російського народу». Більшовицька Москва зробила етнічних росіян найбільш привілейованою групою в Союзі та послала російських поселенців заселяти та контролювати неросійські регіони⁹.

Досі викликає дискусії питання про те чи можна вважати власне СРСР імперією. Радянський Союз десятиліттями вибудовував свою ідеологію на антиімперській та антиколоніальній риториці. Заперечування власної імперської природи робило СРСР справді унікальною імперією XX століття.

⁷ Mignolo W. Coloniality, subaltern knowledge and border thinking. Princeton, 1999. 398 p.

⁸ Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст. /Колективна монографія за ред. А. Адагурова і В. Склокіна. Львів, 2020. С. 22.

⁹ Як західні вчені допомагали заперечувати російський імперіалізм. Режим доступу: <https://texty.org.ua/fragments/109075/yak-zahidni-vcheni-dopomahaly-zaperechuvaty-rosijskyj-imperializm/>

Дискусія про Радянський Союз як імперію об'єктивно ускладнена браком консенсусу серед науковців щодо критеріїв класифікації й типологічних ознак, як і визначення самого поняття «імперія».

Можна визначити такий, звичайно не вичерпний, перелік важливих типологічних ознак, за якими науковці зазвичай відносять певну державу до класу імперій: – багатонаціональний склад, асиметричність у взаєминах центру-периферії, специфіку яких творять експансіоністські механізми політичної, економічної, соціокультурної інтеграції різномірних елементів на підставі центр-периферійного підпорядкування; – територіальна експансія, відсутність або слабкість діалогічності з зовнішнім світом, символічна «прозорість» кордонів та прагнення дальшого їх розширення; – «сакральна» наднаціональна ідеологія, вкорінена в догматичних і монотеїстичних доктринах з претензією на загальну правильність і поширення у всьому світі; – наявність, прояви імперської та периферійної (колоніальної) ідентичностей¹⁰.

Сучасні науковці пропонують різні типологічні визначення радянської імперії: поліетнічна, неоросійська, колоніальна, постколоніальна, пост теократична, неперервна, тоталітарна, імперія позитивної дії, імперія націй, авторитарна дисциплінарна та ін.¹¹

Найбільш вдалим в оцінках радянської імперії є підхід Д. Лівена. Науковець трактував попередницю СРСР – Російську імперію як гібрид, де поєднувалися риси європейських морських колоній і особливості автократичної материкової імперії. Продовжуючи традиції європейської експансії ззовні, Росія довго залишалася периферійною й відсталою в економіці та політиці державою, більш схожою на деякі британські не білі колонії, ніж на саму Британію. Відповідно Радянський Союз Д. Лівен представив як останню зі старих великих імперій, модернізовану, поліпшену версію імперії, пристосовану до реалій ХХ століття — з традиційною для всіх імперій манією збільшення території, централізованим автократичним правлінням, мобілізацією всіх ресурсів для збільшення військової потужності, культивацією

¹⁰ Гриневич Л. Чи був Радянський Союз імперією, а радянська Україна колонією: контури сучасних наукових підходів. *Сторінки історії*. 2019. № 49. С. 192.

¹¹ Там само. С. 193.

однієї з найбільших ідеологій, що стала своєрідною релігією¹². На думку Олександра Мотиля, автора концептуальної праці «Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження», Радянський Союз був «єдиною тоталітарною імперією в світі», ядром якої були Європейська частина Росії загалом і район навколо осі Москва — Ленінград зокрема.

Отже, російський імперіалізм у порівнянні з «класичним» європейським має інший характер. Він є колоніалізмом континентальним, а інструментом домінування тут стало не підкреслення відмінностей, а їх заперечення. Європейський імперіаліст XIX століття говорив колонізованим: ви ніколи не станете таким, як я. Російський імперіаліст говорить колонізованим: ви ніколи не станете не таким, як я¹³.

Життєві шляхи М. Возняка, Б. Заклинського, М. Демковича-Добрянського, Я. Дашкевича та Б. Якимовича були тісно пов'язані з Галичиною як осередком українського національного і культурного відродження. Львів як місто їхньої діяльності або еміграційної пам'яті виступало символом духовної тягlosti української інтелігенції. Усі вони були пов'язані з галицькими культурними інституціями – університетами, архівами, музеями, науковими товариствами.

У 1 розділі монографії комплексно проаналізовано творчий доробок Б. Заклинського – відомого педагога й діяча українського культурного руху, який самовіддано працював на благо свого народу. Попри значущість його діяльності, постать Б. Заклинського й досі залишається недостатньо вивченою, а особистий архів, розпорошений між львівськими та київськими збірками, фактично не досліджений. Метою розділу є актуалізація його спадщини та висвітлення внеску у формування системи національного виховання українців у першій половині XX століття, зокрема в контексті освітньої й культурної політики імперій. Джерельною основою слугують матеріали фонду родини Заклинських (фонд 48), які дають змогу авторці М. Пірко

¹² Там само. С. 197.

¹³ Ермоленко В. Три риси російського імперіалізму. Режим доступу: <https://theukrainians.org/nemichna-imperia/>

простежити взаємозв'язок між педагогічною діяльністю діяча і становленням українських антиімперських наративів. Серед використаних матеріалів – офіційні документи (накази про призначення, посвідчення, протоколи засідань), що окреслюють біографічний контекст і громадянську позицію педагога; списки наукових праць і численні рукописи, які відображають масштаб його інтелектуальних зацікавлень, насамперед у сфері національного виховання; багата епістолярна спадщина (близько 700 листів із громадсько-політичними діячами, культурно-просвітніми та видавничими організаціями, редакціями періодичних видань), яка дозволяє реконструювати широку мережу його просвітницьких і видавничих зв'язків. Важливе місце займають матеріали, що стосуються «Всеукраїнського видавництва», співзасновником якого був Б. Заклинський: рецензії, рекламні проєкти, рукописи та графічні кліше, які відображають концепцію масового народного читання як інструмента національного самозахисту. Особливо вагомим є друкована спадщина педагога, зокрема різнопланова публіцистика для різних вікових груп в основному в галицькій періодиці, яка актуалізує механізми творення української школи, вільної від імперських освітніх моделей, збереження національної ідентичності та виховання нових поколінь в душі української традиції.

Розділ 2 присвячений науковим зв'язкам між львівським вченим М. Возняком та науковими осередками в радянській Україні у 1920–1930-х роках. На основі документів з особового фонду М. Возняка, що зберігається у відділі рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника та матеріалів Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського Д. Кравець проаналізував роль галицького вченого у налагодженні наукових «мостів» між Львовом і Києвом, його співпрацю з М. Грушевським, ВУАН та іншими радянськими академічними установами. Простежується участь М. Возняка у спільних академічних проєктах – підготовці наукових збірників, редагуванні листування І. Франка та М. Драгоманова, праці у Комісії історії Західної України. Літературознавець став свого роду символом наукової співпраці і водночас залежності інтелекту від радянських імперських структур, показуючи складну взаємодію української науки по обидва боки радянсько-польського кордону у міжвоєнну добу.

Розділ 3 є узагальненням політичного, історіософського та публіцистичного доробку М. Демковича-Добрянського як мислителя державницького спрямування. Дослідник Д. Кравець розкрив погляди вченого на українську державність, її історичні витоки та тяглість від Русі до XX століття. Висвітлено його участь у львівському журналі «Дзвони», ідейну полеміку з націоналістами Д. Донцова, вплив В'ячеслава Липинського та ідею класократичної монархії. Проаналізовано ставлення М. Демковича-Добрянського до фашизму, більшовизму, британської монархії, а також його бачення моральних і релігійних засад політики. У розділі простежено еволюцію його публіцистики в еміграції, зокрема діяльність у Радіо Свобода, де він досліджував національне питання, Голодомор, русифікацію, роль українців у розвитку російської науки. Особлива увага приділена фундаментальній праці М. Демковича-Добрянського «Україна і Росія», де історик аналізує історичні та ментальні відмінності між двома народами, засуджує російський імперіалізм, але водночас відкидає ідею колективної відповідальності росіян. Розділ актуалізує ідеї публіциста у контексті сучасної війни Росії проти України, зокрема його твердження про потребу морального, науково обґрунтованого спротиву імперській ідеології.

У розділі 4, спираючись на епістолярні джерела з Меморіальної бібліотеки-архіву Ярослава Дашкевича (Львів), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (Київ) та опубліковане листування, Н. Різун простежив особливості наукового шляху історика і громадського діяча Я. Дашкевича за радянських часів. Автор, у тому числі на підставі міжнародної кореспонденції, висвітлив світогляд, характер і, навіть, зовнішність ученого, які контрастували з невиразністю радянської дійсності. Його незламність і багатий внутрішній світ, у центрі котрого перебували незмінне прагнення до історичної правди та українська ідентичність, що їх не змінило тогочасне ідеологічне й антинаукове середовище, – усе це представлено на тлі постійної напруги у стосунках Дашкевича з оточенням.

У розділі 5 окреслено життєвий шлях та інтелектуальний портрет Богдана Якимовича – історика, краєзнавця, книгознавця й визначного діяча української культури, світогляд якого сформувався у середовищі національної пам'яті та спротиву

імперським практикам. Проаналізовано вибрану тематику його друкованої спадщини, що нараховує близько 500 наукових, науково-популярних і публіцистичних праць, скрупульозно опрацьовану львівськими дослідниками та висвітлену в матеріалах до біобібліографії вченого. Результати наукових пошуків зі широкого спектра проблем, які відображають роздуми вченого щодо знакових подій новітньої української історії, сучасником та активним учасником яких йому довелося бути увійшли до монографії «Україна та українці: події далекі і близькі: вибрані праці» (Львів, 2014). Особливу цінність становить особистий архів історика (фонд 343), який зберігається у відділі рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника та перебуває на етапі формування. Він охоплює і його творчий доробок, і низку зібраних ним документів, що відображають ключові аспекти військової, культурної та видавничої історії кінця XIX — початку XXI століть. Документи фонду дають глибоке уявлення про методологію вченого, редакторські практики, громадську діяльність та інтелектуальні зв'язки. Значний масив документів присвячено історії українського війська: чорновиків монографій, статті про ЗУНР, УСС, УГА, ілюстративні матеріали, публікації патріотичного спрямування, фотоархів, робочі нотатки та відгуки на тематичні праці.

На основі цих матеріалів виокремлено внесок Б. Якимовича у вивчення військової історії, державної символіки та історії українського книговидання. Акцент зроблено на перевидання заборонених чи неправильно трактованих ідеологічним режимом українських текстів, факсимільні та репринтні проєкти, спрямовані на відновлення тягlosti національного друку. Значущою є і його діяльність як автора навчальних матеріалів та енциклопедичних статей, що формують сучасний гуманітарний дискурс. У розділі наголошено на поєднанні наукової роботи з активною громадянською позицією та державницьким баченням нашої історії. Рукописна й друкована спадщина вченого розглядається як вагомий чинник, спрямований на деколонізацію історичної пам'яті й укріплення національної ідентичності.

За визначенням дослідниці Єви Доманської історія, як частина гуманітарних знань була інструментом імперського утиску¹⁴. Представлені науковці послідовно розвінчували імперські міфи, які применшували роль України або знеособлювали її культурні надбання. У їхніх працях чітко простежується критика русифікації та інших форм культурного поневолення. Вони розглядали українську історію не як периферійну частину чужих імперій, а як самостійну, драматичну й гідну дослідження традицію.

¹⁴ Доманська Є. Історія та сучасна гуманітаристика... С. 99.

Розділ

1

Інтелектуал у добу імперій: педагогічна і культурологічна діяльність Богдана Заклинського

«20 століття — твориться все нове, від основ.

А занедбаємо — знову будемо бідувати довгі роки»¹⁵.

Б. Заклинський.

У сучасних європейських студіях дедалі більше уваги приділяється аналізу різних культурних і політичних дискурсів крізь призму їхньої взаємодії з імперськими та колоніальними проєктами. Розвиток відповідних теоретичних підходів і методологій дозволив дослідникам не лише простежити механізми формування імперської політичної та культурної домінації, а й окреслити шляхи її критики та подолання. Як слушно зауважив канадський літературознавець і мистецтвознавець українського походження Мирослав Шкандрій, у значній частині наукової літератури імперіалізм традиційно пов'язували з державами, що володіли заморськими колоніями, тоді як імперські практики Росії чи Австро-Угорщини часто залишалися поза увагою, хоча їхній вплив на підлеглі народи був не менш масштабним і тривалим¹⁶.

На зламі епох, коли українське суспільство переживало глибокі політичні та культурні зміни, спричинені Першою світовою війною, занепадом імперій, появою нових державних

¹⁵ Як читати? Лекція. Розуміння прочитаного. Записи при читанні. План прочитаного: Конспект. Рукопис. Чорнило // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48 (Заклинські). Оп. II. Спр. 24. Арк. 19. (20 арк)

¹⁶ Шкандрій М. В обіймах імперій : Російська і українська літератури новітньої доби / перекл. П. Тарашука. Київ : Факт, 2004. С. 15.

утворень і зростанням національної свідомості формувалася постать відомого вченого і педагога Богдана (Теодора) Заклинського. Народився він 9 серпня 1886 року в Станіславові (нині Івано-Франківськ) у родині українського культурного діяча Романа Гнатовича Заклинського та Марії-Артемії з дому Франковської. Він був найстаршим із дев'яти синів. Домашнє середовище мало вирішальний вплив на поступ його світогляду: повага до української мови, інтерес до етнографії, культурна активність і педагогічна посвята були природними складовими родинного виховання. У 1909 році Б. Заклинський закінчив Станіславівську учительську семінарію. Уже в роки навчання він проявив себе не лише як здібний майбутній педагог, а й як юний інтелектуал з чітко окресленими національними переконаннями та схильністю до документування суспільно-політичних процесів. Саме тоді сформувалося його прагнення до систематичного збирання матеріалів, яке згодом визначатиме і його наукову, і громадську діяльність. «З власної охоти й ініціативи» він розпочав збір документів для бібліотеки НТШ, присвячений рухові за реформу виборчої системи у Східній Галичині 1905—1906 років¹⁷. Ця робота стала однією з перших його серйозних історико-документальних ініціатив, виконаною далеко не на рівні аматора. Вона включала афіші, відозви, протоколи віч, пресові матеріали, приватне листування, а також авторські нотатки, зроблені під час мандрів довколишніми селами, де він виступав у читальнях і «Січах», розповсюджував брошури й систематизував враження від народних зборів. Сюди входили й «Записки про виборчий рух в 1905/6 р.», що відкриваються його поетичними

¹⁷ Записки Заклинського Б. про вибори в 1905—1906 рр. і листи до нього від громадських організацій і приватних осіб // ЦДІА України, м. Львів. Ф. 309 (Наукове Товариство імені Шевченка). Оп. 1. Спр. 1357. Арк. 30.

рядками від 18 вересня 1906 року, які засвідчують емоційне переживання молодого автора за долю рідного народу¹⁸:

У грудях біль, в очах темніє,
а серце рвесь до діла,
бо ген на сході — там вже дніє,
а ту — неволя все присіла.

У передмові до збірки він наголошував на важливості зберегти «обильний матеріал, можливий до використання... щоби сей рух ясно та докладно був записаний на картах всесвітної історії». На його думку, записи стануть цінним матеріалом аж за 100 літ¹⁹. І справді, сьогодні ці документи є унікальним джерелом до вивчення політичної мобілізації українців Галичини початку XX століття. Водночас у цих ранніх записах артикулюється й політична програма, що передбачає майбутні погляди вже зрілого Б. Заклинського. Він писав про бачення «вільної України, без границь, попів, законів та катів — опертої на добровільній злуці одиниць у громади... провінції в народи вільні, незалежні ні від кого», передусім «мусить бути залагоджене наше національне питанє, а потім аж можемо вступити сміло до вселюдської вільної спілки»²⁰.

Після закінчення семінарії Б. Заклинський вступив до Львівського університету як надзвичайний слухач, де вивчав українську мову, географію і природознавство. В автобіографії зазначив, що навчання далось йому непросто через постійні проблеми зі здоров'ям і «лікар порадив їхати в гори» для лікування²¹. Педагогічну працю Б. Заклинський розпочав 1 квітня

¹⁸ Там само. Арк. 213в.

¹⁹ Там само. Арк. 313в.

²⁰ ЦДІА України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1357. Арк. 323в–33.

²¹ Заклинський Богдан Романович. Автобіографії. Кірхберг, 1916–1946 рр. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 6.

1910 року в початковій школі села Старі Кути на Косівщині, а згодом за власним бажанням перевівся до села Жаб'є (нині — село Верховина, Івано-Франківська область).

У 1911 році у спілці з педагогом і краєзнавцем Францом Андрусевичем вони заснували «Всеукраїнське видавництво» метою якого було піднесення національної свідомості українського народу та консолідація усіх українців. Планували видавати твори українських авторів, які будуть сприяти культурному поступу нашого народу. В серії «Всеукраїнська бібліотека» основному видавали роботи Б. Заклинського під псевдонімами чи криптонімами: «Всеукраїнський катехизм» (Вс. К.) (1911), «Народні українські заповіді» (1911), «Козак Войнаровський на Сибірі» Богданко (1912), «Під прапором свободи! Збірник патріотичних декламацій» (1912), «Опис рідного краю» (1913), а також надрукували оповідання з гуцульської тематики Петра Шекерика-Доникова «На дні озера» (1913), збірку поезій «Моєму краю» Христі Алчевської (1914)²². Накладом видавництва появилися друком переписні листівки, серед яких варто згадати карту України від р. Тиси по Кавказ роботи Ф. Андрусевича (Ч. 1)²³, герб України з патріотичним віршем Марії Підгірянки (Ч. 12)²⁴. Декілька вітальних великодніх листівок цього видавництва (Ч. 3—6) зберігається у колекції музею НТШ у Львові. На думку дослідниці Оксани Герій, зіставлення декларативної назви серії (всеукраїнська) і теми

²² Матеріали до «Всеукраїнського катехізму» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 65. Арк. 1.

²³ Лист Б. Заклинського до Дороша Івана від 27 березня 1938 року // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 53-с. Арк. 1.

²⁴ Остання коректа («пробний екземпляр») поштової листівки з гербом, надрукованої в жовтні 1916 р. у Відні в друкарні Гольцгавзена; Відень, 1916 // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 115-в. Арк. 1.

титульної листівки досить виразно вказує на просвітницьку мету видавничого проєкту, інспірованого Б. Заклинським²⁵.

Перша світова війна радикально вплинула на його подальший шлях: у грудні 1914 року він разом із дружиною Осипою (з роду Середа) був евакуйований до Відня — одного з головних центрів громадсько-культурного життя у воєнний період. Там він репрезентував «Інформаційний комітет українського народного учительства», члени якого, разом із представниками інших просвітніх товариств, формували Загальноукраїнську культурну раду у Відні — центральну організацію, утворену 22 січня 1915 року для упорядкування культурного життя біженців з Галичини під час Першої світової війни, а також у післявоєнний час (підтримували духовне життя українців, надавали їм моральну та матеріальну допомогу, видавали відповідну літературу, організовували школи, зберігали їхній національний характер). Президентом ради обрали Юліана Романчука²⁶. Про активну діяльність Б. Заклинського в раді свідчить воєнний щоденник педагога, у якому він занотував (січень 1915 року) про ініціативу заснування Українського воєнного музею й архіву у Відні. В газетах «Діло» та «Вістник Союзу Визволення України» він розмістив звернення до українських земляків, а передовсім до УСС, про важливість організації такого музейного простору, щоб «пам'ятки сеї війни старанно збирати і зберігати [...] де-б вони стали власністю

²⁵ Герій О. Серія листівок «Всеукраїнського видавництва» з колекції Музею НТШ: історично-мистецький контекст. *Народознавчі зошити*. 2023. № 4 (172). С. 873–874.

²⁶ Меморіал, проект статуту, резолюція зборів та інші документи про заснування та реорганізацію ради у Відні // ЦДІА України, м. Львів. Ф. 391 (Загальноукраїнська культурна рада). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–4; «Про нові читанки» (доповідь). Протоколи засідань шкільної комісії // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 2.

народа і переховували ся у покоління в покоління, додаючи завзяття та гарту й тій Україні, що покликана до життя і до діяльності по нас [...]. Буде се тривалий пам'ятник нашої слави», та закликав передавати до установи «не тільки кріси, шаблі, ладівниці, набої шрапнелі, уживані по наших і ворожим боці, але також однострій, відзнаки наших стрільців і все, що тільки має яку небудь зв'язь з війною та участю в ній Українців: часописі, брошури, відозви, фотографії, переписні листки, записки, спомини та листи і т.д.»²⁷.

Уже в 1915 році, через погіршення здоров'я, повернувся на Гуцульщину й знову вчителював у селі Жаб'є. У 1916 році відбулася друга евакуація — цього разу до табору для переселенців у Гмінді (Австрія). Згодом Президія Української культурної ради у Відні призначила його вчителем української народної школи в місті Кірхберг у Німеччині²⁸.

Восени 1916 року Б. Заклинського мобілізували до австрійського війська²⁹. У січні 1917 року він приєднався до лав Українських січових стрільців підхорунжим, отримав стрілецький однострій, але через слабе здоров'я був звільнений зі служби. В лютому того ж року його призначили вчителем у село Дорогиничі на Волині³⁰. З липня 1918 року він працював лектором у Кам'янці-Подільському в секції позашкільної освіти Подільської губерніяльної народної управи. У 1919 році Б. Заклинський перейшов до відділу освіти Команди етапу Галицької армії, де

²⁷ Богдан 3-ий [Заклинський Б.]. Український воєнний музей. *Діло* (Відень). 1915. 16 січня (2). С. 4; [Заклинський Б.]. Український воєнний музей. (Апель до наших вояків і громадянства). *Вістник Союзу визволення України*, 1915. № 7–8. С. 24.

²⁸ Життєпис Заклинського Богдана Романовича ; Львів, 1966 // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 53.

²⁹ Там само. Спр. 4. Арк. 4

³⁰ Щоденник від грудня 1914 р. до січня 1917 р. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 121-б. Арк. 35–36.

продовжував педагогічну й організаційну діяльність³¹. Після поразки визвольних змагань Б. Заклинський з родиною переїхав на Закарпаття, де з 1920 по 1927 рік учителював у різних селах (Дубриничі, Тур'я Ремети, Великий Бичків, Ясіня).

З 1927 року він повернувся до Галичини та працював у школах у різних селах і містах західних регіонів України (Золочів, Львів, Явірник, П'яткова, Медведівці, Слобідка, Монастирська, Львів). У цей період він проявив себе як активний громадсько-культурний діяч.

У 1941 році Б. Заклинський остаточно оселився у Львові, прагнучи «доповнити знання і користати з бібліотек, бо на селі доброї книжки не знайдеться»³², вчителював у початковій школі³³. В автобіографії від 24 січня 1946 року він зазначив, що після переїзду до Львова «побідувався дуже», та й німецька окупаційна влада регулярно втручалася у навчальний процес, що перешкоджало роботі. Тому, пише він далі, з приходом радянської армії та звільнення Галичини у 1944 р. він відчув щирі радість³⁴. Після Другої світової війни, з 1945 року і до останніх днів життя, Б. Заклинський працював у львівському відділі Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії АН УРСР під керівництвом Філарета Колесси³⁵. Попри погіршення здоров'я, у цей період він продовжив свої дослідження фольклору, культурної та духовної спадщини нашого народу, працював над науковими й популярними виданнями. Помер Б. Заклинський 3 квітня 1946 року³⁶ у Львові від туберкульозу легень у віці 59

³¹ Різні документи Заклинського Богдана Романовича з часів УНР // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 3, 5.

³² ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 73в.

³³ Там само. Арк. 63в.

³⁴ Там само. Арк. 73в.

³⁵ Там само. Арк. 83в.

³⁶ У всіх відомих нам джерелах зазначено, що Б. Заклинський помер 12 квітня.

років³⁷. Його біографія — це шлях людини, яка в умовах імперських заборон, воєнних катастроф і змін державних режимів зуміла зберегти вірність національній ідеї, перетворивши освіту, фольклор і книжку на засоби самоорганізації та самозбереження української спільноти.

* * *

На думку Б. Заклинського, будь-які політичні зміни в державному становищі ведуть за собою певні зміни на полі виховання³⁸. Його багаторічна педагогічна діяльність у складних умовах поневолення українських земель сприяла розвитку власної системи виховання, що базувалася на національній ідеї, рідній мові, культурі й традиціях. Практично всі його твори, оповідання, публіцистичні статті та огляди художньої літератури, праці з фольклору та етнографії мали прямий стосунок до освітньо-виховної справи. Він залишив нащадкам понад десять підручників і ряд науково-популярних видань, серед яких найважливішими є своєрідна дидактична хрестоматія «Всеукраїнський катехизм. Що треба знати кожному українцеві?» (1911, 1915–1918), «Опис рідного краю» (1915, 1916), «Український буквар» (1919), «Читанка» (1919, 1922), «Національне виховання» (1923), «Історія українського виховання (Педагогії)» (1919), «Методика устного і письменого стилю для всіх шкіл» (1929). Окрім теоретичних настанов, у публікаціях Б. Заклинський подавав практичні рекомендації, як правильно виховувати українську молодь, особливо школярів, а також тематичну

³⁷ Посвідчення про смерть Заклинського Богдана Романовича: Копія; Львів, 1946, 29 квітня // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 1.

³⁸ Заклинський Б. Історія українського виховання (Педагогії). Ч. 1. Коломия : Накладом М. Велигорського, 1919. С. 5.

літературу. Він наголошував, що важливими є не лише уроки історії та української мови, а й географія та інші предмети, які сприяють формуванню національного світогляду, патріотизму й любові до рідного краю.

Особливе місце серед його напрацювань посідає *«Всеукраїнський катехизм. Що треба знати кожному українцеві?»* — невеликий за обсягом своєрідний посібник для виховання патріотизму і підтримки національного духу. Книжка вперше появилась друком у 1911 році під криптонімом Вс. К. накладом видавництва «Всеукраїнська бібліотека» у Станіславові. У форматі запитань і відповідей автор пояснив, хто такі українці, чому саме українська мова є фундаментом самобутності, що означає приналежність до нації та чому відмова від неї є моральною зрадою. Він підкреслив: усі українці «по крові рідні братя й сестри», незалежно від того, де вони мешкають чи яким говором розмовляють, а отже — є єдиним народом³⁹. Автор дуже чітко виділив історико-етнографічні регіони, звернув увагу на роздробленість території між різними імперіями на початку XX століття: «Колись була Україна самостійною державою, поки над нею не запанували чужинці. Тепер більша частина України під Росією (Московщиною), як от Наддніпрянщина, Волинь, Поділля, Полісся, Степова Україна, Чорноморщина, Слобожанщина й Кубанщина, та зветь ся через те російська Україна, з столицею Київом. Невеличка частина України під Австрією: Східна Галичина (місто Львів) і північно-західна Буковина (з містом Чернівцями). Під Угорщиною: північно-східне угорське загір'є, за карпатськими горами (міста Сигіт й Мукачів)...», і наголосив, що Україна простягається «від

³⁹ [Заклинський Б.]. Катехізм українця (Що треба знати кожному українцеві?)... 1918. С. 4.

Карпатів, ріки Тиси й Сяну на заході, аж по Кавказ і Дон на сході. [...] земля велика та простора й після Росії се найбільша країна між усіма європейськими державами»⁴⁰.

У виданні імперська політика виступає як чинник, метою якого є розчинити українців у чужих етнічних, релігійних чи адміністративних категоріях. Б. Заклинський коротко, але ґрунтовно й доступно описав, як ворожа влада намагалися перетворити українців на «малоросів», «хахлів», австрійських урядників, релігійних католиків чи православних, або ж роздрібнити їх на локальні групи («галичан», «бойків», «гуцулів», «лемків», «подолян», «полтавців»). Цей процес він трактував як свідому політику імперій, спрямовану на заперечення існування єдиного українського народу.

Тому, — наголосив педагог, — щоб протидіяти негативним впливам «нашої історії мусимо добре вивчити ся»⁴¹. Важливо опиратися на історію «розвоєвих епох», у яких українці демонстрували державотворчу ініціативу — від Київської Русі, Галицько-Волинської держави й Гетьманщини до УНР та ЗУНР. Він вважав, що осмислення досвіду цих періодів допомагає зрозуміти закономірності українського шляху до волі. Б. Заклинський зауважив: свідомий українець — це не лише той, хто знає історію, а й той, хто розуміє національний обов'язок. У *«Всеукраїнському катехізмі»* він писав, що любов до народу й рідного краю є невід'ємною частиною патріотизму⁴², а культурна, політична чи економічна праця на користь України — це крок до самостійності⁴³. Поняття «зрадник» він розумів як той, хто

⁴⁰ [Заклинський Б.]. Катехізм українця (Що треба знати кожному українцеві?)... 1918. С. 6.

⁴¹ Там само. С. 15.

⁴² Там само. С. 26

⁴³ Там само. С. 42.

зрікається свого народу задля власної вигоди чи зі страху і прирівняв його до найважчого морального проступку⁴⁴.

Книжка, особливо її перше видання, привернула значну увагу й отримала численні позитивні оцінки як у періодиці Австро-Угорщини, так і на теренах Російської імперії. Серед найцінніших відгуків — рецензія українського письменника Миколи Вороного, опублікована в київській щоденній газеті «Рада» (1912. Ч. 91). Рецензент наголосив на високій меті видання та непростих шляхах її реалізації. Він підкреслив доступність мови й стилю, продуманість структури запитань та відповідей, логічність і точність викладу. На думку М. Вороного, найбільш вдало автор розкрив значення рідної мови, поняття батьківщини та обов'язки українця як частини свого народу й громадянина. У газеті радикального спрямування «Громадський голос» (Львів. 1911. Ч. 55) критик зауважив, що питання, порушені у брошурі, раніше майже не висвітлювалися в українській публіцистиці. У виданні «Канадійський Русин» (Вінніпег. 1912. Ч. 40) наголошено, що серія «Всеукраїнської бібліотеки» сприяє зміцненню зв'язків між роз'єднаними частинами українських земель. Натомість І. Франко у газеті «Неділя» подав стримано критичну оцінку «Всеукраїнського катехизму», вказавши на наявність непродуманих запитань і брак належної життєвої та наукової підготовки автора, необхідної для укладання програмного видання. Водночас він визнав вагомість діяльності нового видавництва та актуальність формату книги, підкресливши її значення для українського читача⁴⁵.

⁴⁴ Там само. С. 5–6.

⁴⁵ В архіві Б. Заклинського збережений примірник газети з рецензією І. Франка й коментарями самого педагога. (Франко І. Рецензія на кн. : Що мусить знати кожний Українець? (Видавництво «Всеукраїнська бібліотека». Ч. 1. Всеукраїнський катехизм. 10% на Рідну-Українську школу.) Вижниця, 1911; 3

Схвальною була рецензія впливового публіциста й критика Андрія Товкачевського, надрукована в київському журналі «Українська хата» (1912. Ч. 2). Після появи цього відгуку на «Всеукраїнський катехизм» Б. Заклинському російська влада заборонила приїжджати до імперії про що оголосила в одному урядових видань⁴⁶. Такий розвиток подій виразно засвідчив реакцію імперських структур, передусім російських, на будь-які ініціативи українців, що формували національну свідомість і мобілізували суспільство до політичної активності. «Всеукраїнський катехизм» витримав сім перевидань (у 1915, 1916, 1917, 1918 роках), до друку готувалося восьме, але не вийшло, загальним накладом 170 тис. примірників⁴⁷. Це був винятковий показник для української популярної літератури початку ХХ століття. Перший наклад видання pojavився під криптонімом «Вс. К.», чотири наступні — під авторством Б. Заклинського, а шосте і сьоме — анонімні. Така варіативність була безпосередньо пов'язана з політичними умовами та ризиками для автора і видавців. У безпечнішому середовищі Відня (1915–1917) він відкрито підписував видання, тоді як у 1911 році та у фронтових випусках приховував авторство, що давало змогу уникати імперських переслідувань і забезпечити ширше розповсюдження книжки. Також, у кожне нове видання автор вносив уточнення й доповнення, адаптуючи зміст до суспільних реалій часу. Наприклад, у виданні 1918 року він пише про «Самостійну українську народню республіку» та її «українське правительство», Центральну раду, Берестейський мир⁴⁸. Такий

друкарні С. Л. Іппена у Вижници. 16- ка. ст. 29–3 нenum. Неділя. 1911. 17 груд. Чис. 49. С. 5).

⁴⁶ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 38–40.

⁴⁷ Там само. Арк. 15.

⁴⁸ [Заклинський Б.]. Катехізм українця (Що треба знати кожному українцеві?)... 1918. С. 25–26.

зміст видань не вписувався у соціалістичну політику радянської влади, тому з грифом «Нац[іоналістичне]» на титульному аркуші праця Б. Заклинського була скерована до спецфонду і, відповідно, вилучена з наукового та культурного обігу більше ніж на півстоліття.

У рукописі третьої частини «Всеукраїнського катехизму» на питання «Чому ми ще досі не самостійні?» педагог відповів, що не весь український народ переймається ідеалом самостійної української держави, бо «ще не цілий народ просвічений і через те мало розуміє свої національні інтереси»⁴⁹. Подібну думку обстоював М. Галущинський, який зазначив, що наш народ «ще не дозрів» до самостійності, оскільки «має поза собою вікову історію неволі з повною затратою свідомости власного політичного незалежного існування»⁵⁰. Саме тому Б. Заклинський вважав, що особливість виховання українців передбачає врахування своєрідності психології, зокрема національного характеру, який розвивався в складних історичних умовах і зазнав різних культурних впливів. У праці «Національне виховання» він наголосив: «Політична залежність є небезпекою для національного характеру і коли протягнеться довший час, може вижолобити в ньому сліди дуже глибокі»⁵¹. Формування української нації було тривалим і складним, тому такий суперечливий наш народний характер. Його потрібно вивчати крізь призму історичних травм, спричинених імперськими режимами, бо окрім коротких періодів самостійності, Україна століттями перебувала під владою іноземних держав, що

⁴⁹ «Всеукраїнський катехизм» (Ч. III. Рукопис ; 1912) // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 64-б. 34 арк.

⁵⁰ Галущинський М. Національне виховання. Статті і замітки. Львів, 1920. С. 5–6.

⁵¹ Клин Б. [Заклинський Б.]. Національне виховання. Берлін : Вид-во «Українське Слово», 1923. С. 23.

негативно вплинуло на її культурний, соціальний та духовний поступ. Імперська влада активно гальмувала український національний розвиток, закривала школи, обмежувала релігійні свободи, фальсифікувала історію, забороняла мову та літературу. Ці заходи спрямовувалися на те, щоб приглушити українську ідентичність, насаджуючи натомість чужоземні культурні й духовні цінності з метою асиміляції.

В умовах бездержавності найпершим і найдієвішим засобом національного самозбереження Б. Заклинський вважав навчання рідною мовою. Педагог наголошував, що мова — це не лише комунікативний інструмент, а «головний знак національного життя, дорогоцінний народний скарб», через який передається духовний досвід поколінь, утверджується «єдність народньої душі» й фіксуються прояви культури у «добах слави, надії й терпіння»⁵². Саме тому мовне питання в його працях набувало культурно-державницького виміру: збереження й розвиток української мови він трактував як основу формування національної свідомості та громадянської зрілості.

У ситуації катастрофічного браку якісних підручників українською мовою Б. Заклинський наполягав, що у старших класах вчителі повинні спиратися на українську літературу й поезію, а в молодших — на фольклор, народну пісню, казку, тобто на ті жанри, де найорганічніше виявляється мовна й духовна спадщина народу⁵³. У цьому контексті читанка постає як ключовий інструмент національного виховання. У роботі над дитячими букварями педагог виявляв надзвичайну уважність до світового досвіду. Зокрема відомо, що Б. Заклинський добре знав

⁵² Заклинський Б. Методика устного і письмального стилю для всіх шкіл. Додаток: збірка практичних задач. Львів: накладом М. Матвійчука, 1929. С. 6.

⁵³ Там само. С. 6.

декілька мов й використовував цей ресурс у своїй методичній практиці: окремі «вартісні уступи» він перекладав з чеських⁵⁴, німецьких читанок, добираючи тексти, які відповідали принципам національного виховання і могли збагатити український педагогічний інструментарій⁵⁵.

Питання гострої потреби українськомовних посібників для школи педагог порушував у листах до Антона Крушельницького в роки Першої світової війни.

Він також надіслав низку власних оповідань і віршів для третьої частини народної читанки за редакцією А. Крушельницького («Читальня», «Наша родина», «Заняття», «Напої», поезію «Зимою» тощо)⁵⁶. Така співпраця свідчить про бажання Б. Заклинського забезпечити українську школу текстами, які поєднували би дидактичну ясність, мовну відповідність та емоційно-культурну насиченість.

Важливим етапом національно-громадської активності Б. Заклинського стало учителювання на Волині, куди його скерували на прохання сотника Дмитра Вітовського для організації українського шкільництва, якого в регіоні раніше ніколи не було⁵⁷. З історичного джерела, опублікованого автором цих рядків, «Два дні на Волині. Сторінка з дневника» (рукопис не закінчений) як додатку до воєнного щоденника Б. Заклинського дізнаємося, що він входив до складу освітнього комітету

⁵⁴ Упродовж 1922–1926 років відвідував курси чеської мови, отримав свідоцтво про успішне навчання (Використані матеріали до біографії та бібліографії Заклинського Богдана Романовича (Львів, 1968) // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 63в.

⁵⁵ Листи до різних осіб, чорновик; 1915 р. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 56-а. Арк. 4–5.

⁵⁶ Там само. Арк. 4.

⁵⁷ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 87.

Української шкільної ради під управою четаря Миколи Саєвича⁵⁸. Крім шкільних занять Б. Заклинський займався формуванням «одностайного пляну науки»⁵⁹, який мав охопити розвиток учительства, шкільництва, «укр[аїнський] напрям виховання», нові підручники, докладні звіти з усіх шкіл, організацію вистав, музею⁶⁰. У листі до Антона Онищука від 5 січня 1918 року він дуже гостро висловив свою думку щодо тогочасних навчальних підручників: «Вони лиш деморалізують нашу дітвору»⁶¹.

«Щоби зарадити хоч в часті всякого національного духа в наших шкільних підручниках та усунути їх мертвоту» автор уклав «Український буквар» (1917) та «Читаночку для чемних діточок» (1917)⁶² з ілюстраціями та картою України від Сяну по Кавказ. Між іншим, буквар педагог упорядкував на замовлення Івана Крип'якевича у 1916 році на таких умовах: обсяг —1,5 друкованих аркуша; текст має бути готовий до кінця січня 1917 року; буквар має ознайомити школярів з німецькою мовою; автор отримає гонорар⁶³, але у самому виданні він не буде зазначений⁶⁴. У листі до Олени Кульчицької від 26 і 27 грудня 1926 року він зауважив: «Волинський буквар не має нічого спільного з іншими (букварями), бо він призначений для спеціальних цілей», і додав, що «не представляє собі книжки для дітей без малюнків», тому попри обмеження видавця, педагог все таки подав декілька

⁵⁸ Пірко М. Щоденник Богдана Заклинського як джерело до української історії та культури. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2024. Вип. 60. С. 142, 149–150.

⁵⁹ Мишуга Л. УСС на Волині. Культурна праця серед волинських Українців. *Діло*. 1917. 4 квітня (78). С. 2.

⁶⁰ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 121-б. Арк. 35–36.

⁶¹ Лист Б. Заклинського до Антона Онищука від 5 січня 1918 року // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 91.

⁶² Мишуга Л. УСС на Волині... С. 2

⁶³ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 69.

⁶⁴ Там само. Арк. 72.

невеличких малюнків О. Кульчицької⁶⁵. Як взірєць Б. Заклинський роздобув собі більше як двадцять усяких букварів і читанок з «чужих країв»⁶⁶. Перший наклад видання на гарному папері та з малюнками з'явився друком близько 26 серпня 1917 року у Львові, в основному на кошти М. Саєвича⁶⁷, та досить швидко розійшовся. На початку 1918 року появилось друге видання, значно скромніше, без малюнків і невеликим накладом⁶⁸. Загалом педагог упорядкував п'ять підручників для школярів і вважав, що його букварі «на місце заскорузлості, пасивності, пониження (приниження), рабства і безпросвітності» виховують позитивні цінності: самодіяльність, активність, зручність, патріотизм, просвіту, організацію⁶⁹.

Джерельний комплекс, що охоплює щоденникові записи та зошити зі спогадами Б. Заклинського періоду Української революції, демонструє подальший розвиток його педагогічної методики у час, коли українська державність відновлювалась в умовах політичної нестабільності й зовнішньої залежності. У квітні—травні 1918 р. Б. Заклинський перебував у Києві, де навчався в Українському народному університеті, а згодом — в Українському державному університеті в Кам'янці-Подільському на історико-філологічному факультеті⁷⁰. Паралельно він долучався до культурно-просвітньої праці серед Січових стрільців, читаючи курси з історії України. Ці лекції були спрямовані на формування політичної культури та громадянської зрілості молодих вояків, і, за задумом, мали забезпечити стійкість

⁶⁵ Листи до різних осіб. Кореспонденція. Листи до О. Кульчицької від 26 і 27 грудня 1916 р. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Спр. ? Арк. 33в-4.

⁶⁶ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 78.

⁶⁷ Там само. Арк. 18.

⁶⁸ Там само. Арк. 19.

⁶⁹ Там само. Арк. 53.

⁷⁰ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 13.

стрілцтва до дезінформації та ворожої агітації, здатність протистояти будь-якому імперському тиску. В архіві діяча зберігається рукопис «Думки про нашу державу» (Київ, 1918), призначений для «читання рекрутам Січових стрільців перед гетьманським переворотом»⁷¹. У невеликому за обсягом тексті автор охарактеризував тогочасний стан української державності: він наголосив на її «молодості», просторих територіях, нестійкості та надзвичайно складних обставинах розвитку, коли політичні завдання, які у європейських народів розв'язувалися століттями, українці мусили робити «прихапцем». Критикуючи партійний егоїзм і політичні амбіції, він наполягав на потребі реалістичного державного будівництва, що ґрунтується не на вузьких ідеологічних гаслах, а на історичних, географічних і антропологічних умовах життя українського народу. На думку автора, внутрішні суперечності, втручання чужої сили та політична недисциплінованість українських середовищ загрожували повторенням історичних трагедій, зокрема втратою державності.

Свою думку він розвинув у нотатках до щоденника⁷² від 6 травня 1918 р. і застосував історичну аналогію, щоб пояснити природу політичної кризи: нагадав літописний епізод про покликання варягів, убивство князя Ігоря деревлянами, драму Хмельниччини та Руїну. Ці приклади мали на меті продемонструвати повторюваність ключових українських проблем — внутрішніх чвар, взаємної недовіри, нехтування загальнонаціональною соборністю. Він попереджає про

⁷¹ «Думки про нашу державу» (Київ, 1918) // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 1.

⁷² Зошит для записів розповідей, спогадів, віршів та ін., зібраних невідомим діячем [Богданом Заклинським] // ЦДІАЛ України (Центральний державний історичний архів України, м. Львів). Ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка, м. Львів). Оп. 2. Спр. 43. Арк. 38–40.

небезпеку відродження «малоросійства» — комплексу меншовартості, політичної апатії, схильності до пошуку зовнішньої опіки, що вкупі з «класовою боротьбою» та партійним егоїзмом підточує основи української державності⁷³.

Показовим у цьому контексті є збережений в архіві педагога чорновик листа до Михайла Грушевського від 1918 року — періоду, коли голова Центральної Ради фактично визначав політичний курс Української Народної Республіки. У ньому Б. Заклинський узагальнив низку негативних процесів, що розхитували українське суспільство під тиском зовнішніх і внутрішніх чинників, серед яких наголошував на критичному матеріальному становищі учителів, незадовільній організації державних служб. Виступаючи з позицій реалістичного державотворення, він підкреслив необхідність тверезої оцінки умов, у яких відбувалися реформи. У метафоричній формі зауважив, що «для кожної будівлі треба й відповідного матеріалу і пригожого ґрунту», натякаючи на те, що модернізаційні кроки мають відповідати рівню суспільної підготовленості. Перехід «із царського самодержавія до народної республіки» він вважав «завеликим кроком», що не може бути здійснений одномоментно без ґрунтовної організаційної праці та злагодженої політичної волі⁷⁴.

* * *

Літературознавець і публіцист Ростислав Заклинський у життєписі свого брата Богдана наголосив, що він мав «немалі знання» в області етнографії та фольклору, особливо

⁷³ ЦДІАЛ України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 25–26.

⁷⁴ Лист до Грушевського Михайла Сергійовича: Чорновик // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 53-м. Арк. 1.

українського; мистецтвознавства (замолоду захоплювався творчістю швейцарського живописця Арнольда Бекліна і данського художника Бертеля Торвальдсена, великими митцями Італії); історії та географії (особливо українських); з педагогіки, дидактики тощо⁷⁵, але домінували «дві лінії: етнографіка і педагогіка»⁷⁶.

Саме фольклор педагог вважав першоджерелом національної ідентичності, носієм історичної пам'яті та опірним механізмом збереження українства в умовах тривалої імперської залежності. Це передусім пам'ять народу, його багатовіковий досвід, втілений у піснях, легендах, колядках, щедрівках, приповідках, приказках, загадках, які формують моральні чесноти — чесність, працю, покору, людяність — і водночас передають символічні моделі поведінки, що забезпечують тривання українського соціокультурного простору попри зовнішній тиск. У своїх щоденникових записах Б. Заклинський підкреслив, що збирання народної творчості має не лише наукове, а й виховне значення, оскільки дозволяє українцям «знати, що посідають, які богацтва»⁷⁷. Він зафіксував низку прислів'їв і приказок в українських селах Галичини і Закарпаття, історичних переказів і пісень у селах Волині⁷⁸, Гуцульщини й Покуття, чимало коломийок, колядок, щедрівок, які виховують любов до рідної землі, природи та історії, передають почуття гордості за свій народ. Як зазначила дослідниця В. Михащук, у своїх записах Б. Заклинський старався зберегти діалектні форми,

⁷⁵ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 122

⁷⁶ Там само. Арк. 4

⁷⁷ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 121-6. Арк. 26.

⁷⁸ З Волині ці записи він відразу надіслав В. Гнатюкові (*Див.: ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 80*).

зокрема гуцульські⁷⁹, бойківські, закарпатські, покутські для відображення колоритності нашої мови. Зібраний педагогом багатий етнографічний матеріал увійшов до видань НТШ — «Галицько-руські народні приповідки» за редакцією І. Франка (у двох томах; 1905, 1908), «Коломийки» (Т. 17–19, 1905–1907), «Колядки та щедрівки» (Т. 35–36, 1914), «Народні оповідання про опришків» (Т. 26, 1910), упорядковані В. Гнатюком.

Одним із ключових інструментів національного виховання та засобом формування колективної свідомості, на думку Б. Заклинського, була художня література, яка виконувала функції культурної, історичної, етичної самооборони українців в умовах багатовікової імперської залежності. Він наголосив, що саме слово, художнє й наукове, «допомогло організувати з темної, розсипної маси [...] злучену і тверду та свідому силу, котра називається нація або народ»⁸⁰.

Література, на його переконання, фіксувала найсуттєвіші ознаки національної ідентичності — мову, побут, регіональні традиції ціннісні орієнтири, фольклорні архетипи та історичну пам'ять, була чинником політичного пробудження. Особливо він виділяв тих авторів, що зуміли «піднести з забуття давню славу народу та дати віру в кращу будучність»: Івана Котляревського, Маркіяна Шашкевича, Юрія Федьковича, Олександра Духновича⁸¹. Прихід Тараса Шевченка в українську літературу Б. Заклинський сприймав як епохальний перелом, що позначив початок нової доби. Його поезія не лише відображала

⁷⁹ Михашук В. Географія фольклорно-збирацької роботи Богдана Заклинського. *Народознавчі зошити*. 2015. № 3 (123). С. 735.

⁸⁰ Вс. К. [Заклинський Б.]. Всеукраїнський катехизм (Що мусить знати кождий Українець?). Вижниця : Видавництво «Всеукраїнська бібліотека», 1911. Ч. 1. С. 17.

⁸¹ Шкільні бібліотеки : Нарис їх організації і катальог дитячої літератури / подав Богдан Заклинський. Львів : Вид-во «Світ Дитини», 1927. С. 55.

національну боротьбу, але й пробуджувала почуття гідності та опору поневоленню, формувала моральний і політичний ідеал українця⁸². Актуальними для українського суспільства він вважав історичні повісті та твори про «визвольний рух» Івана Франка, Осипа Маковея, Антона Крушельницького, Богдана Лепкого, Катрі Гриневичевої, Андрія Чайковського, Андріана Кашенка, Володимира Бірчака, Василя Гренджі-Донського. Важливими були також постійні літературні контакти з Наддніпрянською Україною, оскільки через політичні мури друковані видання із заходу України не доходили на схід⁸³.

Б. Заклинський планував видати «Перегляд українського письменства нової доби», наголосивши, що в «других народів такі перегляди вже давно вийшли (у німців, чехів), у нас являється вперше».⁸⁴ У вступі ще незакінченого рукопису він обґрунтував мету видання: упорядкувати короткий огляд творчості представників художнього й наукового письменства, по змозі й діячів мистецтва, щоб допомогти учителям, студентам й учням, а також усім любителям літератури у пошуках цікавого й корисного⁸⁵. Його зміст формували відомості про такі постаті (матеріал викладений в алфавітному порядку та вибрано інформує про рід занять і найважливіші праці): Антонович Володимир, Алчевська Христя, Барвінський Олександр, Будзиновський В'ячеслав (журналіст у Львові), Грушевський Михайло (професор університету у Львові, голова Української

⁸² Що треба знати про Шевченка? // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 66-и. Арк. 53в.; Що треба знати кожному Українцеві?... 4-те вид. Відень, 1917. С. 21–22.

⁸³ Наша найновіша література // ЦДІАЛ України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 83в.

⁸⁴ Перегляд українського письменства нової доби // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 1 зв.

⁸⁵ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 13в.

центральної ради; історик і письменник), Галущинський Михайло (директор української гімназії в Рогатині), Єфремов Сергій (журналіст в Києві), Журба Галина (модерні нариси), Квітка Григорій (псевдонім Основ'яненко), Куліш Пантелеймон, Левицький Іван (псевдонім Нечуй; гімназійний учитель у Києві), Мордовець Данило, Маковей Осип (публіцист і директор учительської семінарії в Заліщиках), Підгірянка Марійка (справжнє прізвище М. Домбровська; учителька), Свенціцький Іларіон (доцент університету у Львові), Шевченко Тарас, Франко Іван та багато інших.

Б. Заклинський усвідомлював, що художнє слово має здатність конструювати національний світогляд, особливо в умовах системної боротьби з асиміляцією. Тому він заохочував учителів та учнів читати твори, які висвітлюють національну історію, звичаї й традиції, та, водночас, відображають складні австрійсько-українські, польсько-українські та російсько-українські політичні й культурні відносини. Серед рекомендованих: «Олеся», «За сестрою» чи «Козацька помста» Андрія Чайковського; «Захар Беркут» Івана Франка; «Микола Джеря» Івана Нечуя-Левицького; «Під Корсунем» Андріана Кащенка; «На дні озера» Петра Шекерика-Дониківа; «Наша слава», «Сагайдачний» Данила Мордовця; «Марко Проклятий» Олександра Стороженка; «Маруся» Марко Вовчок та багато інших⁸⁶.

В архіві діяча зберігся список книжок, які, на його думку, має прочитати кожний українець і, які можна купити в національних книгарнях, наприклад НТШ у Львові — 101 видання, зокрема: «Самостійна Україна» М. Міхновського; «Моя

⁸⁶ Там само. Спр. 66-г. Арк. 3–4.

переписка з Михайлом Драгомановим» Ю. Бачинського; «Огляд українсько-руської народної поезії» Ф. Колесси; «Кобзар» Т. Шевченка; «Історію України-Руси», «Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку)» М. Грушевського; «Нарис історії української літератури» Б. Лепкого; «Історія українського письменства» С. Єфремова; «Географія України» С. Рудницького; «Про значення бібліотек» З. Кузелі; «Історичні пісні» В. Щурата, вірш «Досвітні огні» Лесі Українки, а також художні й драматичні твори П. Куліша, І. Франка, Б. Грінченка, П. Мирного, М. Старицького, В. Пачовського, Л. Мартовича, П. Карманського, О. Маковея тощо⁸⁷.

Провідне місце у системі національного виховання, на думку Б. Заклинського, посідала історична пам'ять та усвідомлення культурної тягlosti українського народу. Лише суспільство, яке знає власне минуле, здатне зберегти національний характер і витримати політичну залежність, що «числиться у нас не на роки, але на цілі століття»⁸⁸. Саме тому він наголошував на необхідності системного вивчення основних етапів українського державотворення — від Київської Русі, Галицько-Волинської держави та Козацької доби до Гетьманщини, ЗУНР і УНР та діяльності діячів, які в умовах політичних утисків працювали задля утвердження прав свого народу. У цьому контексті актуальною є його праця *«Житє українського народа»*, у якій Б. Заклинський вибудовує цілісний наратив культурної неперервності «від самого Дону до Карпатів», що протистоїть імперським практикам асиміляції та нівеляції української самобутності. Велику увагу він приділив народному

⁸⁷ Матеріали до «Всеукраїнського катехізму» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 65. Арк. 15–19.

⁸⁸ Заклинський Б. Методика устного і письмєнного стилю для всіх шкіл... С. 81.

мистецтву, трактуючи його як джерело духовної сили нації та чинник формування естетичного смаку, національної гідності. Описуючи побут, соціальну організацію, типи житла, господарські практики, архітектуру й народну творчість (різьба, ткацтво, писанкарство, вишивка, одяг, орнаменти) педагог підкреслював їхній символічний зміст та роль у формуванні повсякденного середовища, в якому «виховується» український дух. Лаконічний, доступний за формою, але насичений змістом виклад матеріалу у *«Життю українського народу»* сприяв утвердженню в читача уявлення про самобутність української культури, її глибоке історичне коріння та внутрішню цілісність.

Педагог закликав включати до освітнього процесу ознайомлення з «українською штукою» — комплексом мистецьких і побутових явищ, що охоплюють декоративне мистецтво, традиційний одяг, сакральне й світське малярство, дерев'яну архітектуру, різьбу та народну орнаментику. У цьому контексті він радив учителям і молоді звертатися до праць, які формували наукову основу українського мистецтвознавства: *«Українське мистецтво»* Д. Щербаківського, *«Архітектура князівської доби»* В. Січинського, *«Українське малярство»* М. Голубця⁸⁹. Водночас, у листі до О. Кульчицької від 13 грудня 1915 р. він роздумував, що було би добре видати підручник малярства й рисунків для самоуків і писав, що планує перекласти якусь коротеньку «історію мистецтва» (штуки), бо в нашій історіографії «на ганьбу! — й досі немає»⁹⁰.

Упродовж років він сам активно збирав мистецькі вироби для музею НТШ, сприяючи їхній науковій популяризації. У

⁸⁹ Заклинський Б. Методика устного і письмального стилю для всіх шкіл... С. 81.

⁹⁰ Листи до різних осіб, чорновики; 1915 р. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 56-а. Арк. 3.

зверненні до комісії для повоєнної відбудови сіл Галичини у Відні він наголошував, щоби всі нові будинки — сільські хати, церкви, школи і читальні мали виразні ознаки українського стилю, а також традиційні хатні речі та меблі, бо розглядав художню мову архітектури як невіддільну від національної культури⁹¹.

Отже, постаті Б. Заклинського належить вагоме місце в інтелектуальній історії України початку ХХ століття. Його діяльність — педагогічна, культурологічна, етнографічна — виразно засвідчила, як українська інтелігенція в часі бездержавності поєднувала служіння народові з боротьбою за культурну автономію та національну ідентичність. Його педагогічні погляди ґрунтувалися на переконанні, що навчання рідною мовою є необхідною умовою збереження українського народу та його культурної цілісності. У своїх численних працях він обстоював право українців на самостійність, підкреслював важливість знання історії й шанування мистецької спадщини як наріжних каменів національного світогляду. Важливим внеском Б. Заклинського у розвиток української гуманітаристики стали його масштабні етнографічні та фольклорні студії. Збирання приповідок, коломийок, переказів, описів побуту та ремесел він трактував як засіб збереження історичної пам'яті та духовного досвіду народу. Б. Заклинський особливо наголошував на ролі літератури як інтелектуального щита нації в добу імперій. Його спадщина залишається цінною для сучасників, бо в короткій, доступній та аргументованій формі висвітлює історичні умови формування модерної української ідентичності через слово, пам'ять, виховання та творчу працю.

⁹¹ Там само. Спр. 121-б. Арк. 15-17.

Розділ

2

Наукові мости через кордон з імперією: Михайло Возняк і радянська Україна у міжвоєнний час

За висловом історика Тері Мартіна Радянський Союз був першою у світі «імперією національного вирівнювання». Більшовики, опинившись віч-на-віч зі злетом національних рухів, у 1920-х роках зреагували на нього систематичним сприянням розвитку національної свідомості. Стратегія нової влади полягала в тому, щоб, з одного боку, очолити процес деколонізації, а з іншого – зберегти територіальну цілісність колишньої Російської імперії.

Одним із чинників, що вплинули на початок політики українізації, було поєднання національної політики СРСР із міжнародною. Після укладення Ризької мирної угоди 1921 року, коли мільйони українців опинилися під Польщею, радянська влада перенесла свою увагу на Захід. Більшовики плекали надію, що показово прихильне ставлення до українців у СРСР заімпонує їхнім «братом» у Польщі. У квітні 1924 року центральна газета радянської України оприлюднила це прагнення: «Колись Галичина була «П'ємонт» української культури. Тепер коли українська культура задушується в «культурній», «європейській» Польщі, її осередок природно перенісся до СРСР»⁹².

Така політика більшовиків мала частковий успіх в українському середовищі Другої Речі Посполитої. Багато представників інтелектуальної еліти шукали шляхи розв'язання соціальних та політичних проблем через призму комуністичної ідеології. Публіцист Ярослав Галан визначав цю групу галичан як «зачарованих на Схід». До числа прихильників радянського режиму, яких зазвичай називали «радянофілами», часто входили освічені та впливові представники інтелігенції. Серед них слід згадати, зокрема, професора Антона Крушельницького з синами, професора Кирила Студинського, доктора Петра Франка – сина класика української літератури, професора Філарета Колессу –

⁹²Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923-1939 роки). Київ, 2013. С. 25.

видатного музикознавця та етнографа, а також професора Михайла Возняка та інших. Деякі з цих діячів відкрито демонстрували схвальне ставлення до радянської України, тоді як інші залишалися стриманими у своїх висловлюваннях, але водночас отримували матеріальні та соціальні привілеї — стипендії, посади та нагороди від радянських чиновників.

Одним із чільних західноукраїнських радянофілів був, зокрема, голова Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) К. Студинський. Він зібрав біля себе декількох українських науковців (В. Щурат, М. Возняк, М. Панчишин, Ф. Колесса та ін.) і став із ними на радянофільську платформу. К. Студинський намагався встановити тісні взаємини з інтелігенцією УСРР/УРСР і у зв'язку з цим часто йшов на контакт із радянською владою.

Серед відомих західноукраїнських діячів, які часто отримували запрошення на відвідини радянського консульства у Львові, був уже згаданий літературознавець М. Возняк. Так, зокрема, його просили прийти «на гербату [чай. – Д. К.]» з нагоди перебування у Львові представників української радянської науки⁹³. А у 1929 році М. Возняку надійшов лист із радянського консульства у Львові такого змісту: «Консульство СРСР у Львові має честь запросити Вас на прийняття, яке відбудеться 16 вересня в помешканні Консульства з приводу приїзду до Львова члена ЦВК СРСР і УСРР, Народного Комісара Освіти УСРР акад. М. Скрипника»⁹⁴.

М. Возняк народився 1861 року на Львівщині у сім'ї малоземельних селян. За наполяганням богослова Д. Гури він упродовж 1897–1904 років навчався у Львівській академічній гімназії. Вступивши до Львівського університету, студіював українську та класичну філологію, окрім цього працював у вже згаданій українській гімназії. Після вибуху Першої світової війни М. Возняк виїхав до Каринтії (Австрія), де ним заопікувався «Союз визволення України», залучивши до редагування двотижневика «Вісник». У 1918 році вчений повернувся до Львова і продовжив наукову діяльність: жив з того, що писав наукові статті для різних журналів: «від 1919 року містив свої

⁹³ Генеральне Консульство СРСР у Львові, листи до Возняка М. С. // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. ф. 29. Спр. 574. Арк. 3.

⁹⁴ Там само. Арк. 5.

писання куди мене просили без огляду на політичні думки прохача, бо сам ніколи не належав ні до ніякої партії»⁹⁵.

У 1920-х роках М. Возняк, будучи членом НТШ, за підтримки М. Грушевського розпочав наукову співпрацю з Всеукраїнською академією наук (ВУАН) у Києві. Він є автором численних досліджень, що охоплюють життя та творчість українських письменників, розвідок про український фольклор і театральне мистецтво, а також культурні взаємини слов'янських народів. Протягом цього періоду науковець опублікував фундаментальну працю «Історія української літератури» у трьох томах. Особливе значення має внесок М. Возняка у франкознавство, зокрема в дослідження біографії та творчості І. Франка, де він започаткував новий напрям — вивчення світогляду Каменяра.

Особі М. Возняка присвячена чимала кількість доповідей і повідомлень на наукових конференціях⁹⁶ та окремі дослідження. Серед них, зокрема, монографія Л. Клебан⁹⁷, яка розкриває наукову та громадську діяльність М. Возняка, статті співробітників Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (Т. Гуцаленко⁹⁸ та ін.), публікація листування М. Возняка з організатором української науки М. Грушевським⁹⁹.

Після завершення Першої світової війни та українсько-польської війни 1918–1919 років у Львові відновили роботу українські товариства та наукові установи. У міжвоєнний період умови функціонування українських організацій значно ускладнилися як через адміністративні обмеження з боку польської влади, так і через скорочення меценатської підтримки

⁹⁵Автобіографії М. Возняка (6) і особистий листок по обліку кадрів. Чорнові автографи і машинописи з підписами // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. спр. 1. Арк. 2.

⁹⁶Академік Возняк і розвиток української національної культури: наукові читання, Львів, 1990. 105 с.

⁹⁷Клебан Л. Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка, 1881–1954. Львів, 2010. 190 с.

⁹⁸Гуцаленко Т. Задум і реалізація «Історії української літератури» М. Возняка у документальних свідченнях його архіву. *Національна книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база: матеріали міжнар. наук. конф.*, (Львів, 29–30 квіт. 2009 р.). 2009. С. 124–128.

⁹⁹Дядюк М. Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка. *Український історик*. 2006–2007. Т. XLIII–XLIV. С. 113–154.

та втрату частини досвідчених кадрів. Внаслідок цього загальний обсяг видань НТШ істотно зменшився (майже на 350 назв) упродовж міжвоєнного періоду, водночас погіршилася їхня регулярність та періодичність випусків. Польська влада позбавила Товариство права видання українських шкільних підручників, що було одним з основних джерел його прибутків¹⁰⁰. У зв'язку із накладеними обмеженнями галицькі вчені часто нав'язували контакти із науковими колами УСРР.

Важливу роль у становленні тісних наукових контактів НТШ з новою ВУАН, яку «з великою радістю повитало Товариство»¹⁰¹, відіграв колишній голова «львівської академії» М. Грушевський. Завдяки його діяльності на посаді голови Історико-філологічного відділу ВУАН у 1920-х роках співпраця між ВУАН, НТШ та представниками галицької і наддніпрянської інтелігенції значно поглибилася, набула сталого характеру й тривала до початку 1930-х років. Яскравим підтвердженням цього стало визнання вагомих наукових досягнень та авторитету НТШ, що вилилося в обрання його членів академіками ВУАН: С. Смаль-Стоцького (1918), В. Гнатюка (1923), К. Студинського (1924), С. Дністрянського (1926), І. Горбачевського (1927), М. Возняка, Ф. Колесси та В. Щурата (1928). Одночасно до складу НТШ були прийняті провідні науковці УСРР, серед яких Д. Багалій, М. Василенко, С. Єфремов, А. Кримський та інші. Загалом, на 1932 рік членами Товариства було обрано 9 дійсних членів ВУАН¹⁰².

Серед згаданих науковців М. Возняк посідав особливе місце як один із тих, кого М. Грушевський підтримував особисто. Він визначав для нього нові напрями досліджень, забезпечував можливість публікації у редагованих ним академічних виданнях. Вагомою була також матеріальна допомога, яку М. Грушевський надавав М. Вознякові в період його безробіття, коли той виживав винятково за рахунок власних наукових праць. Галицький учений зазначав, що від 1925 року для нього з'явилася можливість стабільнішого заробітку. У цей час він активно співпрацював не

¹⁰⁰Історія Львова: у 3 т. Львів, 2007. Т. 3. С. 87.

¹⁰¹Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1878–1928 рр.). *Записки НТШ*. 1929. № 1306. С. 14.

¹⁰²Нечитайлюк М. «Честь праці!»: академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. Львів 2000. С. 138.

лише з львівськими, а й із київськими та харківськими видавництвами. Особливе значення мала його участь у видавничих проєктах, організованих М. Грушевським, які були зосереджені в Історичній секції Всеукраїнської академії наук¹⁰³.

У взаєминах між науковцями простежується показовий епізод: від 17 червня 1924 року М. Грушевський висловлював намір висунути кандидатуру М. Возняка на обрання його членом-кореспондентом ВУАН. Проте сам М. Возняк, через на власну принциповість, спершу відмовився від такої можливості. Цей крок спричинив різко негативну реакцію М. Грушевського, про що свідчить його лист до голови НТШ К. Студинського від 3 серпня 1924 року: «Коли Возняк такий гоноровий, то прошу дати йому спокій. По літературі було вже два академіки, один для старшої доби (Перетц*), другий для нової доби (Єфремов¹⁰⁴)... умножати без кінця академіків по історії літератури теж не можна! Коли галичани так низько собі цінять гідність члена-кореспондента, Академія може обійтись»¹⁰⁵.

Вдруге кандидатуру Михайла Возняка на обрання до Всеукраїнської академії наук М. Грушевський висунув через чотири роки. 29 червня 1929 року М. Возняк разом із Ф. Колессою та В. Щуратом був обраний дійсним членом академії. Ініціатива висунення М. Возняка походила від кола київських науковців та професури і була одноголосно підтримана всіма інстанціями. Обрання львівського вченого супроводжувалося офіційним підтвердженням та численними привітаннями від групи колег по академії, а також особистими вітаннями М. Грушевського»¹⁰⁶.

Наукове листування засвідчує високу оцінку М. Грушевським інтелектуального потенціалу Михайла Возняка. Після отримання від академіка К. Студинського детальної інформації про наукові наміри М. Возняка, М. Грушевський

¹⁰³Автобіографії М. Возняка (6) і особистий листок по обліку кадрів. Чорнові автографи і машинописи з підписами // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 1. Арк. 2.

**Перетц Володимир* (1870–1935) – український філолог, дослідник і видавець численних пам'яток давньої і середньовічної української літератури.

¹⁰⁴*Єфремов Сергій* (1876–1939) – український громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, історик літератури, академік ВУАН (від 1919 р.), віце-президент ВУАН (від 1922 р.), дійсний член НТШ, публіцист.

¹⁰⁵Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914–1939). Київ, 2004. С. 245.

¹⁰⁶Дядюк М. Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка... С. 116.

запропонував йому здійснити підготовку до публікації листування Івана Франка з Михайлом Драгомановим та включити його до першого тому «Матеріалів для культурної й громадської історії Західної України», що побачив світ улітку 1928 року. Процес редагування й видання матеріалу виявився вельми напруженим, особливо на заключному етапі підготовки текстів, що супроводжувався численними складнощами та непорозуміннями між залученими до роботи фахівцями. Унаслідок цього М. Возняк відмовився від зазначення свого авторства у виданні, вважаючи його таким, що не відповідало його початковим задумам¹⁰⁷. В одному із своїх листів М. Грушевський доволі емоційно відреагував на затримку видання листування І. Франка та М. Драгоманова: «На засіданні Істор.-Філологічного Відділу [...] знов випікали мені очі, дорогий Михайло Степанович, що листування Франка–Драгоманова не виходить – через брак виказу друкарських помилок. Я вже писав Вам про це мабуть разів із 5, а Ви не відповідаєте і спростування помилок не присилаєте. Се ставить мене, в наших академічних відносинах, в становище незвичайно прикре. Прошу поспішити доконче»¹⁰⁸.

Намір М. Грушевського зміцнити співпрацю між ВУАН та НТШ і залучити до наукової діяльності західноукраїнських діячів науки та культури неодноразово натрапляв на опір з боку його постійних опонентів — віце-президента ВУАН Сергія Єфремова та постійного секретаря Агатангела Кримського. Реалізації творчих планів значною мірою перешкоджала також забюрократизована система, що посилювалася в умовах утвердження імперського тоталітарного режиму. З листування М. Грушевського з М. Возняком відомо, що перший стикався з труднощами під час пересилання коштів західноукраїнським науковцям. Академія протягом тривалого часу очікувала ліцензії на переказ валюти за кордон, а приватні перекази були настільки ускладнені, що вимагали значних зусиль навіть заради незначних сум¹⁰⁹.

Загалом же у листах М. Грушевського до М. Возняка часто згадуються проблеми з пересилкою грошей до Львова, багато уваги приділено виданню листування І. Франка та

¹⁰⁷Там само. С. 117.

¹⁰⁸Там само. С. 119.

¹⁰⁹Там само. С. 135.

М. Драгоманова та іншим науковим роботам М. Возняка. Збереглися два листи від Історико-філологічного відділу ВУАН (за 1928 рік і 1929 рік до М. Возняка). В одному з них повідомлялося, що стаття¹¹⁰ М. Возняка була опублікована у Науковому збірнику секції¹¹¹. Листувався вчений і безпосередньо із Президією ВУАН. Зокрема у листі від 3 січня 1931 року М. Возняк повідомляв про свої творчі плани на найближчий час: «Тепер продовжую працю над роботою «До джерел українського пісенного збірника Жеготи Павлі» й над збиранням листів Олени Пчілки-Косачевої до Франка»¹¹².

Як академік, М. Возняк підтримував з ВУАН постійне листування, значна частина якого мала офіційний характер. Зокрема, на початку 1930 року він отримав від академії запит щодо своєї співпраці з іноземними науковцями, що стосувався членства в зарубіжних академіях, участі в обміні науковими публікаціями, наявності кореспонденції з іноземними установами та науковцями, а також можливості реалізації спільних наукових проєктів. У цей період М. Возняк також отримував інформацію про фінансовий стан Історико-філологічного відділу ВУАН, до якого він формально був прикріплений. Зокрема, йому повідомляли про кошторисні асигнування та порядок використання цих коштів для придбання радянської наукової літератури, з визначеними термінами подання списків необхідних видань та відсутністю можливості витрат коштів у валюті.

Паралельно Ювілейний комітет ВУАН, відповідальний за організацію святкування 40-річчя наукової діяльності та 65-річчя М. Грушевського, створив спеціальну редакційну колегію для підготовки відповідних видань та організаційних заходів, що свідчило про системну координацію між академіком і керівними структурами Академії¹¹³.

¹¹⁰Возняк М. До початків нового українського письменства. *Науковий Збірник Історичної секції ВУАН*. 1928. № 1. С. 21–33.

¹¹¹Історична секція при Українській АН УРСР. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 603. Арк. 2.

¹¹²Возняк М. С. Листи до Президії Академії Наук УРСР // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 199. Арк. 1.

¹¹³Ювілейний Комітет при Українській Академії Наук. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 571. Арк. 1.

У листі від 1930 року до секретаріату Історико-філологічного відділу ВУАН 1930 року М. Возняк детально інформував про свою наукову співпрацю з установами радянської України. Він відзначав надіслані до редакцій наукових збірників Академії праці, зокрема дослідження з літературознавства та історії культури, серед яких були роботи з аналізу автобіографічних елементів у творах Івана Франка та дослідження діяльності М. Драгоманова. Для Комісії заходознавства М. Возняк підготував окрему статтю, присвячену інтерпретації творчості В. Шекспіра в оцінках українських критиків, а для збірника київської філії Інституту Т. Шевченка учений надсилав матеріали, що стосувалися листування українських інтелектуалів.¹¹⁴

У 1925 році в структурі історичних установ ВУАН постала Комісія історії Західної України під безпосереднім керівництвом М. Грушевського. Основним завданням Комісії стало комплексне дослідження соціального, економічного та політичного розвитку українських земель, що опинилися «по той бік кордону», з метою інтеграції наукових розвідок про території, розділені політичними межами, у єдину методологічно узгоджену наукову систему. Одним із пріоритетних проєктів Комісії стало видання наукового збірника «Західна Україна», який планувався як органічне продовження серії порайонних історичних досліджень України. Інтенсивна робота над формуванням збірника отримала новий імпульс у контексті активізації співпраці між ВУАН і НТШ, особливо після відновлення наукових контактів між М. Грушевським та І. Крип'якевичем у 1928 році. У межах цього процесу М. Грушевський підтримав ініціативу галицького історика щодо створення львівської групи співробітників Історичної секції ВУАН, зокрема Комісії історії Західної України, та підготовки наукового збірника, присвяченого історії Галичини, що стало важливим кроком у консолідації української історіографічної традиції на міжрегіональному рівні. На 1 липня 1929 року до складу Комісії історії Західної України входив і М. Возняк. Проте ідеологічний і політичний похід проти М. Грушевського та його історичної школи на початку 1930-

¹¹⁴Возняк М. С. Листи до Президії Академії Наук УРСР // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 199. Арк. 1.

х років фатально позначився на долі збірника «Західна Україна», жодної з частин якого так і не було опубліковано¹¹⁵.

Про співпрацю М. Возняка з ВУАН свідчить і його листування з Філаретом Колесою – львівським етнографом, фольклористом, музикознавцем, членом НТШ та ВУАН. Примітним є факт, що обидва науковці підтримували контакти з Академією наук УРСР ще наприкінці 1930-х років, уже після їхнього виключення зі складу установи. Зокрема, у серпні 1938 року Ф. Колеса пересилав М. Вознякові офіційні документи Академії та просив висловити зауваження до проєкту статуту, а в подальшому листуванні 1939 року звертався до нього у формі, що підкреслювала академічний статус і високий авторитет ученого «Високоповажний пане Академику!» (лист від 1 серпня 1939 року)¹¹⁶.

Листи Федора Савченка – історика та літературознавця з Києва, до М. Возняка містять цінні відомості про діяльність останнього в межах ВУАН. У одному з листів від 2 жовтня 1927 року Ф. Савченко надіслав М. Возняку фрагмент своєї публікації, в якій позитивно оцінював наукові досягнення галицького дослідника. Особливо відзначалася робота Возняка з рукописним збірником XVII століття з бібліотеки Краківського університету, у якому, окрім польських текстів, були зафіксовані українські думи та пісні, а також ранні варіанти сатирично-гумористичних творів, відомих із традиційного лірницько-кобзарського репертуару XIX століття¹¹⁷.

На одному із засідань Історико-філологічного відділу ВУАН М. Грушевський запропонував до обговорення статтю М. Возняка «Пісня про Байду: Корецький чи Д. Вишневецький», після чого у залі почалась дискусія, у якій взяли участь М. Грушевський, його донька – етнограф К. Грушевська, Ф. Савченко та історик і архівіст В. Щербина. У листі до Львова київський учений докладно інформував М. Возняка про цю подію та думки наддніпрянських науковців про його роботу¹¹⁸. Також

¹¹⁵Стеблій Ф. Збірник Західна Україна – нездійснений проєкт М. Грушевського й І. Крип'якевича. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2001. Вип. 8. С. 776.

¹¹⁶Там само.

¹¹⁷Савченко Федір. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 450. Арк. 1.

¹¹⁸Там само. Арк. 5.

Ф. Савченко радив М. Возняку друкувати свої статті у збірнику «Західня Україна», що виходив під керівництвом голови однойменної літературної організації В. Атаманюка, оскільки там платили гонорари за статті іноземних авторів¹¹⁹.

Ф. Савченко неодноразово звертався до М. Возняка з проханням допомогти у пошуку необхідних матеріалів у львівських бібліотеках та архівах. Він цікавився, зокрема, наявністю копій листів українського письменника до колег, які, за свідченням його знайомих, могли зберігатися в бібліотеці НТШ. Ф. Савченко просив Возняка перевірити наявність таких документів, уточнити кількість листів та хронологічний діапазон їхнього походження: «А може ще щось є з архіву братів Гатцуків Олекси і Миколи*»¹²⁰.

Кабінет етнології ВУАН, заснований 1922 року на базі музею антропології та етнології імені Ф. Вовка, активно співпрацював із М. Возняком. Секретар кабінету М. Тарасенко, звертався до нього з проханням опрацювати та підготувати до друку листування Ф. Вовка з М. Драгомановим та І. Франком, включивши як раніше опубліковані матеріали, так і досі невідомі листи¹²¹. Автор листа також пропонував галичанину подати публікацію до збірника праць, присвяченого пам'яті Ф. Вовка.

М. Возняк активно підтримував українськомовне листування з В. Перетцем, російським філологом і істориком, членом НТШ та ВУАН. В. Перетц залучав М. Возняка до роботи у Комісії давнього українського письменства та надсилав йому власні наукові праці. Водночас засновник франкознавства підтримував тісну співпрацю з Комісією давнього письменства Київського інституту народної освіти, передаючи передруки фотографій стародруків для наукового опрацювання. Лише протягом травня 1930 року М. Возняк надіслав комісії близько 90 фотографій із детальними поясненнями та додатками, що

¹¹⁹Там само.

*Гатцук Микола та Гатцук Олекса – українські фольклористи, мовознавці і письменники другої половини XIX ст.

¹²⁰Там само. Арк. 10.

¹²¹Тарасенко Михайло. Лист до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 473. Арк. 1.

викликало високу оцінку його внеску та подяку за надані матеріали з галицьких рукописних фондів¹²².

У 1927 році М. Возняк вітав також і знаного учня В. Перетца філолога С. Маслова: «Щиро вітаю із 25-літньою науковою працею проф. Сергія Івановича Маслова, найкращого ученика широковідомої школи акад. Володимира Миколайовича Перетца. Бажаємо заслуженому ювіляру кріпкого здоров'я та сприятливих умов для дальшої праці»¹²³.

Історик та академік ВУАН М. Яворський радив М. Возняку висилати книги в Україну через посольство СРСР у Варшаві¹²⁴. Літературознавець, критик і професор Київського інституту народної освіти Б. Якубський в одному зі своїх листів до М. Возняка вітав його з присвоєнням звання академіка, а також просив привезти до Києва листування Л. Українки¹²⁵.

У листах наддніпрянського вченого Іоанікія Шимоновича до М. Возняка знаходимо цікаві відомості про наукове життя в УСРР та про співпрацю галичанина з ВУАН. У жовтні 1926 року І. Шимонович інформував М. Возняка про фінансові та організаційні питання, пов'язані з харківським місячником «Червоний Шлях». Повідомлялося, що поему І. Франка «Святий Валентин» вже надруковано, а за її підготовку та коментарі до вірша М. Возняку було нараховано гонорар у сумі 330 карбованців, який мав бути надісланий через «Українбанк»¹²⁶. Також автор листа повідомляв, що публікацією праць М. Возняка у Києві займатиметься видавець І. Лакіза, зокрема останній планував видати в УСРР четвертий том «Історії української літератури». І. Шимонович писав і про великий авторитет М. Возняка як літературознавця серед науковців Наддніпрянщини: «Тут у Харкові деякі наукові та й громадські кола не раз обговорюють Вашу справу, цеб-то щоби дати Вам більшу спроможність для наукової праці. В кінці кінців прийшли

¹²²Махновець Леонід Єфремович. Лист до Возняка Михайла Степановича // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 377. Арк. 1.

¹²³Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф. 33. Спр. 5269. Арк. 1.

¹²⁴Яворський Матвій. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 516. Арк. 1.

¹²⁵Якубський Борис. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 518. Арк. 2.

¹²⁶Шимонович Іоанакій. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 509. Арк. 2.

до того, що треба Вас залучити до Академії Наук [...] отже є там думка, щоби Вас зробити дійсним чи навіть членом-кореспондентом, але з умовою сталої місячної платні в розмірі, яка би цілком Вас задовольнила [...], а до Києва час від часу Ви могли б їздити. Звичайно Вас тут вважають найбільшим спецом по історії української літератури. Але біда, що старий [М. Грушевський – Д. К.] не має в Академії більшості. Вам мабуть розказувати потрібно про академію. Крім Вас ще кандидатами до Академії є С. Дністрянський* та Ів[ан]. Раковський**. Останні дуже потрібні для праці на місці, цеб-то в Києві»¹²⁷. З того ж листа М. Возняк дізнався, що ВУАН поступово розширювалась і вже займала чимало будинків по всьому Києву.

«Українське бібліологічне товариство», яке діяло при ВУАН у 1928–1929 роках, запросило М. Возняка до свого складу, пояснивши мету, яка стояла перед його членами: «Товариство має своїм завданням об'єднати українських бібліологів і практиків книжкової справи для спільної наукової роботи в галузі вивчення книги в її історичному та сучасному аспектах (історія книги, економіка, техніка, мистецтво, тощо)»¹²⁸.

Харківський науково-дослідний інститут Тараса Шевченка, який входив до структури ВУАН (тепер Інститут літератури ім. Т. Шевченка), також підтримував активні контакти з М. Возняком. У 1930 році дирекція інституту запрошувала його взяти участь у конференції у столиці УСРР, однак вчений не зміг прибути. Крім того, йому пропонувалося співробітництво з виданням «Літературний архів». У цьому ж році Інститут розпочав підготовку першої в Україні виставки, присвяченої Івану Франку, матеріали якої планувалося включити до відділу І. Франка у Всеукраїнському літературному музеї. Інститут звертався до М. Возняка з проханням сприяти у формуванні експозиції шляхом надання наукових вказівок та тимчасової

*Дністрянський Станіслав (1870–1935) – академік, вчений-правник, політичний діяч. Був одним із засновників Українського вільного університету в Празі. Академік Вільної Української Академії Наук. З 1927 р. заочно обраний дійсним членом ВУАН.

**Раковський Іван (1874–1949) – антрополог і зоолог, педагог, громадський діяч. Голова НТШ (1935–1940).

¹²⁷Шимонович Іоанікій. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 509. Арк. 3.

¹²⁸Українське Бібліологічне Товариство. Лист до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 611. Арк. 1.

передачі матеріалів, включно з фотокопіями, оригіналами автографів І. Франка, фотографіями письменника, ілюстративними матеріалами про життя Західної України доби І. Франка, а також першими часописами, у яких публікувалися твори автора. Така взаємодія підкреслює роль М. Возняка як координатора між регіональними науковими установами та впливового фахівця у франкознавчих дослідженнях¹²⁹. Матеріали про І. Франка просила надіслати і дирекція «Книгоспілки» (Всеукраїнського кооперативу). Так, у листі до М. Возняка від 1926 року йдеться: «Користаючи з нагоди листового звертання до Вас С. Вітика^{130*}, редакція збірника, присвяченого пам'яті І. Франка, уклінно просить Вас не одмовити в цій важливій справі. До літературного матеріалу для цього збірника дуже потрібно було б мати фактичний матеріал з життя й діяльності І. Франка. Отже Ваші спомини, живі згадки про життя І. Франка будуть для нас дуже бажаним матеріалом. Всі витрати і гонорар буде виплачено негайно ж»¹³¹.

Для Збірника Харківського інституту Т. Шевченка, присвяченого питанням романтизму, М. Возняк підготував та надіслав статтю про Краледвірський рукопис в українській літературі. Окрім цього, незалежно від збірника, він підготував замітку щодо уваги Івана Левицького до свого перекладу праці І. Прижова про Україну¹³². Паралельно науковець готував додаткові матеріали до біографії та творчості Івана Франка та здійснював збір матеріалів для запланованих майбутніх досліджень. Серед цих матеріалів особливе місце займали документи, пов'язані зі суперечками між представниками української армії та небожем І. Мазепи А. Войнаровським щодо гетьманських скарбів перед бендерською комісією, призначеною Карлом XII. Така діяльність засвідчує систематичний підхід М. Возняка до збирання історико-літературних джерел та його

¹²⁹Там само. Арк. 4.

* *Вітик Семен* (1876–1937) – громадсько-політичний діяч. Посол до Австрійського парламенту, член Національної ради ЗУНР. У 1920-х рр. перебрався до УРСР, де займав посади в уряді.

¹³¹Книгоспілка. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 563. Арк. 1.

¹³² Прижов И. «Малоросія (Південна Русь) в історії її літератури з XI по XVIII століття»^[1] ([рос.](#) Малороссия (Южная Русь) в истории её литературы с XI по XVIII век). 1869.

активну участь у підготовці академічних публікацій і фундаментальних досліджень української історії та літератури¹³³.

М. Возняк підтримував активне листування з Українським науковим інститутом книгознавства, створеним у Києві 1922 року на базі Головної книжкової палати. Його запрошували до співпраці у виданні «Бібліологічні вісти» та обмінювалися з ним науковими матеріалами. Інститут висловлював вдячність за надіслані М. Возняком польські бібліологічні видання та пропонував взаємний обмін літературою, забезпечуючи науковцю доступ до необхідних джерел. Окремі листи стосувалися запланованої М. Возняком статті про бібліографа та фольклориста М. Комарова, підготовленої на основі його листування, що зберігалася у фондах НТШ. Редакція «Бібліологічних Вістей» розглядала публікацію цієї статті як свій науковий обов'язок, підкреслюючи важливість внеску галичанина у розвиток бібліографічних і фольклористичних досліджень¹³⁴.

М. Возняк активно взаємодіяв із музейними установами УСРР, зокрема з Українським театральним музеєм, заснованим 1923 року при Мистецькому об'єднанні «Березіль» під керівництвом Леся Курбаса. У 1930 році керівництво музею висловило науковцю подяку та запрошувало до подальшої співпраці з виданням «Річник Українського Театрального Музею». Крім того, М. Возняк підтримував контакти з Музеєм українських діячів науки та мистецтва у Києві, організованим на базі меморіальних збірок Українського наукового товариства. Установа, створена ще у 1919 році, а після приєднання УНТ до ВУАН 1921 року перетворена на академічний Музей діячів України при Історико-філологічному відділі, зверталася до М. Возняка з проханням надати матеріали його наукової та громадської діяльності для експозиції «Діячі сучасної науки», гарантуючи повернення усіх наданих документів після завершення виставки. Ці звернення свідчать про визнання наукового авторитету М. Возняка та його активну участь у

¹³³Клебан Л. Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка... С. 83.

¹³⁴Возняк М. До діяльності Михайла Комарова. *Бібліографічні вісті*. 1927. № 4. С. 12–46.

формуванні музейних колекцій, які документували культурну та наукову історію України¹³⁵.

Відзначимо, що у 1920-ті роки М. Возняк мав ще можливість писати про утиски українського національного руху з боку Російської імперії. Так у статті «З років заслання Петра Єфименка в Архангельську» учений відзначив: «На самім початку 60 рр. XIX в. наступила низка арештувань у Києві, Полтаві, Чернігові й інших більших містах України. Була це наче течія холодної води на горячі сподівання свободолюбних елементів, неначе пересторога, що справжню волю в царській Росії ще треба довго, довго ждати. Ті сподівання мали свій початок у севастопольській катастрофі, а підігрівали їх в першій мірі зміна царя. Вершком здійснення тих сподівань було скасування кріпацтва. Російська влада звертала зразу мало уваги на український рух. Арештовували більше за «нігілізм» і революційних рух, однак від 1862 почали арештовувати також за український рух»¹³⁶.

Наукові контакти М. Возняка з ВУАН часто здійснювалися через посередництво Генерального Консульства СРСР у Львові. З матеріалів слідчого відділу львівської поліції випливає, що через недостатній розвиток української видавничої справи в Польщі М. Возняк розпочав публікацію своїх праць за посередництвом радянського консула, зокрема у наукових виданнях ВУАН та в періодиці радянської України. Гонорари за ці публікації виплачувався також через консульське посередництво. Крім того, він активно заохочував інших авторів надсилати свої роботи на публікацію до радянських наукових установ, сприяючи таким чином розвитку «всеукраїнської» наукової комунікації та інтеграції української науки в ширший науковий контекст»¹³⁷.

Після того, як у 1929 році Народний комісаріат освіти УСРР і ВУАН схвалили новий правопис української мови, НТШ прийняло і почало застосовувати його у своїх виданнях. Того ж року М. Возняк видав у Львові «Український правопис із словничком», у якому послідовно пропагував правила «харківського» правопису і подавав рекомендовану ним граматичну термінологію, а також термінологію російську і

¹³⁵Музей українських діячів Науки та Мистецтва. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 580. Арк. 1.

¹³⁶Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф. Х. Спр. 16999. Арк. 3.

¹³⁷З історії революційного руху у Львові. 1917–1939: Документи і матеріали. Львів, 1957. С. 313.

вживану в Галичині. До правопису М. Возняк додав словник, що містить близько 6500 слів у «харківському написанні». М. Возняк згадував, що «Ухвалений у Харкові правопис, прийнятий ВУАНом і львівським Науковим Товариством, домагався також львівської публікації. Тому досить часу зайняло мені не так упорядкування правопису, як залагодження правописного словничка»¹³⁸. Зокрема й через наполягання М. Возняка Львівська шкільна кураторія видала новим правописом читанки для шкіл. У квітні 1934 року у Львові відбулася правописна конференція українських учителів-мовників, яка ухвалила вважати правопис 1929 року як обов'язковий¹³⁹.

На початку 1930-х років контакти між галицькими та наддніпрянськими науковцями майже припинилися, і інформація про діяльність НТШ практично не надходила до Києва. Листування В. Перетца з М. Возняком відображає цей стан ізоляції. В. Перетц зазначав, що не мав жодних відомостей ані про Товариство, ані про окремих його членів, включно з академіками К. Студинським, Ф. Колесою та В. Щуратом. Він також цікавився видавничою діяльністю Товариства та наявністю наукових публікацій, констатуючи, що відчуває себе фактично відірваним від подій у Львові. У цьому ж листі В. Перетц підкреслював відчутну диспропорцію в академічних кадрах ВУАН, зазначаючи, що в Києві практично відсутні літературознавці, на відміну від інших напрямів, і закликав М. Возняка прибути до УСРР для відновлення контактів і співпраці. Цей епізод ілюструє загальне занепадання міжрегіональної наукової комунікації в Україні в умовах імперської політичної ізоляції та адміністративних обмежень¹⁴⁰.

17 вересня 1933 року у ЦК КП(б)У підготували російськомовний проєкт постанови Ради народних комісарів УСРР про виключення зі складу дійсних членів ВУАН М. Возняка, К. Студинського, Ф. Колесси та В. Щурата: «За останній час виявилось, що Возняк, Колесса, Студинський і Щурат своїми деклараціями і заявами про сприяння культурному будівництву

¹³⁸Клебан Л. Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка, 1881–1954 ... С. 189.

¹³⁹Академік Возняк і розвиток української національної культури: наукові читання... С. 82.

¹⁴⁰Там само.

робітників і селян Радянської України тільки обманювали українські трудящі маси, тільки ховали своє справжнє обличчя. Насправді Возняк та ін. тісно пов'язали себе з тими пануючими класами в Польщі, які разом з німецькими фашистами проводять політику інтервенції по відношенню до Радянського Союзу [...]. Возняк та ін. повністю продались польським поміщикам, які бажають повернути собі землі, що були конфісковані робітниками і селянами Радянської України»¹⁴¹.

4 жовтня 1933 року на засіданні Президії ВУАН за участю її президента О. Богомольця, а також членів Президії академіків О. Палладіна й О. Гольдмана, вченого секретаря Президії А. Адамовича і кількох запрошених «представників» було розглянуто питання про академіків з Галичини. Серйозно занепокоєна імперіалістичними «зазіханнями» львівських науковців Президія ВУАН ухвалила: «Академіків Возняка, Колессу, Студинського і Щурата виключити зі складу Академії і позбавити звання академіків як ворогів трудящих мас»¹⁴².

Після припинення взаємодії між НТШ та ВУАН наукова діяльність М. Возняка зазнала різкої ідеологічної переоцінки. У радянському науковому дискурсі його почали характеризувати як «буржуазного науковця» та «представника націоналістичної школи Грушевського». Подібна риторика сприяла його маргіналізації в офіційному академічному середовищі радянської України, що проявилось у свідомому замовчуванні його імені в університетських курсах і критичній інтерпретації його праць як таких, що не відповідали вимогам «пролетарської науки»¹⁴³.

З середини 1930-х років галицькі оглядачі уже відверто глузували з наддніпрянських науковців та літераторів за співпрацю з радянською владою: «Навіть для людини цілковито сторонньої, оскільки ця людина не з'їхала ще з глузду, вистачить перечитати сих кілька письменницьких «вірую», щоб створити собі належну уяву не лише про самих письменників, але й про

¹⁴¹Цит. за Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914–1939) ... С. 310.

¹⁴²Там само. С. 311.

¹⁴³Академік М. Возняк і розвиток української національної науки... С. 315.

«манну», що з нею «благословення» наймудрішого [Й. Сталіна – Д. К.]»¹⁴⁴.

Новий етап наукової діяльності М. Возняка розпочався з приходом більшовицької імперії на західноукраїнські землі у 1939 році. Нова влада висунула науковця у кандидати в депутати. У постанові окружної виборчої комісії Рава-Руського виборчого округу №331 по виборах до Верховної Ради УРСР є інформація про реєстрацію М. Возняка як кандидата. Після 1939 року імперія у той чи інший спосіб схилила до співпраці не лише М. Возняка, але й інших західноукраїнських інтелектуалів. Кандидатуру М. Возняка публічно підтримали К. Студинський («Весь відданий своїм науковим дослідям М. Возняк вірив непохитно, що прийде день, коли рідна влада створить кращі умови праці для нього і для всього трудового народу»), В. Сімович («його заслуги оцінила визволена з польсько-шляхетського ярма батьківщина, оцінила Радянська влада»), В. Дорошенко («Тільки з приходом радянської влади на західно-українські землі М. Возняк має першу можливість стати професором Львівського університету») та ін.¹⁴⁵

Після поразки українських державницьких змагань М. Возняк відмовився присягнути відновленій Польщі через те, що не мав змоги займати державні посади чи вести викладацьку діяльність в університеті, навіть незважаючи на здобуте звання академіка ВУАН. У 1934 році М. Возняка, як і інших галицьких академіків, було виключено з київської Академії. З приходом радянської влади у Західну Україну в 1939 році ученого поновили у статусі академіка¹⁴⁶. Того ж року М. Возняк почав працювати у львівському університеті. Після встановлення радянської влади та загострення репресій щодо наукової інтелігенції М. Возняк, опинившись під значним морально-психологічним тиском, змушений був пристосовуватися до нових суспільно-політичних умов. Цей період характеризувався обмеженням академічної автономії та необхідністю балансування між професійною

¹⁴⁴О. В. [Рец. на кн.] : Ленінський декляматор склали Г. Д. Шкурупій та М. П. Бажан, Київ, «Час», 1925. *Літературно-Науковий Вістник*. 1925. № 87. С. 273–274.

¹⁴⁵Кандидат у депутати Верховної Ради УРСР Михайло Степанович Возняк. *Вільна Україна*, 1940. 29 лютого. С. 2.

¹⁴⁶Возняк М. С. Листи до Президії Академії Наук УРСР // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 199. Арк. 6.

діяльністю та вимогами імперської влади, що впливало на організацію його наукової роботи та позицію в науковому середовищі.

Розділ

**Михайло Демкович-Добрянський:
бачення української державності та опору
російсько-радянській імперії**

Концепт державності відіграє визначальну роль у процесі формування української національної ідентичності та політичного розвитку. Його витoki сягають ранніх державних утворень, передусім княжої Русі, і простежуються крізь ключові історичні етапи — литовсько-польське панування, добу Гетьманщини, а також визвольні змагання ХХ століття. Українська державність упродовж свого розвитку неодноразово зазнавала серйозних випробувань: втрати суверенітету, процесів імперської колонізації та постійного зовнішнього тиску. Водночас прагнення до самостійності залишалося незмінним, перетворившись на провідний чинник національно-визвольного руху, який забезпечив відновлення незалежної України у 1991 році та її утвердження в умовах повномасштабної російської агресії.

Історіографія проблеми української державності вирізняється багатовимірністю та відображає різні методологічні підходи до її інтерпретації, що змінювалися відповідно до суспільно-політичних обставин. Початкові уявлення про державність простежуються у літописній традиції Русі та в історичних наративах козацької доби. У ХІХ столітті українські історики, насамперед М. Грушевський, започаткували систематизацію досвіду державотворчих процесів, наголошуючи на тягlostі національної традиції державності. Радянська історіографія, у свою чергу, прагнула редукувати або трансформувати український державотворчий досвід, підпорядковуючи його концепції «спільної історії з Росією». Із відновленням незалежності України відбулося суттєве переосмислення концепту державності: дослідження зосередилися на аналізі автономних політичних утворень та їхнього значення для формування національної ідентичності. Сучасний етап характеризується розширенням джерельної бази, застосуванням міждисциплінарних методів та акцентом на міжнародному контексті української державності.

В історії української публіцистики ХХ століття помітно вирізняється творчість історика, громадсько-політичного діяча, публіциста, есеїста, редактора, літературного критика Михайла Демковича-Добрянського (1905–2003). Майбутній дослідник народився 1905 року в селі Лагодів на Львівщині. У 1920-х роках він здобував освіту у Львівській академічній гімназії, де долучився до Союзу української націоналістичної молоді. Завершуючи навчання, майбутній публіцист поступово відійшов від радикального націоналізму, схиляючись до національно-демократичних поглядів, а згодом вступив до лав Українського національно-демократичного об'єднання.

Отримавши стипендію від Українського наукового інституту у Берліні, М. Демкович-Добрянський транзитом через Відень виїжджає до Німеччини. Тут він знайомиться із знаним публіцистом Василем Кучабським – учнем В'ячеслава Липинського – «батька» ідеї державницького консерватизму. В тогочасній українській політичній еміграції провідну роль відігравали два табори: націоналісти (Українська військова організація (УВО), а від 1929 року Організація українських націоналістів (ОУН)) і консерватори (прихильники монархічного устрою України на чолі із гетьманом Павлом Скоропадським).

Серед української громадськості Німеччини «монархісти» поступалися впливам УВО-ОУН. До початку 1930-х років гетьманці мали значний вплив в організації «Українська громада», яка займалася культурно-просвітницькою діяльністю. Опорою ж консерваторів був згаданий Український науковий інститут, куди і прибув на навчання М. Демкович-Добрянський. Вони також підтримували зв'язки з офіційними німецькими консервативними колами¹⁴⁷. Завдяки В. Кучабському М. Демкович-Добрянський зацікавився ідеями В. Липинського. Про це, зокрема, свідчить його лист на адресу видавництва Української Загальної Енциклопедії (УЗЕ) у Львові з проханням надати довідку про ідеолога українського консерватизму¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Кучабський Ю. Василь Кучабський. Довге повернення до рідної домівки. Львів, 2013. С. 289.

¹⁴⁸ Довідка щодо передачі В. Сімовичу оригіналу листа М. Демковича-Добрянського (з Берліна), щодо В. Липинського. 1932 р. // Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 252. Спр. 1095. Арк. 1.

Після закінчення навчання у Берліні М. Демкович-Добрянський повертається в Україну і розпочинає роботу в авторитетному львівському журналі «Дзвони». Часопис був заснований митрополитом Української греко-католицької церкви Андреем Шептицьким. Серед дописувачів та редакторів журналу були: історик Микола Чубатий, богослов Гавриїл Костельник, славіст Костянтин Чехович, літературознавець Микола Гнатишак, мовознавець Юліан Редько та ін. Свої статті для журналу подавали Богдан Лепкий, Богдан Ігор Антонич, Юрій Липа, Улас Самчук, Наталена Королева та ін. Ректор Львівської Богословської академії Йосиф Сліпий став на чолі редакційної колегії «Дзвонів». Серед іншого, журнал інформував читачів про сталінський імперський натиск на українців, голодомор та боротьбу з церквою в СРСР¹⁴⁹.

М. Демкович-Добрянський підтримував тісні зв'язки з редакторами та видавцями «Дзвонів». У листі до відновленого у 1990-х роках видавництва «Мета» М. Демкович-Добрянський пригадував свою роботу у журналі: «Редакція «Мети» налічувала трьох працівників: Володимира Кузьмовича – головного редактора, Миколу Гнатишака та автора цих рядків. Я приєднався до редакції наприкінці 1933 року. Гнатишак та я (пізніше до нас приєднався Іван Дурбак) працювали над тижневиком ХНС [«Христос Наша Сила» – Д. К.]. Після радянської окупації Західної України Володимир Кузьмович загинув на засланні, а Микола Гнатишак помер у Чехословаччині»¹⁵⁰.

М. Демкович-Добрянський долучився до підготовки останнього випуску журналу «Дзвони», який вийшов друком 3 вересня 1939 року. У цей період він фактично одноосібно виконував редакційну роботу, оскільки його колеги перебували у відпустці, пов'язаній із завершенням навчального року (В. Кузьмович працював інспектором середніх шкіл, а М. Гнатишак – викладачем у малій семінарії). Початок війни та бомбардування Львова німецькою авіацією поставили під загрозу вихід журналу. Втім, сам М. Демкович-Добрянський висловлював

¹⁴⁹Комариця М. Українська «католицька критика»: феномен 20–30-х рр. XX ст. Львів, 2007. С. 8.

¹⁵⁰Лист М. Демковича-Добрянського до редакції видання «Мета». 23.06.1992. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Оп. 2. Спр. 344. Арк. 1.

задоволення з того, що примірник цього випуску все ж вийшов і зберігся¹⁵¹. На думку публіциста, прийдешня українська держава мала б опиратися на християнські цінності, а журнал «Дзвони» взяв за мету перетворити християнську мораль на важливий фактор українського політичного та громадського життя.

У 1920–1930-ті роки між авторитетними львівськими журналами «Літературно-Науковий Вістник» («Вістник») та «Дзвони» розгорілась інтенсивна ідеологічна полеміка, яка відображала суперечності між представниками монархічного та націоналістичного таборів. Її витоки пов'язані з дискусією між Д. Донцовим і В. Липинським, що визначила інтелектуальний напрям подальших дебатів. Концепцію В. Липинського підтримував також М. Демкович-Добрянський, який у 1930 році приєднався до Братства класократів-монархістів і сприяв поширенню відповідних ідей через редагування журналу «Дзвони». Натомість для Д. Донцова ключовою основою побудови незалежної української держави була національна ідея, тоді як головним противником він вважав імперську Росію в усіх її політичних і цивілізаційних проявах. Зі свого боку, В. Липинський критично оцінював націоналізм, стверджуючи, що він формує у еліти культурно-релігійну («Україно-руйнуючу») свідомість, і наполягав на розвитку територіально-політичних («Україно-творчих») ідеалів¹⁵².

В одному з номерів «Дзвонів» М. Добрянський представив читачам власний переклад частини німецькомовної книги В. Кучабського «Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 роках» (Берлін, 1934). У передмові до статті перекладач вказав на актуальність цієї книги з огляду на наслідки листопадових подій 1918 року, підкресливши, що у ній висвітлювалися помилки того періоду, а також відображався дух активного українського патріотизму та численні прояви самопожертви українського народу у прагненні реалізувати державницькі ідеали й організувати власне життя¹⁵³. Повний український переклад праці В. Кучабського про невдалу спробу

¹⁵¹ Там само.

¹⁵² Комариця М. Журнал «Дзвони» (1931–1939). Систематичний покажчик змісту. Львів, 1997. С. 166.

¹⁵³ Демкович-Добрянський М. Листопадові помилки 1918 року. *Дзвони*, 1936, Чис. 11, С. 430

створення української державності було опубліковано лише у 2015 році¹⁵⁴.

М. Демкович-Добрянський проаналізував ідейну спадщину самого В. Липинського, зокрема його відому книгу «Україна на переломі» (Відень, 1920 р.). У своїх оцінках публіцист підкреслив глибоку державницьку спрямованість ідей В. Липинського, порівнюючи його роль у формуванні національної свідомості з впливом Тараса Шевченка¹⁵⁵. Оглядач був прихильником концепції української держави як монархії класократичного типу. На його думку, усі нові політичні ідеології та течії, які виникали в різних країнах, прагнули упорядкувати суспільні відносини. Серед них М. Демкович-Добрянський виділяв більшовизм, якому українці мали би протиставити власну ідеологію, представлену класократією у монархічній формі: «Бо універсальній ідеї більшовизму мусимо протиставити універсальну ідею українства. Ця універсальність ідеї Липинського дає українству знову великий зміст»¹⁵⁶. За слушним переконанням М. Демковича-Добрянського, найвагомішою небезпекою як для України, так і для Європи виступав саме московський імперський більшовизм, незважаючи на його європейське ідейне коріння.

Схожі погляди прослідковуються й у рецензії М. Демковича-Добрянського на книгу відомого українського консерватора Ю. Липи «Призначення України» (Львів, 1938). Автор окреслював шлях духовного визволення від чужих концепцій, оцінок та цінностей, наголошуючи на негативних наслідках знецінення українства та компрометації джерел національної духовності. М. Демкович-Добрянський підкреслював необхідність критично ставитися до зовнішніх впливів, які можуть відвести українців від власного шляху, водночас продовжувати вести наукову полеміку з панівними уявленнями того часу. Працю Ю. Липи публіцист охарактеризував як «майстерний фехтунок справжнього українця проти змови чужих істориків»¹⁵⁷.

¹⁵⁴Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918-1923 роках. Львів; 2015. 448 с.

¹⁵⁵Там само.

¹⁵⁶Там само. С. 265.

¹⁵⁷Комариця М. Українська «католицька критика»: феномен 20–30-х рр. XX ст. Львів, 2007. С. 195.

М. Демкович-Добрянський намагався провести аналогії між окремими ідеями італійського фашистського корпоративізму та концепцією класократії В. Липинського. Подібно до італійських фашистів, прихильники українського мислителя протиставляли свої доктрини тим явищам, які вважали негативними, зокрема лібералізму та партійній роздробленості. Водночас оглядач підкреслював, що ідеї корпоративізму, зокрема станової організації суспільства на засадах співпраці між соціальними класами, могли б мати певну актуальність для українців, тоді як сам фашизм він розглядав лише як тимчасовий етап на шляху до побудови класократичного суспільства¹⁵⁸.

Крізь призму ідей того ж В. Липинського М. Демкович-Добрянський аналізував політичну систему британської монархії. Смерть короля Едварда VII у 1936 році викликала широкий резонанс у західному світі та активні дискусії в пресі щодо природи королівської влади в Британській імперії. На думку М. Демковича-Добрянського, у Європі 1930-х років відбувалася деградація ідеї влади, тоді як у Великій Британії політична система залишалася стабільною, хоча спостерігачі зазначали, що Британія радше функціонувала як республіка у практичному сенсі, ніж як класична монархія. Публіцист порівнював політичний устрій Британії з порядком Римської імперії, звертаючи увагу на аналогічні методи управління, зокрема на поєднання інтересів різних груп та баланс між імперськими амбіціями й необхідністю забезпечити співіснування підпорядкованих народів¹⁵⁹. Аристократія Великобританії, на відміну від старої польської шляхти, не була ізольована від інших верств суспільства та постійно оновлювалася завдяки «здоровим силам знизу»¹⁶⁰. У своїй неопублікованій доповіді «Причини державницьких невдач» М. Демкович-Добрянський наголошував, що відсутність української провідної верстви, яка протягом століть або спольщилась, або змосковщилась, що стало

¹⁵⁸ Демкович-Добрянський М. Фашистський корпоративізм і становий принцип (класократія) у Липинського. *Дзвони*. 1934. Чис. 12. С. 570.

¹⁵⁹ Демкович-Добрянський М. Ідея влади в англійській монархії. *Дзвони*. 1936. Чис. 1–2. С. 58.

¹⁶⁰ Там само.

однією з ключових перешкод для утвердження української державності в першій половині ХХ століття¹⁶¹.

Науковець, як і багато інших українських інтелектуалів, досліджував політичні системи сучасних йому європейських держав. У контексті своєї тези про ідеологічний занепад у західній політиці він звертав увагу на книгу львівського публіциста Ростислава Єндика про Адольфа Гітлера (Львів, 1934)¹⁶², відзначаючи, що вступна частина твору повторювала ідеї В. Липинського щодо економічного, політичного та культурного занепаду тогочасної Європи. М. Демкович-Добрянський відзначав позитивний ефект поширення ідей В. Липинського серед української громадськості. Водночас він критикував надто ідеалізоване зображення А. Гітлера та націонал-соціалізму, зауважуючи на необхідності представлення критичної перспективи щодо цих явищ. Особливо його здивувала частина книги, присвячена расовій теорії, яку він вважав науково необґрунтованою та шкідливою для громадського життя, особливо в умовах розвиненої німецької науки, «представленої такими мислителями, як Фіхте, Гегель і Шеллінг»¹⁶³. М. Демкович-Добрянський зазначав, що Р. Єндик, як антрополог, міг би критично оцінити та спростувати расові погляди гітлеризму. Він наголошував, що німецький лідер, використовуючи красномовство та апеляцію до народних почуттів, значно посилив антисемітизм у суспільстві, особливо після приходу до влади. М. Демкович-Добрянський із занепокоєнням відзначав, що книга Р. Єндика могла слугувати джерелом гітлерофільських настроїв серед українських читачів. Хоча автор у кількох місцях висловлював сумнів щодо цінності гітлерівської ідеології для майбутньої української держави, його зауваження були представлені так, що некритичний читач міг їх просто не помітити.

М. Демкович-Добрянський, поділяючи державницький світогляд В. Липинського, вважав, що українці повинні прагнути

¹⁶¹Причини наших державницьких невдач: Доповідь М. Демковича-Добрянського // Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Спр. 38. 22 арк.

¹⁶²Єндик Р. Гітлер. Львів, 1934.

¹⁶³Демкович-Добрянський М. З приводу української книжки про Гітлера. *Дзвони*. 1935. Чис. 1. С. 42.

до власної державності, водночас уникаючи застосування принципу «мета виправдовує засоби», який часто використовували націоналістичні кола. Він наголошував на необхідності дотримання «чистоти методів» у політичній діяльності, вважаючи, що лише морально обґрунтовані засоби можуть привести до успіху у «великих справах». М. Демкович-Добрянський підкреслював абсолютну цінність релігії та етики, відмовляючись від їхньої інтерпретації через «натуралістичні чи позитивістські підходи»¹⁶⁴. Оглядач закликав шукати політичної мудрості не в працях Ніколо Макіавеллі, а у творах античних авторів, оскільки, на думку дослідника, методи макіавеллізму не сприяли розвитку навіть самої Італії. У цьому контексті він позитивно оцінював український переклад «Анналів» Публія Корнелія Тацита (Станиславів, 1935) та спонукав видавців продовжувати роботу з поширення таких видань.

Повні два номери «Дзвонів» редактори присвятили постаті В. Липинського: один – з нагоди його смерті в червні 1931 року, інший – до річниці від дня смерті в червні 1932 року. Відзначимо, що ідеї В. Липинського нерідко піддавались критиці у галицьких середовищах. В. Кучабський, В. Залозецький та М. Демкович-Добрянський активно відстоювали політичні погляди В. Липинського, дискутуючи з іншими західноукраїнськими часописами («Вікна», «Богословія», «Студентський Шлях», «Шлях Виховання і Навчання» та ін.). О. Колтонюк, наприклад, вважав концепцію класократичної держави та гетьманський рух пережитком минулого, і водночас зазначав, що британська монархія фактично функціонує радше як республіка¹⁶⁵. М. Демкович-Добрянський категорично не погоджувався з такою позицією, наголошуючи на тому, що у багатьох європейських країнах були спроби замінити старі суспільні лади новими формами, більш відповідними зміненим обставинам: «Італія, Австрія, Швейцарія, Німеччина переводять у тім напрямі реформи й «заводять основи для класократичного (станового)

¹⁶⁴ Демкович-Добрянський М. Макіавель і макіавеллізм. *Дзвони*. 1934. Чис. 10–11. С. 463.

¹⁶⁵ Демкович-Добрянський М. З приводу деяких «критик». *Дзвони*, 1934, № 5. С. 246.

ладу»¹⁶⁶. Публіцист вважав, що критики В. Липинського доволі поверхнево розуміли сенс його ідей.

Після 1945 року М. Демкович-Добрянський перебував в німецьких таборах Ді-Пі (для переміщених осіб). Працюючи у виданні «Проблеми» (Мюнхен) він долучився до польсько-українського діалогу щодо перспективи створення незалежних української та польської держав. Знаний галицький юрист Степан Баран у статті «Ліпше пізно, як ніколи. Сто літ українсько-польських взаємин в Галичині» зазначав, що ініціатива щодо порозуміння між обома народами належала саме полякам¹⁶⁷. Польський публіцист Єжи Бельський із Мюнхена висловлював позицію щодо державної суверенності України на всіх її етнографічних землях, водночас наголошуючи, що обсяг і форму сусідського співжиття визначатимуть дві суверенні держави – польська та українська. На шпальтах еміграційних польських і українських видань відбувалася жвава дискусія з цього питання: українські автори публікували матеріали у польській пресі («Кроніка»), а польські – в українській («Наше Життя»)¹⁶⁸.

У своїй праці «Державно-правові підстави української справи», яку автор опублікував під псевдонімом «М. Лагодівський», публіцист проілюстрував історію української державності від княжих часів до радянського періоду. У передмові він акцентував на об'єктивних факторах, що лежать в основі української державницької ідеї, зокрема на історичній традиції існування українських державних утворень, таких як Русь, Галицько-Волинська держава та Литовсько-Руська держава¹⁶⁹. Перебуваючи в складі імперій, вчені не могли повноцінно вивчати історію державницьких прагнень народу. Через тривале обмеження свободи розвитку науки під впливом імперської

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Баран С. Ліпше пізно як ніколи. Сто літ українсько-польських взаємин в Галичині. *Проблеми: місячний журнал національно-державної думки*. 1947. № 2. С. 10.

¹⁶⁸ Детальніше див: Кравець Д. Єврейський та польський дискурси у середовищі української діаспори в 1940-х – 1980-х рр. (за матеріалами архіву М. Демковича-Добрянського). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2020. Вип. 31. С. 157–164

¹⁶⁹ Лагодівський М. Державно-правові підстави української справи // Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Спр. 163. 12 арк.

Москви українці не мали чіткого уявлення про княжу добу на Русі. Навіть досі трапляються оцінки, які певною мірою визнають Москву співвласником цього історичного періоду¹⁷⁰. М. Демкович-Добрянський наголошував на негативних наслідках приписування Росією історії Київської Русі для майбутньої, незалежної української держави. Він також аналізував феномен української радянської «держави», зокрема її місце в ООН, вбачаючи у цьому прояв московського імперіалізму. На думку публіциста, створення УРСР та її участь у міжнародних організаціях мало на меті надати Москві можливість демонструвати еволюцію радянської системи, підкреслити її легітимність та створити враження, що союз радянських республік набуває форми суверенних, але пов'язаних між собою держав у єдиному союзному утворенні, аналогічно до принципів англійської імперії¹⁷¹.

М. Демкович-Добрянський підготував передмову до книги «Симон Петлюра як політик і державний муж» авторства знаного діяча часів УНР Олександра Лотоцького. У ній він підкреслював, що «отаман» став народним символом збройного опору російсько-більшовицькій агресії. Публіцист відзначав, що, попри спроби ворогів маргіналізувати визвольні прагнення українців, термін «петлюрівщина» трансформувався в символ опору українців імперіалістичній політиці Москви та її боротьби за власну державність¹⁷².

Після початку повномасштабної війни путінської Росії в Україні 24 лютого 2022 року особливої актуальності набуло питання українсько-російських відносин у довгостроковій історичній перспективі. М. Демкович-Добрянський був одним із небагатьох дослідників у діаспорі, який намагався неупереджено простежити взаємини українців і росіян протягом століть. Він обґрунтовано вважав, що майбутнє України як самостійної держави залежало від вирішення проблеми «Росія–Україна». Для цього, на його думку, були необхідні об'єктивні наукові дослідження українсько-російських стосунків, на основі яких політики незалежної України могли б будувати взаємини з

¹⁷⁰ Там само

¹⁷¹ Там само.

¹⁷² Добрянський М. Передмова // Лотоцький О. Вірність Великій Ідеї. Редакція і передмова М. Добрянського Париж, Лондон, 1951. С. 3.

агресивним північним сусідом. У радянських умовах проведення таких досліджень було неможливим, оскільки керівна партія встановила два догматичні підходи до цього питання: по-перше, український народ нібито прагнув лише возз'єднання з росіянами, що нібито відбулося під час Переяславської угоди 1654 року; по-друге, після Переяслава українці, за офіційною радянською доктриною, не мали іншого прагнення, крім вічного перебування в єдності зі «старшим братом».

Поза межами СРСР були спроби переглянути історію України та Росії, проте більшість українських науковців у діаспорі мали «типові емігрантські хвороби» – пропагандистською лірикою підмінити історичні факти, уникати важких питань щодо минулого України і плекати виправдану русофобію, проте без використання наукових аргументів у дискусіях. М. Добрянський ще у середині XX століття розумів актуальну для сучасної України проблему «хороших росіян»: «Ви не раз можете спостерігати: розмовляєте з інтелігентним росіянином, людина освічена зі шляхетними поглядами, з демократичними переконаннями. Коли ж доходить розмова до питання про російський імперіялізм у стосунку до України, ця людина не розуміє суті справи. І ви залишаєтесь у сумніві, до котрої Росії зарахувати цього шляхетного росіянина»¹⁷³. Проте М. Добрянський таки намагався знайти «інших росіян», посилаючись на відому тезу О. Герцена про «дві Росії»: «Навчав Олександр Герцен, що нічого не зрозуміє про Росію той, хто не хоче знати, що є дві Росії. Є Росія Муравйових, які вішали, і Муравйових, яких вішали. Царський генерал Михайло Муравйов, що за криваве придушення польського повстання заслужив собі епітет «вешатель», і Сергій Муравйов, декабрист, якого Микола I наказав повісити. Я хочу серйозно потрактувати пораду Герцена. Бо справді, від самих початків крізь усю російську історію можна спостерігати дві тенденції: прагнення до свободи і стихійний гін до експансії. Це друге дало Росію імперіялістичну»¹⁷⁴.

У своїй праці «Україна і Росія» історик описує культ російського імперіялізму, злиття російської православної церкви

¹⁷³ Добрянський-Демкович М. Україна і Росія: історичні нариси на тему російського імперіялізму / Видання Українського Католицького Університету ім. Клементи Папи. Рим, 1989. – С. 115.

¹⁷⁴ Там само. С. 12.

з державою, жорстокість Московського князівства у Новгороді та Україні, намагання російської імперії стерти пам'ять та культуру українського народу та про «глибоко закорінену» російську традицію загарбництва. Також М. Добрянський цікавився внеском українців до російської історії, культури та імперського розвитку загалом: «Перший раз я наткнувся на це питання, коли гортав фундаментальне видання «Малороссийский родословник» Вадима Модзалевського»¹⁷⁵. В. Модзалевський поставив собі амбітне завдання зібрати в одній праці родоводи козацької старшини Лівобережної України. Завдяки цьому можна побачити, що сталося з нащадками тих, хто будував козацьку державу. На жаль, більшість із них поглинула імперія через царську армію та державні посади.

Питання опору російським імперським амбіціям посідало центральне місце в публіцистичній спадщині М. Демковича-Добрянського. Публіцист підкреслював, що українцям в діаспорі варто приділяти значно більше уваги майбутньому України, а зокрема її відносинам із Росією. Автор радив досліджувати історію сусідніх з Україною народів та уникати наслідування російських підходів, які, характеризувалися обмеженою здатністю об'єктивно оцінювати українську справу¹⁷⁶.

Про суттєву об'єктивну різницю між українським та російським народами написано численні наукові праці, а також зібрано великий обсяг фольклорного матеріалу. В дусі «великоцарської» історіографії, російські історики часто зосереджувалися на опрацюванні великодержавницьких концепцій, на історії «збирання руських земель» та популяризації імперських міфів. Російський історик К. Кавелін вказував на обмежену джерельну базу для вивчення етнографічних особливостей українських губерній, що вже стали «цілком російськими». В СРСР ситуація не покращилася: великодержавні шовіністи спотворювали і «зачищали» фольклор сучасних народів та гальмували розвиток процесів формування українського, білоруського й інших народів колишньої імперії. М. Демкович-Добрянський наголошував, що етнопсихологічні

¹⁷⁵ Там само. С.111.

¹⁷⁶ Там само. С. 119.

типи українців і росіян принципово різні, не ставлячи при цьому український устрій життя вище чи нижче російського¹⁷⁷.

Щоб протистояти російському імперіалізму, українцям насамперед необхідно зміцнити власні ідейні позиції та утвердити ключові засади національної свідомості. М. Добрянський наголошував на потребі збагачення цієї свідомості скарбами української державницької думки, розкиданої по численних історичних документах, які з часом були загублені. «Рятуйте пам'ять нації, – зверталися українці з УРСР до діаспори, – адже саме це прагнуть знищити»¹⁷⁸. За переконанням М. Добрянського, нова українська національна свідомість має бути більш інклюзивною, щоб залучати представників інших народів, що проживають в Україні, і прагнуть спільно з етнічними українцями будувати єдину Батьківщину.

У пошуках «іншої Росії» М. Добрянський звертав увагу на постать російського письменника А. Солженіцина, якого помилково вважав виразником поглядів демократичної частини російського суспільства. Дискутував із М. Добрянським редактор Зенон Пеленський, який називав А. Солженіцина таким самим російським великодержавником, як і кремлівські очільники: «Він «московський шовініст»¹⁷⁹. М. Добрянський піддавав критиці обидві ці тези. Він сприймав погляди російського дисидента крізь призму творчості останнього: «Бо будь-який інший підхід, наприклад судити письменника з того, чого він не написав, і приписувати йому думки, яких він не висловлював і, можливо, взагалі їх не має, – такий підхід доводить до непорозумінь»¹⁸⁰. Читаючи твори А. Солженіцина, публіцист не побачив у них ознак ненависті до українського народу чи вивищення росіян над іншими національностями. У романі «Архіпелаг ГУЛАГ» (Париж, 1973) Солженіцин писав: «Перемоги потрібні урядам, а поразки потрібні народів. Після перемог хочеться ще перемог, а після поразки хочеться свободи – і зазвичай її досягають... Полтавська перемога була нещастям для Росії. Вона потягнула за собою два

¹⁷⁷Там само. С. 119.

¹⁷⁸Там само. С. 121.

¹⁷⁹Пеленський З. Гуманізм московського великодержавника. *Християнський Голос*, 1974. № 11. С. 2.

¹⁸⁰Добрянський М. Інша думка про О. Солженіцина. *Християнський Голос*, 1974. № 17. С. 4

сторіччя великих напружень, спустошень, несвободи і нових і нових воєн...»¹⁸¹.

У своїй статті «Гуманізм московського великодержавника» З. Пеленський висловив критику на адресу А. Солженіцина, зокрема щодо його «Листа вождям Радянського Союзу». Водночас М. Добрянський розглядав цей текст інакше, наголошуючи, що російський дисидент уперше сформулював концепцію, яка заперечувала традиційні імперські орієнтири російської державності. Йшлося про ідею перенесення центру майбутньої російської держави на північ і відмову від подальшої експансії на південь. На думку М. Добрянського, це мало принципове значення, адже протягом століть основний вектор російського імперіалізму спрямовувався саме на південь – від «збирання Руських земель» і прагнення відновити контроль над Київською Руссю до намагань оволодіти північним узбережжям Чорного моря як плацдармом для просування до Константинополя. А. Солженіцин, натомість, закликав зосередити зусилля на внутрішньому розвитку Росії в межах її етнічних територій. М. Добрянський вважав необґрунтованим порівняння А. Солженіцина з П. Струве — діячем початку ХХ століття, відомим своїми шовіністичними поглядами, антиукраїнською риторикою та підтримкою імперської експансії на південні землі¹⁸².

Такі погляди М. Добрянського на творчість російського діяча не були чимось незвичайним. Для західного суспільства періоду Холодної війни А. Солженіцин асоціювався насамперед із постаттю автора «Архіпелагу ГУЛАГ» та інших творів, у яких він розкривав антигуманну природу радянського тоталітаризму. Книга «Архіпелаг ГУЛАГ» була сприйнята на Заході як фундаментальне свідчення про злочини радянського режиму. Англійський критик В. Л. Вебб зазначав, що незнання цього твору означає «нерозуміння сутності сучасної історії»¹⁸³. Водночас певна іронія полягала в тому, що, за визнанням А. Солженіцина, центральна ідея його книги – твердження про те, що «справжній соціалізм» у радянському варіанті виявився варварською диктатурою, побудованою на рабській праці та масових

¹⁸¹Там само.

¹⁸² Там само. С. 4.

¹⁸³Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ. 2021. С. 609.

убивствах, — не була новою і лунала ще раніше в колах критиків більшовицької системи. Відзначимо, що до виходу «Архипелагу» західні читачі могли ознайомитися із книгою Є. Гінзбург «Крутий маршрут»¹⁸⁴.

Погляди М. Добрянського на постать А. Солженіцина вирізнялися певним ідеалізмом, однак у контексті початку 1970-х років вони мали внутрішню логіку та історичне підґрунтя. Згодом, після розпаду Радянського Союзу, ставлення російського письменника до України зазнало помітної трансформації. Уже менш ніж за тиждень після проголошення Верховною Радою Акту незалежності України А. Солженіцин у листі до президента Росії Б. Єльцина поставив під сумнів легітимність українських державних кордонів. Він наголошував, що південні регіони колишньої УРСР (так звана Новоросія), частини Лівобережжя та Крим нібито ніколи не належали до історичної України, закликаючи російську владу «захистити інтереси» населення цих територій. Така позиція виявляла внутрішню суперечність у світогляді А. Солженіцина: поруч із образом послідовного критика радянського тоталітаризму існував Солженіцин-імперіаліст, який мислив категоріями російської історичної винятковості та прагнув відтворення імперського простору під прикриттям культурно-історичних аргументів.

Публіцист М. Віхров слушно відзначав, що в умовах повномасштабної війни Росії проти України спадок А. Солженіцина є навіть більш небезпечним, ніж сучасна кремлівська пропаганда. Постать А. Солженіцина ще й досі залишається на Заході авторитетною. Інтелектуали, зачаровані образом нобеліата, борця з радянським тоталітаризмом, зазвичай не звертають уваги на те, що власні погляди А. Солженіцина були не менш геноцидальні, ніж погляди творців ГУЛАГу¹⁸⁵.

Погляди М. Демковича-Добрянського щодо відповідальності усіх росіян за злочини в Україні були непопулярними в середовищі української еміграції й набули особливо дискусійного характеру після повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 році, адже автор рішуче виступав проти застосування принципу колективної

¹⁸⁴Там само.

¹⁸⁵Віхров М. Путін — учень Солженіцина. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/putin-uchen-solzhenitsyna/>. (Дата звернення: 27.07.2023).

відповідальності до будь-якого народу, наголошуючи на небезпеці такої ідейної логіки. Він відстоював ідею «чистоти» національної справи та потребу її етичного захисту, розглядаючи моральні норми як важливий засіб у національній боротьбі. У своїх роздумах М. Демкович-Добрянський віддавав перевагу християнській моральній моделі як тій системі цінностей, котра, на його погляд, здатна забезпечити внутрішнє життя народу й сприяти гармонійним міждержавним відносинам¹⁸⁶. Автор вважав, що теза про колективну відповідальність всього російського народу лише б дискредитувала українську справу в очах чужинців.

На початку 1990-х років відомий український поет та публіцист Ю. Покальчук дав позитивну оцінку книзі М. Добрянського «Україна і Росія», зокрема тому, що автор прихильно ставився до російського народу, російської культури, водночас називав все своїми іменами. Самого ж Ю. Покальчука вразила теза про те, що «Холодна війна – це давній метод російського імперіалізму, бо впровадив її ще московський князь Іван III, який саме такою тактикою «холодної війни» здобув Новгород»¹⁸⁷. М. Добрянський засуджував традиційну для української діаспори русофобію, звертаючи увагу на те, що вороже ставлення до росіян з боку українців відштовхувало іноземців від співчуття українській визвольній справі. У листі до мовознавця Ю. Шевельова публіцист підкреслював, що проблема русифікації України має бути об'єктивно і науково опрацьована: «Я довідався, що Ви дістали від «Сучасності» замовлення написати історію русифікації. Я дуже зрадив, бо віддавна відчуваю потребу наукового трактату про русифікацію України. А коли я недавно переглянув книжку «Російщення України», то вважаю, що науковій праці на цю тему ще більше потрібно»¹⁸⁸. У листі йдеться про відому в діаспорі працю Р. Смаль-Стоцького «Українська мова в советській Україні» (Нью-Йорк, 1969). На думку М. Добрянського, згадана книга принесла українській справі багато шкоди: «Колись в Радіо Свобода говорив мені один

¹⁸⁶ Добрянський М. Колективна відповідальність росіян? *Наш Голос*. 1976. № 3. С. 4.

¹⁸⁷ Покальчук Ю. Україна і Росія: вчора і сьогодні. *Слово і Час*, 1991. № 7. С. 79.

¹⁸⁸ Шевельов Юрій. Листи до М. Демковича-Добрянського // ЛІННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Оп. 2. Спр. 287. Арк. 7.

американець, наш приятель, про книжку Романа Смаль-Стоцького: Вона вам більше шкодить, ніж помагає (чому?), бо вона «Violently antirussian». Інший американець: ви (українці) витворюєте враження, що ненависть до росіян – це єдина сила, яка тримає вас разом як націю»¹⁸⁹. Ю. Шевельов поділяв позицію М. Демковича-Добрянського, висловлюючи критичне ставлення до рішення американського НТШ перевидати працю Р. Стоцького. Він вважав таку публікацію помилковою та такою, що дискредитує як автора, так і видавців. Обидва науковці дотримувалися переконання, що українській визвольній справі шкодять як прояви русофільства, так і надмірна емоційна русофобія, оскільки обидва підходи позбавляють національний рух об'єктивності та моральної сили¹⁹⁰. Обидва вчені вважали, що українській визвольній справі не йшли на користь ані русофільство, ані емоційна русофобія.

В контексті сучасних дискусій про так званих «хороших росіян» особливо актуальними видаються міркування М. Добрянського про глибинний «культ імперіалізму» в російській історичній та суспільній свідомості. Науковець наголошував, що навіть серед освічених і морально свідомих представників російського суспільства часто відсутнє розуміння самого факту існування російського імперіалізму, що є типовою рисою національної історіографії. Лише незначна кількість російських істориків визнавала імперський характер держави, тоді як більшість продовжувала традицію, започатковану М. Карамзіним, який у своїх працях возвеличував Російську імперію, підносячи її місію до рівня історичного месіанства. Як приклад подібного дискурсу Добрянський наводив книгу Ніни Верховенської «Вічна Росія» (Нью-Йорк, 1944), де авторка зображала Росію поза радянськими чи монархічними формами, як нібито «вічну» і «героїчну» державу, що споконвіку бореться з ворогами. За підрахунками дослідників, лише у XIX столітті Російська імперія вела п'ятнадцять зовнішніх і три внутрішні війни, перебуваючи у стані бойових дій понад шістдесят сім років, тоді як мир тривав лише трохи більше тридцяти двох років. Такий баланс свідчив про те, що війна й експансія були не винятком, а

¹⁸⁹Там само. Арк. 9.

¹⁹⁰Шевельов Юрій. Листи до М. Демковича-Добрянського // ЛІННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф . 298. Оп. 2. Спр. Арк. 5.

невід'ємною складовою російської державної традиції¹⁹¹. М. Добрянський високо оцінював працю Тараса Гунчака «Російський імперіалізм: від Івана Великого до Революції», вважаючи її вагомим дослідженням, присвяченим історії російських загарбань і політики експансіонізму. Він підкреслював її значення не лише для наукового осмислення імперського минулого Росії, а й для формування українського інтелектуального простору на Заході. Публіцист наголошував на потребі активної підтримки подібних видань українською діаспорою, закликаючи до масового придбання книжок, що сприяють розкриттю правди про Україну. На його переконання, така практика мала б утвердити в іноземних видавців розуміння того, що якісні праці про українську тематику завжди матимуть читацький попит і комерційний успіх¹⁹². Така порада М. Добрянського є актуальною і нині.

М. Добрянський аналізував внесок українців у розвиток російської науки та культури, а також їхню роль у формуванні та зміцненні російської імперії. Дослідник окремо зупинився на внесках у російську історію українських діячів, серед яких були: Володимир Лесевич, Орест Новицький, Арсеній Мацієвич, Дмитро Туптало, Семен Гамалія, Олександр Потебня, Яків Козельський, Феофан Прокопович, Михайло Остроградський, Симеон Полоцький, Степан Яворський, Епіфаній Славинецький, козацько-шляхетський рід Ковалевських та ін. Окрему увагу автор приділив двом «велетням російської літератури» – Ф. Достоєвському та М. Гоголю, яким дослідник по праву приписував українське походження. Якщо зв'язок М. Гоголя з Україною не викликає сумнівів, то український слід у родоводі Ф. Достоєвського є більш дискусійним. У 1775 році родина Достоєвських була змушена залишити Волинь, продавши свій маєток у селі Кличковичі неподалік Ковеля. Прадід письменника, Григорій Гомерович, переїхав на Східну Волинь, до Янушполя, де став греко-католицьким (за тодішньою термінологією – уніатським) священником. Два його сини також обрали духовний шлях. Один із них, Андрій, дід Федора, служив у Війтівцях на

¹⁹¹Добрянський, М. Україна і Росія. Історичні нариси на тему російського імперіалізму. Львів. 1993. С. 77.

¹⁹²Добрянський М. Російський імперіалізм (науковий збірник проф. Т. Гунчака). *Наш Голос*. 1976. № 4. С. 4.

Поділлі протягом 1782–1820 років і змушений був перейти з унії на православ'я. Його син Лев також обіймав священницьку посаду у Війтівцях. Інший син, Михайло, батько Федора, спершу навчався у Подільській семінарії у Шаргороді, готуючись до духовного служіння, але як один із найуспішніших учнів був відправлений до Медико-хірургічної академії в Москві, де оселився. Саме там і народився Ф. Достоевський. .

М. Демкович-Добрянський критично визнавав, що його книга «Україна і Росія» була «недосконалою», проте головне своє завдання вона виконує і донині, доносячи правду про суть російського імперіалізму та його небезпеки для українського народу.

Упродовж 1956–1972 років М. Демкович-Добрянський був головним редактором україномовної служби Радіо Свобода у Мюнхені. Українська редакція велику вагу приділяла національній політиці імперської Москви. М. Добрянський зазначав: «націоналізм є важливим елементом ферментів у Советському Союзі; він відіграє і відграватиме дедалі більшу роль в зміцненні натиску в напрямку перемін»¹⁹³. Проте керівництво тоді ще Радіо «Визволення» забороняло розпалювати в програмах міжнаціональну ворожнечу: «Воно не може ні в якій формі підбурювати чи заохочувати до будь яких дій, що наражали б людей в СРСР на репресії з боку комуністичного режиму»¹⁹⁴. У листі до Президента УНР С. Витвицького редактор писав, що особисто «опікувався» присланими матеріалами з національної проблематики, «бо советський режим нищить якраз національну специфіку України»¹⁹⁵.

Усередині української еміграції існували різні оцінки діяльності Радіо Свобода. Частина українців розглядала цю радіостанцію як потенційний засіб для просування ідеї національної незалежності, однак її керівництво дотримувалося політики нейтральності щодо питань розпаду Радянського Союзу та утворення на його території нових держав. Через це серед представників українських націоналістичних кіл сформувалася думка про «русофільську» позицію Радіо Свобода, адже вона не

¹⁹³Добрянський М. Говорить Радіо Визволення. Новий Ульм, 1956. 144 с.

¹⁹⁴Там само.

¹⁹⁵Витвицький С. Листи до нього від М. Демковича-Добрянського // ЛІННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298, Оп. 2. Спр. 143. Арк. 5.

підтримувала ідеї боротьби за українську державність. Згаданий вище Президент УНР в екзилі С. Витвицький зазначав, що зміст передач не узгоджувався з принципами самостійницької лінії, яку відстоювали урядові структури УНР за кордоном, зокрема УНРада та Державний Центр. Він наголошував, що редакційна політика радіостанції фактично обмежувала поширення інформації про українські державницькі прагнення та пов'язані з ними суспільно-політичні події¹⁹⁶. С. Витвицький не хотів, щоб українці в УРСР асоціювали ідеї, висловлені у програмах Радіо Свобода, з принципами українського визвольного руху в діаспорі.

Відзначимо, що радянські спецслужби приділяли значну увагу діяльності Радіо Свобода. КДБ систематично відстежував зміст радіопрограм, аналізував їхню тематику та регулярно готував аналітичні звіти для керівництва СРСР, у яких містилися відомості про структуру редакції, персональний склад співробітників і напрямки їхньої роботи. Такі матеріали розглядалися радянською владою як важливе джерело інформації у контексті ідеологічного протистояння із Заходом під час Холодної війни.

У другій половині 1950-х–на початку 1970-х років редакторську політику української служби Радіо Свобода визначав М. Добрянський, який відповідав за формування тематики програм. У 1954–1956 роках українські передачі тривали приблизно 20 хвилин щодня, а після 1956 року – 30 хвилин, з двома годинними випусками українською мовою двічі на тиждень. Програми повторювалися в ефірі численними блоками: короткі випуски звучали до 36 разів на добу, а годинні – шість разів. Наприклад, у період від 16 серпня 1954 року до 16 березня 1959 року редакція підготувала понад 260 випусків хроніки, а також сотні статей, листів, інтерв'ю та репортажів про життя української діаспори. Програма включала регулярні серії, присвячені українській культурі за радянського режиму, проблемам колоніалізму, становищу селян та робітників, критичному аналізу діяльності партії, історії КП(б)У, національній політиці більшовиків, питанням молоді, українській хроніці, життю українців у вільному світі, релігійним

¹⁹⁶Витвицький С. Листи до М. Демковича-Добрянського // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298, Оп. 2. Спр. 433. Арк. 7.

темам, оглядам західних (переважно українських) видань та іншим актуальним питанням для слухачів¹⁹⁷. Протягом 1957 року (40-а річниця Української революції 1917 року) щотижня з'являлась історична програма з циклу «40 років тому». В 1958 році запроваджено два нові історичні цикли: «Голос історичної правди» та «Історія КПБУ»¹⁹⁸.

У своїй роботі редактори радіостанції користувались здебільшого радянськими джерелами, що було зумовлено відсутністю прямого доступу інформації про події на території СРСР через «залізну завісу», яка ізолювала країни Заходу від соціалістичного табору. Це ускладнювало отримання інформації безпосередньо від очевидців та свідків подій в УРСР. І. Ребет, яка керувала бібліотекою Радіо Свобода під час Холодної війни, зазначала, що понад тридцять співробітників щоденно переглядали й аналізували близько 800 радянських газет, звертаючи увагу на невідповідності між офіційною пропагандою та допоміжними джерелами, а особливо цінною була регіональна преса, де публікувалися матеріали про місцеві проблеми. Бібліотечний фонд складався приблизно з 150 тисяч книг, з яких близько 5 тисяч – українською мовою. Лише системний аналіз цих офіційних джерел дозволяв робити обґрунтовані висновки про реальний стан справ у Радянському Союзі та про імперський утиски українців. Радіостанція також співпрацювала з ЦРУ, яке частково фінансувало її діяльність, отримуючи кошти в рамках щорічних таємних асигнувань Конгресу США¹⁹⁹.

Серед ключових тем української служби Радіо Свобода особливе місце займала трагедія Голодомору. Вже з перших ефірів події початку 1930-х років висвітлювалися як цілеспрямована акція проти українського населення. Перший випуск, присвячений цій темі, розкривав голод як інструмент політичного впливу в СРСР. Редактори наголошували на річниці горезвісного закону «про п'ять колосків» і нагадували про систематичне знищення селянства радянською владою, спрямоване на вирішення «українського питання», з яким

¹⁹⁷Ремовська О. *Говорить Радіо Свобода. Історія української редакції*. Київ. 2014. С. 31.

¹⁹⁸Добрянський, М. *Радіо Визволення*. Новий Ульм. 1959. С. 5.

¹⁹⁹Ципердюк І.. Від Холодної війни до російської військової агресії: 65 років українській редакції радіо Свобода. *Теле- та радіожурналістика*. 2020. № 19. С. 79..

царський режим не справлявся протягом століть. У ранніх передачах також згадували погляди іноземних спостерігачів, зокрема угорського письменника Артура Кестлера, який відвідав Україну в роки Великого голоду²⁰⁰.

Редакція Радіо Свобода регулярно отримувала листи від слухачів із інформацією про ситуацію в підрадянській Україні. Наприклад, в 1972 році у програмах радіостанції повідомлялося про репресії проти інтелігенції та видатних представників української творчої спільноти, серед яких Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий та інші. Листи надсилали як відомі діячі, так і звичайні громадяни, які прагнули донести правду про радянське життя, використовуючи підставні адреси для кореспонденції з редакцією. Щодня оброблялося близько сотні таких повідомлень, що дозволяло радіостанції отримувати достовірну інформацію про події в Україні²⁰¹. Однією з українських інтелектуалок, заарештованих у 1972 році, була онука Івана Франка Зиновія. Наприкінці квітня того року її вдруге затримали представники КДБ. Радіо Свобода висвітлювало цю подію, наголошуючи, що арешт був пов'язаний із її активною правозахисною діяльністю, а також повідомляло про тиск з боку «чекістів», які намагалися змусити її робити заяви, здатні залякати колег-письменників. Такі повідомлення про репресії радянської системи щодо українських діячів були постійною частиною ефірів радіостанції й подавалися максимально детально в межах можливостей того часу.

Багато ефірів Радіо Свобода присвячувалися російській історії та внеску українців у її розвиток. У 1974 році вийшов цикл програм «До 250-річного ювілею Російської академії наук – Академії наук СРСР». Ні в постанові ЦК КПРС ні в ювілейних публікаціях не згадувався внесок учених інших народів у розвиток російської науки, тож М. Добрянський аналізував роль білоруських та українських діячів у становленні науки й освіти в Росії. Перші програми цього циклу пояснювали, чому московська влада запрошувала українських та білоруських учених, зазначаючи, що через багатовікову ізоляцію Московське царство

²⁰⁰Ремовська О. Говорить Радіо Свобода... С. 27.

²⁰¹Середа С. «Ворожий голос» Радіо Свобода під прицілом КДБ. Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/radio-svoboda-kdb/29536630.html>

було відносно відсталою країною порівняно з українськими та білоруськими землями, де освіта й наука розвивалися значно інтенсивніше, особливо під впливом західноєвропейських традицій, до яких Москва не мала доступу²⁰².

У рамках згаданого циклу програм розглядалася діяльність українських учених у Московії XVII століття. М. Добрянський при підготовці програм спирався на дослідження авторитетних російських істориків, серед яких К. Харлампович, О. Пипін, П. Пекарський та інші. Слухачі мали змогу ознайомитися з темами, зокрема: «Феофан Прокопович – український церковно-політичний діяч у Росії», «Українські просвітителі в Росії: Туптало, Міцієвич, Ф. Лопатинський, Є. Славинецький», «Стефан Яворський – реформатор слов'яно-греко-латинської академії (в Москві)», «12 українців-членів Імператорської Академії наук», «Внесок українських учених у розвиток російської науки (філософія, юриспруденція, гуманітарні дисципліни, медицина)», «Українська історична наука за радянської влади» та інші.

На початку 1970-х років українська служба розпочала новий цикл програм – «Люди та ідеї 60-х років на Україні». В одній з радіопередач М. Добрянський говорив про 62-у статтю Конституції СРСР, яка передбачала покарання за «антирадянську пропаганду». Цю норму влада використовувала для боротьби з українським національним рухом. Дисидент Валентин Мороз, захищаючи українську культурну спадщину та виступаючи проти русифікації України, був двічі засуджений на підставі цієї статті. М. Добрянський окреслював її як інструмент КДБ для репресій проти громадян, які вимагали дотримання законності, підкреслюючи складність питання щодо так званих «наклепницьких вигадок», що нібито «порочать» радянську систему²⁰³. В інших випусках цього циклу оглядачі аналізували самвидав, зокрема книги, присвячені радянським концтаборам: А. Марченка «Мої зізнання», М. Осадчого «Більмо» (книга «яка змальовує реальну картину тюремних буднів у таборах примусової праці») та ін.

²⁰²Радіопередачі на Радіо Свобода. Серія «Україна між минулим і майбутнім» // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Спр. 80. Арк. 9.

²⁰³«Люди та ідеї шістдесятих років». Цикл програм на Радіо Свобода // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Спр. 73. Арк.11.

Програми з циклу «Люди та ідеї 60-х років на Україні» знайомили слухачів із літературознавцем та публіцистом Іваном Дзюбою, якого М. Добрянський охарактеризував як «речника покоління шістдесятників». Автор здійснював детальний аналіз праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», зокрема висвітлював її міжнародне поширення. Так, книга була опублікована українською та російською мовами (остання – амстердамським фондом імені Герцена), а також англійською та італійською (за сприяння італійської організації «Нова лівиця»). Англomовний переклад видання І. Дзюби вийшов у трьох редакціях: у Лондоні та Нью-Йорку. Крім того, німецькі читачі отримали значну інформацію про цю книгу через працю «Ліва опозиція в Радянському Союзі» авторства Бориса Левицького²⁰⁴. У випуску «Шевченко – поет національної гідності й національного сорому» М. Добрянський аналізував нарис І. Дзюби, який був опублікований в Чехословаччині. Радіо Свобода також інформувало слухачів про діяльність інших дисидентів, серед яких В. Чорновіл, П. Григоренко, А. Лупінос, Є. Сверстюк та інші.

В ефірах Радіо Свобода звучали рецензії на книжкові видання, що висвітлювали історію та тогочасний стан України. У рамках циклу «Україна між минулим і майбутнім» був представлений огляд праці І. Коляски «Освіта у радянській Україні» (Торонто, 1970). Автор був канапдійцем українського походження та колишній членом Комуністичної партії Канади. На початку 1960-х років І. Коляска навчався в Києві у Вищій партійній школі при ЦК КПУ), та мав змогу детально ознайомитися із русифікацією освітнього процесу в радянській Україні²⁰⁵. У циклі «Чужинці про Україну 17-го – 18-го сторіччя» в одній з програм М. Добрянський оглядав книгу Й.-К. Енгеля «Історія України й українських козаків» (1796). Редактор тісно співпрацював із В. Кубійовичем у справі видання «Енциклопедії українознавства» (був автором кількох статей (гасел), зокрема «Велика Британія»), а тому спробував порівняти радянську «Енциклопедію історії України» із діаспорною. М. Добрянський звертав увагу на те, що з-поміж емігрантських організацій чи не

²⁰⁴Там само. Арк.12.

²⁰⁵Радіопередачі на Радіо Свобода. Серія «Україна між минулим і майбутнім» // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Спр. 80. Арк. 3.

найбільшу фінансову допомогу у справі видання енциклопедії надав «Пласт»²⁰⁶.

Імперський натиск на українську науку простежується і в оглядах М. Добрянського на наукові видання в УРСР. Автор звертав увагу, що ще у 1954 році Вільна Академія Наук у Нью-Йорку опублікувала монументальну працю О. Повстенка «Собор св. Софії в Києві». У той же час як своєрідну «відповідь» у УРСР вийшло видання М. Кресальського «Софійський заповідник», яке, на думку М. Добрянського, зазнало суттєвого цензурного втручання. У вересні 1972 року в одній із радіопередач М. Добрянський аналізував радянське видання «Акти села Одрехови» (село, що належало до Сяноцької землі Руського воєводства). Незважаючи на високу джерелознавчу цінність цього видання, воно було надруковане «вкрай некультурно» і обмеженим тиражем у 1000 примірників.²⁰⁷

Політика тотальної русифікації України займала провідне місце у багатьох радіопрограмах М. Добрянського. У випуску «Українська мова й українська наука» серії «Україна між минулим і майбутнім» автор наголошував, що Інститут кібернетики ім. В. Глушкова не мав би публікувати свої видання російською мовою, оскільки «будь-який історик науки зарахує цю працю до російських здобутків. У світі діє правило: мова наукової праці визначає, якій національній науці вона належить»²⁰⁸. Добрянський підкреслював, що під тиском радянської влади українська мова в галузі точних наук опинилася в занепаді. Союзна установа «Міжнародна книга», яка мала монополію на експорт радянських видань, щороку публікувала каталог «Нові книги України», куди включали лише видання українською мовою. М. Добрянський зазначав, що переглянув каталоги за шість років (1967–1972), шукаючи книги з математики українською мовою, і виявив лише 19 видань, здебільшого популярного, а не наукового характеру. Загальна вартість усієї математичної літератури українською за цей період становила лише 20 карбованців 80 копійок. Історик із сумом відзначав, що протягом 1967–1972 років Українська Академія наук видала

²⁰⁶Скрипти програм на Радіо Свобода. Ч. 1. 1972–1974 // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Спр. 75. Арк. 29.

²⁰⁷Там само. Арк. 44.

²⁰⁸Там само. Арк. 51.

україномовних праць утричі менше, ніж російською²⁰⁹. Інша програма, що мала назву «Міста України перетворено на лабораторію русифікації», присвячувалася утискам української мови в міському середовищі. У ній наголошувалося, що закордонні українці були особливо вражені «зросійщеністю» жителів міст України²¹⁰.

В контексті русифікаторської політики імперського центру важливою є публікація М. Добрянського щодо затримки видання десятитомного словника української мови. Автор підкреслював, що російсько-український словник 1948 року сприяв широкому проникненню російських лексичних одиниць в українську мову, ускладнюючи її самостійний розвиток. На його думку, найбільшу наукову цінність мав словник, підготовлений ще під редакцією Агатангела Кримського, проте його видання було свідомо припинене радянською владою. Водночас у Москві та Ленінграді діяли спеціалізовані видавництва, що займалися випуском словників, тоді як в Українській РСР подібних структур не існувало, а видання українських словників залишалося недостатньо опрацьованим як з наукового, так і з поліграфічного боку²¹¹.

Українська служба Радіо Свобода під керівництвом М. Добрянського інформувала про імперський натиск радянської влади на розвиток національної культури в Україні. В одній з передач диктори розповідали про факти приховування українських культурних цінностей. М. Добрянський інформував, що в США заходами діаспори було опубліковано шість томів монументальної збірки Зиновія Лиська, у якій автор зібрав та систематизував близько 12 тисяч українських народних пісень, в той час як в УРСР не змогли оприлюднити навіть частину зібраного фольклорного матеріалу. Редактор вказував і на закриття окремих культурних закладів в Україні, зокрема Чернігівського історичного музею²¹².

Дослідник писав і про обмеження, які радянська влада накладала на проведення заходів, пов'язаних із життям

²⁰⁹ Словникові злидні в Україні: рукопис статті // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Спр. 176. Арк. 4.

²¹⁰Скрипти програм на Радіо Свобода. Ч. 1... Арк. 31.

²¹¹Там само. Арк. 33.

²¹²Там само. Арк. 47.

Т. Шевченка. Більшовицька партія не дозволяла відзначаати 22 травня – дату перепоховання поета в Каневі на Чернечій горі. Завдяки українському самвидаву редактори Радіо Свобода отримували інформацію про культурні події в УРСР. У 1968 році з республіканського радіо в Києві було звільнено кількох працівників за те, що вони не виконали наказ дирекції, який забороняв брати участь у святкуванні цієї дати біля пам'ятника Т. Шевченкові. У різних містах, де стихійно поширився звичай ушановувати поета, партійні органи та міліція організовували «офіційні заходи», що фактично замінювали справжні народні вшанування. М. Добрянський звертав увагу на імперський характер радянської культурної політики в Україні, підкреслюючи, що контролю за проведенням Шевченківських концертів і вечорів приділялася особлива увага, а їхній зміст мав відповідати «малоросійським» та «шароварним» офіційним канонам²¹³.

Підсумовуючи основну мету радіопрограм української редакції М. Демкович-Добрянський писав: «Українська редакція бореться проти русифікаційної політики КПСС, колоніальної системи в Україні, господарської експлуатації природних багатств. Вона бореться проти того всього в політиці КПСС, що звичайно окреслюється фразою «новочасне малоросіяństwo» (тобто: спихання України до ролі загумінку метрополії, відбирання в українського народу його власного Я і перетворення української культури на провінційне видання культури російської)»²¹⁴.

Вивчення ідейної спадщини Михайла Демковича-Добрянського дає змогу простежити цілісне бачення української державності в умовах постійного протистояння російсько-радянському імперіалізму. У своїх працях він послідовно поєднував історичний аналіз із політичними орієнтирами, наголошуючи на тягlostі української державницької традиції від княжої Русі до визвольних змагань ХХ століття. Його концепція ґрунтувалася на переконанні, що українська нація може реалізувати своє право на самовизначення лише через власну

²¹³Радіопередачі на Радіо Свобода. Серія «Україна між минулим і майбутнім»... Арк. 11.

²¹⁴Добрянський, М. Радіо Визволення... С. 15.

суверенну державу, незалежну від будь-яких форм імперського панування.

Водночас Демкович-Добрянський розглядав опір радянській системі не лише як політичний, а й як культурно-цивілізаційний виклик. Його критика російсько-радянського колоніалізму акцентувала на спробах знищення української ідентичності, мови та історичної пам'яті, що надавало його працям особливої актуальності в контексті боротьби за збереження національної культури.

Розділ

4

У полоні імперії: Науковий шлях Ярослава Дашкевича (1926–2010) у світлі його епістолярної спадщини

Впродовж ХХ століття українська гуманітаристика, зокрема й історична наука, існували в умовах панування спершу австрійської та російської, а згодом – радянської імперій. Узалежнена від політичних реалій свого часу, історіографія перебувала під усеохопним впливом імперських ідеологій і нав'язаних ними дискурсів і значною мірою полягала в оспівуванні існуючого у той чи той історичний період – найчастіше москвоцентричного – ладу²¹⁵.

В особистому вимірі зазначені обставини переважно зводилися до переслідувань, репресій і ув'язнень учених-гуманитаріїв. Незважаючи на це, ціла когорта українських істориків усе ж зробила неоціненний внесок у розвиток наших гуманітарних знань.

Поза всяким сумнівом, біографії²¹⁶ таких науковців заслуговують на ґрунтовне вивчення й осмислення уже з урахуванням сучасних реалій. На сьогодні їхня багата наукова спадщина вимагає уважного прочитання, актуалізації та популяризації²¹⁷. Висвітлення життєписів істориків, які, попри всі обставини, писали про минуле саме з українського погляду, належить до актуальних і потрібних напрямків наукових досліджень, чия затребуваність лише зростає з початком російського повномасштабного збройного вторгнення в Україну.

²¹⁵ Дашкевич Я. Дорогами української Кліо (про становище історичної науки в Україні). *Україна в минулому*. 1996. Вип. 8. С. 54–55.

²¹⁶ Термін «біографія», стверджує Володимир Попик, «...поєднує філософське та культурологічне розуміння біографії як індивідуального шляху особистості, наративну форму його відображення, літературний жанр біографічної творчості, напрям дослідницької роботи науковців і його осмислення, вивчення в історичній науці...» Попик В. Biography – біографіка – біографістика – біобібліографія: Понятійний арсенал історико-біографічних досліджень. *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 124.

²¹⁷ Плющик О. Українська біографіка в контексті наукових і культурних зв'язків країн і народів Центрально-Східної Європи. Секція Міжнародної наукової конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек» (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.). *Українська біографістика = Biographistica Ucrainica: Збірник наук. праць*. 2023. Вип. 24. С. 332.

Одним із творців української історичної науки в другій половині ХХ століття став вірменіст, сходознавець, громадський діяч Ярослав Дашкевич (1926–2010). Участь його визначних батьків – Олени Степанів (1892–1963) та Романа Дашкевича (1892–1975) – у національно-визвольних змаганнях на початку минулого сторіччя в поєднанні з природною непоступливістю майбутнього вченого зробили його цілтю репресивних дій радянських каральних органів. У 1949 році він був заарештований безпосередньо на робочому місці у відділі рукописів Львівської філії Бібліотеки Академії наук УРСР і провів наступні 7 років у таборах²¹⁸. Увесь подальший життєвий шлях Я. Дашкевича – колишнього політичного в'язня, сповнювали випробування та перешкоди: переслідування, тривалі періоди вимушеного безробіття у 1966–1967, 1972–1974 і 1978–1990 роках²¹⁹, заборони на публікацію наукових праць з 1972 року²²⁰. А втім, ці обставини не завадили йому зробити помітний і вагомий внесок у розвиток української історичної думки.

Отже, Я. Дашкевич належить до найпомітніших українських істориків і публічних інтелектуалів другої половини ХХ – початку ХХІ століття. Наукова спадщина вченого відзначається значною кількістю та різноплановістю досліджень високого фахового рівня, привертає увагу розмаїттям дослідницьких тем і проблематик. Йому вдалося зреалізувати себе водночас у багатьох галузях гуманітарних знань: археографії, бібліографії, вірменознавстві, сходознавстві, книгознавстві тощо. До того ж, – стверджує Ірина Гаюк, – працям ученого притаманна лише мінімально необхідна за мірками радянської доби заідеологізованість²²¹. У той час історик присвятив себе збереженню національної історіографії, а після проголошення у 1991 році незалежності України він неабияк посприяв її відродженню. Попри всі труднощі, фахівець зробив неабиякий внесок у розвиток української історичної науки, зокрема, на ниві дослідження історії нації та державності, розбудови національної історіографії.

²¹⁸ Араджионі М., Бубенок О., Мавріна О. Відомі та маловідомі сходознавчі дослідження Я. Р. Дашкевича. *Східний світ*. 2016. № 4 (93). С. 7.

²¹⁹ Дашкевич Я. Дорогами української Кліо... С. 54.

²²⁰ Тоді ж, за словами Я. Дашкевича, відбулася остання велика чистка підозрілих з погляду радянської влади істориків. Дашкевич Я. Замість передмови. *Вірменія і Україна*. Львів ; Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 2001. С. IX.

²²¹ Гаюк І. Вступне слово. *Вірмени в Україні : Дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць*. Львів : Вид-во Львівського музею історії релігії «Логос», 2012. С. III.

Уже за незалежної України професор Я. Дашкевич у декількох публікаціях простежив основні етапи становлення та піднесення національної самосвідомості українців, а весною 1991 року виступив із двома доповідями на цю тему. На його думку, початки нашого національного самоусвідомлення сягають епохи Київської держави, а в козацьку добу національна свідомість пережила один із найвизначніших періодів розквіту²²².

Не менш важливо й те, що Я. Дашкевич залишив по собі багату і різнопланову епістолярну спадщину, яка відкриває перед дослідниками його наукового шляху значні можливості та перспективи²²³. Саме завдяки активному, зокрема міжнародному, листуванню ще за радянського часу професор Я. Дашкевич опублікував чимало статей у престижних закордонних часописах, а отже, в міру можливостей інтегрував українську історіографію в європейську науку та вивів її з майже повної, на той момент, ізоляції.

Сама по собі настільки розмаїта й об'ємна епістолярна спадщина є свідченням непересічності його життєвого шляху. Відзначимо, що, на думку Оксани Шалак, фахівці недостатньо часто використовують цей тип джерел у біографістиці²²⁴. Вочевидь, за радянського часу кореспонденція з іноземними науковцями, інтелектуалами, громадськими й політичними діячами була неабияк ускладненою, а особливо для Я. Дашкевича, який перебував під пильним наглядом каральних органів. Утім, від початку 1960-х років історик усе ж підтримував регулярні контакти з ученими з Польщі, Німеччини, Франції, Швеції, Ісландії, Канади, Сполучених Штатів Америки й інших країн²²⁵.

Його багатий епістолярій становить вагому частину його особового архіву, що зберігається у Меморіальній бібліотеці-архіві Ярослава Дашкевича, яка розташована в останньому помешканні вченого у Львові. Ця установа, яка забезпечує збереження його цінної інтелектуальної спадщини, була заснована в березні 2010 року невдовзі після смерті науковця

²²² Див., наприклад: Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. Підсумки, джерела, методи дослідження. *Сучасність*. 1992. № 3. С. 65–74.

²²³ Прикладом успішного використання епістолярію в біографічному дослідженні науковця є праця: Шаповал А. Володимир Миколайович Перетц як вчений-українознавець, дослідник рукописної та книжкової спадщини у світлі епістолярних джерел: Монографія / відп. ред. Л. Дубровіна. Київ: НБУ ім. В. І. Вернадського, 2020. 588 [4] с.: фотоіл., портр.

²²⁴ Шалак О. Епістолярний діалог дійсних членів НТШ Юхима (Євфимія) Сіцінського та Миколи Петрова. *Українська біографістика = Biographistica Ucrainica: Збірник наук. праць*. 2023. Вип. 24. С. 133.

²²⁵ Дашкевич Я. Замість передмови. С. V–XII.

25 лютого цього ж року²²⁶. Тут зберігаються різнопланові документи, а саме: рукописи й машинописи праць, нотатки й записи різного роду, кореспонденція з ученими з усього світу тощо; крім цього – об'ємна бібліотека історика.

На основі епістолярію Я. Дашкевича висвітлюємо наукові контакти вченого за радянського часу, осмислюємо його науковий шлях в умовах панування московського імперіалізму, що сприяє актуалізації його інтелектуальної спадщини, втім, не маємо на меті системне й цілісне відтворення біографії.

Науковий доробок Я. Дашкевича привертав увагу дослідників і за його життя, й уже після відходу до вічності. До найвагоміших опрацювань належать декілька ґрунтовних передмов до перевидань праць ученого. В одній із них Ігор Гирич висвітлив і проаналізував його досягнення в галузях біографістики й просопографії²²⁷, в іншій праці, у співавторстві з Мирославою Дядюк, фахівці оцінили значення його досліджень для української історіографії²²⁸. Автором детального й ретельного аналізу сходознавчих праць Я. Дашкевича є Андрій Фелонюк²²⁹. Орієнталістичній проблематиці також присвячено низку історіографічних статей у ювілейному збірнику до 95-ліття вченого²³⁰.

Не меншу наукову цінність становлять праці Галини Сварник та Івана Сварника, які висвітлили бібліографічну діяльність професора Я. Дашкевича²³¹, та Мирона Капралю, котрий розглянув його археографічні й джерелознавчі студії²³². Насамкінець потрібно відзначити дві ґрунтовні рецензії на

²²⁶ Сварник Г., Сварник І. У книгозбірні бібліографа. У світі книжки / упоряд.: Н. Паславська, Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2021. С. IX.

²²⁷ Гирич І. Від короля Данила до Омеляна Пріцака: Штрихи до історіографічних студій Ювіляра. *Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури*. 3-тє вид., допов. Львів, 2016. С. 9–26.

²²⁸ Гирич І., Дядюк М. Ярослав Дашкевич: Кілька штрихів до портрета історика. *Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наук. праць*. 2010. Вип. 20. С. 170–178.

²²⁹ Фелонюк А. Схід у науковій спадщині Ярослава Дашкевича. *Україна і Схід* / упоряд.: Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2016. С. 7–76.

²³⁰ Араджионі М., Бубенок О., Мавріна О. Відомі та маловідомі сходознавчі дослідження...; Кочубей Ю. Ярослав Дашкевич і питання національних меншин в Україні. *Східний світ*. 2016. № 4 (93). С. 18–22; Василюк О. Вірмени України в дослідженнях Я. Р. Дашкевича. *Східний світ*. 2016. № 4 (93). С. 23–28. Див. також: *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. 911 с.: іл.

²³¹ Сварник Г., Сварник І. У книгозбірні бібліографа. С. IX–LXXVI.

²³² Капраль М. У майстерні історика: Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін. *Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 5–43.

перевидання праць львівського історика Олексія Яся²³³ та Назарія Лоштина²³⁴.

Узагальнила й оцінила стан дослідження наукової спадщини вченого в українській історіографії Тетяна Гуменюк. Фахівчиня зробила такий висновок: «Підсумовуючи, маємо констатувати, що в сучасній вітчизняній історичній науці існує прогалина щодо комплексного дослідження наукової спадщини видатного українського історика Ярослава Дашкевича, а, відтак, постала потреба повного видання його історіографічних праць»²³⁵. Подібну думку висловив А. Фелонюк, цього разу пишучи про орієнталістичні студії фахівця: «Вивчення сходознавчої спадщини Ярослава Дашкевича лише розпочинається»²³⁶. А водночас його судження повною мірою стосується всього наукового доробку львівського науковця.

Дослідники не оминули увагою й епістолярій вченого. Важливими є передмови Г. Сварник до публікацій його кореспонденції з Іваном Бутичем²³⁷ і Юрієм Меженком²³⁸, написана на основі документів з архівних установ Львова і Варшави розлога стаття А. Фелонюка про листування з відомим польським сходознавцем Яном Райхманом²³⁹, кореспонденція з

²³³ Ясь О. Рецензія на кн.: Дашкевич Я. Україна і Схід / упоряд.: Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2016. 960 с.; іл. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 180–187.

²³⁴ Лоштин Н. Рецензія на кн.: Дашкевич Я. У світі книжки / упоряд.: Н. Паславська, Г. Сварник, А. Фелонюк. *Вісник НТШ*. 2022. № 66. С. 114–116.

²³⁵ Гуменюк Т. Науковий доробок доктора історичних наук Ярослава Романовича Дашкевича у працях сучасних вчених. *Українська біографістика = Biographistica Ucrainica : Збірник наук. праць*. 2012. Вип. 9. С. 335.

²³⁶ Фелонюк А. Схід у науковій спадщині Ярослава Дашкевича. С. 74.

²³⁷ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986) / упоряд. А. Фелонюк. Львів, 2012. 296 с.

²³⁸ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969) / упоряд.: Р. Дзюбан, Г. Сварник. Львів, 2009. 374 с.; іл. Див. також: Сварник Г. Між Києвом і Львовом : Листування Юрія Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969). *Археографічний щорічник*. 2009. Вип. 13–14. С. 191–219.

²³⁹ Фелонюк А. Ярослав Дашкевич та Ян Райхман : Епістолярний діалог сходознавців. *Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст. : матеріали Міжнар. конф., присвяч. 85-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13–14 грудня 2011 р., м. Львів)*. Львів, 2013. С. 116–131.

о. Юрієм Мициком²⁴⁰, Анною Кос²⁴¹. Про своє листування з Я. Дашкевичем писав Едвард Триярський²⁴². Особисту кореспонденцію з львівським ученим висвітлила Катерина Штуль²⁴³. У двох статтях власний епістолярій розглядав сам Я. Дашкевич²⁴⁴.

У цих працях науковці згадують і про непрості умови життя й праці львівського історика за радянських часів. Наприклад, пишучи про епістолярій Я. Дашкевича як історичне джерело, Г. Сварник відзначила: «Він містить також чимало відомостей про підготовані до друку й не видані через різні причини бібліографічні й наукові праці Юрія Меженка та Ярослава Дашкевича, дає змогу уявити собі нереалізований в умовах радянської дійсності творчий потенціал обох учених і їхнє активне протистояння режимові»²⁴⁵. Утім, цій проблемі досі не присвячено жодного спеціального дослідження.

Значний обсяг інформації та її різноплановість зумовлюють складність вивчення інтелектуальної спадщини Я. Дашкевича, зокрема його епістолярію. Тому дослідження та висвітлення наукового шляху українського вченого, зосібна обставин і труднощів на ньому за радянського часу, лише починається.

Народився Я. Дашкевич 13 грудня 1926 року у Львові²⁴⁶, де впродовж життя мешкав за різними адресами. Спершу майбутній учений проживав на вул. Пісковій²⁴⁷, потім – у приватному будинку на вул. Козацькій²⁴⁸, який не зберігся, а згодом переїхав

²⁴⁰ Мицик Ю. Листи Ярослава Дашкевича до Юрія Мицика. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2012. Вип. 16–17. С. 581–602; Тарасенко І. Із кореспонденції Ярослава Дашкевича (листи Юрія Мицика). *Загартована історія: Ювіл. зб. на пошану проф. Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження*. Київ, 2013. С. 333–370.

²⁴¹ В пам'яті мойй. «...пишу Тобі листа...». *Листи Ярослава Дашкевича до Анни Кос (123 листи за 1970–1984 рр.)* / упоряд. А. Кос. Львів, 2010. С. 82–90.

²⁴² Tryjarski E. Przyjacielskie listy ze Lwowa do Warszawy. Przyczynek do korespondencji Jarosława Daszkiewicza. *На межі між Сходом і Заходом: матеріали міжнар. конф., присвяч. 90-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13–14 грудня 2016 р., м. Львів)*. Львівське відділення ІУАД / упоряд.: А. Фелонюк, Н. Халак за участю І. Скочиляса. Львів, 2018. С. 133–140.

²⁴³ Штуль К. 30-літнє листування у просторі часу. *Mapa Mundi*. С. 904–907.

²⁴⁴ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах 1961–1963 рр. *Східний світ*. 1995. № 2. 1996. № 1. С. 34–58.

²⁴⁵ Сварник Г. Між Києвом і Львовом... С. 218.

²⁴⁶ *Ярослав Дашкевич: Бібліографічний покажчик*. НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника / уклад. М. Кривенко; авт. вступ. ст. А. Содомора; наук. ред. Л. Ільницька. Львів, 2006. С. 15.

²⁴⁷ Сварник Г. Передмова. *Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем...* С. IV.

²⁴⁸ «Після повернення до Львова Я. Дашкевичу разом із матір'ю доводиться наново влаштовувати життя, шукати помешкання, роботу. Повернутися до

у квартиру, що розташована на вул. Зелений – його останнє місце проживання²⁴⁹.

Обоє батьків майбутнього науковця (О. Степанів і Р. Дашкевич) були знані завдяки своїй військовій, громадській і політичній діяльності в перші десятиліття XX століття. Його мати була відомою українською вченою в галузях географії та економічної географії, педагогом, хорунжою Легіону Українських січових стрільців (1914–1917), четарем Української галицької армії (1918–1919), очільницею жіночого підрозділу, офіцером австрійської армії. Вона провела 1915–1917 роки в російському воєнному полоні в Середній Азії (Ташкенті)²⁵⁰.

Батько Я. Дашкевича походив із князівського роду Корибутів, був не менш знаним громадським, політичним і військовим діячем, адвокатом, організатором січового стрілецтва у Львові й Києві, полковником гарматної бригади²⁵¹. З огляду на патріотичне минуле батьків до Я. Дашкевича ставилися як до вихідця з націоналістичного роду, що й стало однією з основних причин його арешту.

Майбутній історик закінчив І Державну (українську) гімназію (1944), після чого вступив у Львівський медичний інститут. Однак повну вищу освіту він здобув уже на філологічному факультеті Львівського державного університету імені І. Франка (1949)²⁵².

Того ж року в рукописному відділі Львівської філії Бібліотеки Академії наук УРСР, де Я. Дашкевич на той момент уже пропрацював на різних посадах декілька років, відбулися масові звільнення й пониження в посадах. За таких умов, стверджує Г. Сварник, «Перспективи для молодого вченого були мізерними. Працювати практично стало неможливо, доводилось просто відсиджувати робочі години в бібліотеці, нереальною стала й аспірантура»²⁵³. А в грудні 1949 року його за

попереднього помешкання на Пісковій неможливо – там поселили чужих людей. Довелося винайняти кімнату з кухнею у невеличкому будиночку без вигод на околиці Львова, на вул. Козацькій, 11а, який стає прихистком для О. Степанів і Я. Дашкевича на багато років». Там само. С. XXII.

²⁴⁹ Сварник Г., Сварник І. У книгозбірні бібліографа. С. XV.

²⁵⁰ Араджионі М., Бубенок О., Мавріна О. Відомі та маловідомі сходознавчі дослідження... С. 7. «...пишу Тобі листа...»... С. 92. Штуль К. 30-літнє листування... С. 904. Ярослав Дашкевич : Бібліографічний покажчик. С. 15.

²⁵¹ Капраль М. У майстерні історика... С. 5; «...пишу Тобі листа...». С. 92. Ярослав Дашкевич : Бібліографічний покажчик. С. 15.

²⁵² Ярослав Дашкевич : Бібліографічний покажчик. С. 15.

²⁵³ Сварник Г. Передмова. *Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем...* С. XIX.

сфабрикованими звинуваченнями²⁵⁴ в політичній неблагонадійності²⁵⁵ заарештували органи КДБ²⁵⁶.

Я. Дашкевич повернувся до Львова у 1956 році, проте відтоді вважався політично неблагонадійним і не міг будувати наукової кар'єри. Упродовж 1957–1966 років він працював бібліографом відділу історії України Інституту суспільних наук Академії наук УРСР²⁵⁷. Майже до кінця існування СРСР учений, зазначають Маргарита Араджионі, Олег Бубенок та Ольга Мавріна, зазнавав утисків з боку режиму, був позбавлений свого улюбленого заняття. Проте тоді ж історик вдалося досягти значних успіхів і стати визнаним фахівцем не тільки на теренах СРСР, а й на Заході. До того ж на початку 1970-х років визначний сходознавець Омелян Пріцак запропонував йому перейти на роботу до Гарварду, втім історик залишився в Україні²⁵⁸.

* * *

Уже сама зовнішність Я. Дашкевича контрастувала з суцільною невиразністю та деіндивідуалізацією особистості за радянського часу. Характерні риси вченого не залишилися непоміченими для його кореспондентів і колег²⁵⁹. Вони були водночас і виявом його внутрішнього світу, характеру, й утіленням опозиційності до системи, відмінності від оточення. Зовнішність Я. Дашкевича була свого роду мовчазним викликом одноманітності тогочасного життя.

Галина Сварник так оцінила зазначені риси дослідника: «Він завжди вирізнявся своєю незалежністю від радянської традиції і партійних структур, був “нерадянською” людиною і за

²⁵⁴ «Після доповідної записки МДБ УРСР до ЦК КП(б)У з 8 січня 1947 р. про переховування в рукописному відділі Львівської філії БАН УРСР жандармських документів про Леніна, Крупську й ін. та про націоналістичних діячів, тут відбулася “перевірка”, а по суті обшук». Сварник Г. Передмова. *Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем...* С. XV.

²⁵⁵ «Я. Дашкевича звинуватили у зберіганні й розповсюдженні “контрреволюційної літератури”, якою виявився пакуночок Шевченкіани для Меженка». Там само. С. XX.

²⁵⁶ Араджионі М., Бубенок О., Мавріна О. Відомі та маловідомі сходознавчі дослідження... С. 7.

²⁵⁷ Сварник Г. Передмова. *Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем...* С. XXIII.

²⁵⁸ Араджионі М., Бубенок О., Мавріна О. Відомі та маловідомі сходознавчі дослідження... С. 7–8.

²⁵⁹ Про їхню зустріч, наприклад, згадує Марта Богачевська-Хом'як: «Півхатини, без води, з пічкою на дрова. Науковець десяток літ без праці, після тюрми і Сибіру, вдома за працею. Не сподівається нікого. Та двері відчиняє у піджаку і в краватці. Одяг і поведінка тут не дрібничка і не галицький ексцентризм. Це свідоме намагання вдержати раціональний підхід в ірраціональній системі». Див.: Богачевська-Хом'як М. Наука – невід'ємна частина його життя. *Marra Mundi*. С. 37.

своїм походженням, і за життєвою поставою, і навіть за зовнішністю»²⁶⁰. Сучасний український історик І. Гирич, який особисто знав Я. Дашкевича, таким чином змалював ученого:

«Сама його постава справляла незабутнє враження: рафіновано інтелігентна, аристократична зовнішність, мистецьки дібраний одяг: не традиційний офіційно – партійний костюм з краваткою – символ радянської сірятини, а джинси, светр, хустка на шиї, довге сиве волосся й високе чоло над орлиним носом»²⁶¹.

Подібне враження від зустрічей з Я. Дашкевичем закарбувалось і в інших його колег і знайомих, зокрема, в історика о. Ю. Мицика²⁶²: «Мені чомусь запам'яталося, як Миколі Павловичу [Ковальському] зробили у парткомі серйозне зауваження за його задовге волосся (тоді довге волосся було смертним гріхом з точки зору ревнителів компартійної благопристойності). М. П. Ковальському²⁶³ довелося підкоротити свою буйну шевелюру, а мені він потім сказав, що ця шевелюра була майже така, “як у Дашкевича”»²⁶⁴.

Ю. Мицик, який також перетинався з Я. Дашкевичем, відзначив його нерадянський типаж: «Під час цієї конференції відбулася моя перша зустріч з Я. Р. Дашкевичем, який справляв дуже імпозантне враження уже зовні: стрункий, спортивної статури чоловік з густим довгим волоссям, яке явно контрастувало з лисинами та короткими стрижками наукового “бомонду”»²⁶⁵.

Водночас колеги відзначали вченого як вправного промовця та непересічного інтелектуала: «І ось на сцену виходить Ярослав Дашкевич. Він звертається до аудиторії – і відбувається метаморфоза. Виступ блискучий, емоційний, ґрунтовний, різкий; виразно розставлені акценти, чітко представлені засади національної історіографії. Ейфорія опанувала залом, стало ясно, що це історична хвилина, що доба домінації російської історичної схеми України завершується»²⁶⁶. Таке враження на І. Гирича й інших патріотичних істориків справила присвячена

²⁶⁰ Сварник Г. Виступи Ярослава Дашкевича на Археографічній нараді 1988 року. *Український археографічний щорічник*. Вип. 21/22. Т. 24/25. Київ, 2018. С. 151.

²⁶¹ Гирич І. Від короля Данила до Омеляна Пріцака... С. 10.

²⁶² Ю. Мицик (нар. 1949 року) – український історик-джерелознавець, спеціаліст з історії козаччини, священик, доктор іст. наук, професор. Тарасенко І. Із кореспонденції Ярослава Дашкевича... С. 333.

²⁶³ М. Ковальський (1929–2006) – археограф з Острога, дійсний член УВАН, джерелознавець, доктор іст. наук, професор.

²⁶⁴ Мицик Ю. Листи Ярослава Дашкевича до Юрія Мицика. С. 581.

²⁶⁵ Там само. С. 583.

²⁶⁶ Гирич І. Від короля Данила до Омеляна Пріцака... С. 9.

М. Грушевському промова 5 грудня 1988 р. Отже, саме завдяки поєднанню особистих якостей – стійкості та переконаності у власній позиції – Я. Дашкевич зміг опиратися радянській системі.

Творчі здібності вченого проявилися не лише на сторінках його більше як півтори тисячі наукових і науково-популярних праць, а й у приблизно такій же кількості листів. Наукова та приватна кореспонденція Я. Дашкевича становить вагому й невід’ємну частину його інтелектуальної спадщини. Особливості його епістолярного стилю вдало змалювала Г. Сварник: «Коли читати зараз листи Ярослава Дашкевича, зовсім ще молодого, за більшою емоційністю та розлогістю висловлювань людини, яка має життя попереду, вчувається сучасний його голос, характерна манера розмови, відвертість і водночас стриманість, шляхетність, які збереглися понині. Це свідчить про органічність і цілісність особистості, яку не змінили ні випробування таборами, ні складні життєві обставини»²⁶⁷. Своєю чергою, А. Фелонюк звернув увагу на те, що «В одному з листів до Е. Триярського Дашкевич сам дав оцінку своєму науковому епістолярію: «Під кінець [1973] року вислав також понад 100 листів [...]. Без того, однак, не можна (остаточно дійшов до того висновку – не говорячи вже про те, що наукова кореспонденція дає набагато більше навіть від копірсання у скиртах найновіших часописів!) – не згадує вже про психологічні моменти: почувається веселіше душею»²⁶⁸.

Про те, як упродовж життя формувався й утверджувався характер Я. Дашкевича, якими були його світогляд і життєва філософія, свідчать його думки, котрими він ділився із знайомими та близькими. «Він вмів, – підкреслює М. Богачевська-Хом’як, – інтелігентно боротись зі системою, без бравури, але вдало»²⁶⁹. Його міркування висвітлюють його ставлення до труднощів, випробувань і перешкод, що траплялися йому на професійному шляху. Декілька порад він висловив у листі до А. Кос²⁷⁰ від 27 травня 1971 року (надісланому з Кисловодська, куди Я. Дашкевич поїхав на оздоровлення):

²⁶⁷ Сварник Г. Між Києвом і Львовом... С. 193.

²⁶⁸ Фелонюк А. Ярослав Дашкевич та Ян Райхман... С. 116.

²⁶⁹ Богачевська-Хом’як М. Наука – невід’ємна частина його життя. С. 37.

²⁷⁰ А. Кос (1940–2018) – мистецтвознавиця, дослідниця архітектури Львова (1992), членкиня НСХУ (1993), закінчила Львівський університет (1965), від 1966 року працювала в Музеї історії релігії, впродовж 1976–1995 років обіймала посаду старшої наукової співробітниці в Державному історичному архітектурному заповіднику у Львові, від 1995 року – старший викладач кафедри філософії та культурології, кафедри історії України, науки і техніки Національного університету «Львівська політехніка», кандидатка іст. наук. Див.: Стельмахук Г. Кос Ганна Іванівна. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України,

«Мені здається (я завжди, принаймні у власній практиці – а вона, здається, чимала), що різні життєві невдачі, незалежно від їх рангу, повинні лише загартовувати. Вони – ті невдачі – доводять тільки одне: для того, щоб з ними боротися і вигравати в цій боротьбі треба застосовувати ще більше наполегливості і впертості. Мені дуже хотілося б, щоб на підставі власного досвіду Ви дійшли також до потрібного висновку. [...]. А апатію в таких випадках, – додав Я. Дашкевич, – викидають через вікно – закушують уста, заковчують рукава і воюють до перемоги»²⁷¹.

Епістолярій розкриває різні грані характеру вченого, містить цілий спектр реакцій та оцінок Я. Дашкевичем радянської дійсності. Часом він висловлювався в іронічній формі, часом з гумором, а подекуди доволі різко. В листі до А. Кос від 14 травня 1971 року він зіронізував на тему політичної номенклатури: «Думаю, що поволі Ви приборкаєте свого заступника директора [Музею історії релігії та атеїзму. – *Н. Р.*] й доведете йому, що Соломон ніщо в порівнянні з сучасним секретарем райкому»²⁷². А в листі до І. Бутича від 8 жовтня 1972 року історик з гумором сприйняв вочевидь неприємну й болючу новину про власне звільнення з роботи: «Біля мене без особливих новин. З 22 вересня (отже, недавно) я не працюю в музеї [...етнографії та художніх промислів. – *Н. Р.*] (для анекдоту – через брак кваліфікації)»²⁷³.

На сторінках листів проявився й інший, неприховано різкий і жорсткий бік Я. Дашкевича, його ставлення до тогочасних реалій. Коментуючи свою «зустріч» під час відпочинку з особливостями радянського побуту та культури, з властивою йому схильністю до історіософських узагальнень він не забував і про історичний вимір побаченого: «Очевидно, так як основна маса сучасних радянських містечок з деякими локально специфічно басарабськими особливостями – а ці особливості в тому, що хамство ще безмежніше, тупість ще безконечніша, п'янство ще безпросвітніше як де-небудь-інде. Багато століть культури в минулому, – підсумував історик, – ще не творить культуру в сучасному»²⁷⁴.

Як пригадувала А. Кос, «70-ті рр. минулого століття позначилися страхітливою розправою з релігією: влада

НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014.
URL: <https://esu.com.ua/article-5464>

²⁷¹ «...пишу Тобі листа...»... С. 7–8. Листування з А. Кос охоплює 1970–1984 роки, кореспонденція торкається особистих, наукових і політичних тем.

²⁷² Там само. С. 5.

²⁷³ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 221.

²⁷⁴ «...пишу Тобі листа...»... С. 73–74.

руйнувала храми, призначала їх на різні складські приміщення, зрідка передавала музейним інституціям»²⁷⁵. А найсильніше враження на неї справило використання не за призначенням однієї із львівських церков: «Пригадую гнітюче враження, яке зробив на мене храм св. Марії Сніжної, завалений величезними міхами з цукром (переданий був Ленінському гастрономторгу)»²⁷⁶.

Я. Дашкевич і сам усвідомлював невтішність становища української релігійної культури та відзначав вплив антирелігійної (квазірелігійної) ідеології на особистість: «Щоб розрядити музейну обстановку Вам [А. Кос. – *Н. Р.*] мабуть варто подумати про відпустку – зв'язану чи не зв'язану з археологією. Про цю археологію треба Вам якнайбільше думати, бо це чи не найважливіший шанс, при допомозі якого Ви зможете вирватись з релігійно-атеїстичних лабет»²⁷⁷.

На сторінках листів Я. Дашкевич не приховував свого критичного, а водночас осмисленого ставлення до радянської дійсності – до її згубних проявів у культурі, науці, політичному житті, побуті. В оцінці її різних аспектів вбачається його цілісне і сформоване світобачення, погляди та переконання. Дослідник тонко відчував кризу гуманітарних наук, у тому числі й історіографії, та, що важливіше, розумів її причини. Де пристосовуючись, а де опираючись, учений намагався хоча б трохи змінити ситуацію або, принаймні, сповільнити їхню подальшу деградацію – задля майбутнього.

* * *

Енциклопедичні знання й ерудованість були двома невід'ємними рисами Я. Дашкевича-науковця, який, зокрема, був знавцем багатьох сучасних і давніх мов: «Добре відомо, – стверджує А. Кос, – що Я. Р. був ходячою енциклопедією»²⁷⁸. Тому не викликає подиву його внесок у дослідження різних періодів (давньої, середньовічної, ранньомодерної, сучасної історії) та дисциплін (історіографії, біографістики, джерелознавства, політології тощо)²⁷⁹.

²⁷⁵ Там само.

²⁷⁶ Там само.

²⁷⁷ Там само. С. 6.

²⁷⁸ Там само. С. 89.

²⁷⁹ Т. Гуменюк так узагальнила стан вивчення його наукового доробку: «У ході аналізу життєпису вченого-історика, дослідники [І. Гирич і М. Дядюк. – *Н. Р.*] констатували, що перебуваючи під пильним контролем каральних органів, Я. Дашкевич активно вивчав архівні джерела та створив низку наукових праць у ділянках архівознавства, проблем використання історичних джерел, стану та методики дослідження адміністративних, судових і фінансових книг в Україні в XIII–XVIII ст., а також досліджень, присвячених українській культурі часів Київської Русі та Гетьманщини. Його статті 1960–1970-х рр. були присвячені

Для його наукових студій характерне панорамне історичне бачення, уміння синтезувати велику кількість розпорошених відомостей, схильність до концептуалізації. З огляду на різноплановість наукових інтересів, у науковій спадщині Я. Дашкевича складно виокремити центральний напрямок, але ним усе ж була історія і культура вірмен. У результаті багатолітнього вивчення цієї теми опубліковано два об'ємні збірники його вірменознавчих праць²⁸⁰.

Отож, особливість наукового доробку львівського вченого – тематична різноплановість, що проявилась у широкій географії та хронології тем і проблем. А водночас чільне місце в дослідницьких практиках історика завжди посідала вірменістика. Інтерес Я. Дашкевича до минувшини вірменського народу був тісно пов'язаний із обставинами його життя за радянського часу. Забігаючи наперед, відзначимо, що Вірменія і вірменознавство відіграли ключову роль у житті науковця: по-перше, він зацікавився цією темою в ув'язненні; по-друге, згодом захистив кандидатську дисертацію саме в Єревані; і, по-третє, роздумував про переїзд у столицю Вірменії.

Як стверджував сам Я. Дашкевич, зацікавлення вірменознавством сягає раннього й водночас складного періоду в його житті – часів ув'язнення в 9-му табірному відділенні Піщаного табору м. Спаськ у Казахстані впродовж 1949–1956 років. Якраз там, на засланні, як в'язень він одержав можливість спілкуватися з представниками багатьох народів, зокрема – з вірменами. Уже після дострокового звільнення і повернення до рідного Львова інтерес до історії та культури самобутнього вірменського народу тільки посилювався і визначив увесь подальший життєвий і професійний шлях українського історика²⁸¹.

Я. Дашкевич налагоджував міжнародні наукові контакти в умовах переслідування й утисків з боку радянської влади. Тиск проявлявся по-різному, зокрема, й у побуті: «Кілька місяців по її смерті [йдеться про його маму О. Степанів, яка померла 11 липня 1963 року. – *Н. Р.*] ломами розбили двері будиночка і силою підселили людей. Це так, для «опіки» – вже мені, а не матері. «Опіка», яка закінчилася остаточно кілька місяців раніше, їй вже потрібна не була»²⁸².

питанням української історіографії та спеціальних історичних дисциплін». Гуменюк Т. Науковий доробок доктора історичних наук Ярослава Романовича Дашкевича... С. 330.

²⁸⁰ Див.: Дашкевич Я. *Вірменія і Україна*; Дашкевич Я. *Вірмени в Україні*.

²⁸¹ Дашкевич Я. Замість передмови. С. V–VII.

²⁸² Дашкевич Я. Спогад про «радянський період» життя. *Постаті*. С. 587.

Ключовою подією на міжнародному напрямку його роботи стала отримана цього ж 1963 року пропозиція стати автором у престижному французькому науковому вірменознавчому часописі «Revue des Études Arméniennes» (Париж), до якого львівський учений успішно надсилав статті впродовж наступних 20 років²⁸³.

Активна міжнародна співпраця допомогла Я. Дашкевичу представити свої наукові досягнення на Заході, «саме завдяки R[evue des] E[tudes] Arm.[éniennes], N.[ouvelle]S.[érie] мої дослідження вийшли на ширшу наукову арену. Бо те, що друкувалося мною з арменістики у Вірменії, Україні, Росії, а навіть Польщі, з великими труднощами виходило поза тогочасну залізну завісу»²⁸⁴. Як пояснює фахівець, «я писав довгелезні листи дрібним каліграфічним почерком, які в Парижі редакції доводилося передруковувати»²⁸⁵.

Я. Дашкевич так підсумовує цю свою багатолітню діяльність: «Як це не дивно, але десятки моїх «наукових» листів регулярно доходили в такому вигляді до Парижа, а також до Польщі, Німеччини, Швейцарії, Сполучених Штатів Америки, де мене з неменшим, здається, співчуттям сприймали і друкували»²⁸⁶.

Кропітку й виснажливу працю Я. Дашкевича оцінив один з його багатолітніх кореспондентів, відомий український сходознавець з Харкова Андрій Ковалівський: «Дорогий Ярославе Романовичу! Щиро вдячний Вам за відбиток Вашої статті в “Revue des études arméniennes” і вітаю Вас з одержанням цих відбитків. Взагалі друкування наукових праць у закордонній пресі дуже важка річ, навіть щодо країн соціалістичного табору»²⁸⁷.

Утім, така діяльність Я. Дашкевича не залишилася непоміченою і стала приводом для ще прискіпливішої уваги з боку представників партійної верхівки: «У 1967 р. від мене вимагав пояснень, як це я публікуюся у Франції, відомий нам Валентин Маланчук²⁸⁸, вже секретар Львівського обкому

²⁸³ Дашкевич Я. Замість передмови. С. VIII.

²⁸⁴ Там само.

²⁸⁵ Там само. С. IX.

²⁸⁶ Там само.

²⁸⁷ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський. З листування 1964–1965 рр. *Україна в минулому*. 1996. № 8. С. 23.

²⁸⁸ Валентин Маланчук (1928–1984) – «український партійний функціонер, секретар з ідеології Львівського обкому КПУ (1963–1967), секретар ЦК КПУ з ідеології (1972–1979). Один з організаторів репресій проти української інтелігенції 1970-х рр.». Див.: Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 248.

КП України»²⁸⁹. Ще через декілька років, у 1972 році, Я. Дашкевичу повністю заборонили публікувати результати його наукових пошуків у радянських виданнях²⁹⁰.

Листування Я. Дашкевича було регулярним і продуктивним, а за своїм змістом виходило далеко за межі суто наукових цілей, що засвідчує його значущість у його професійному житті. Так учений не тільки одержував необхідні відомості, насамперед адреси інших науковців²⁹¹, історіографію та джерела²⁹², а й ділився порадами, заручався підтримкою у важливих справах, зрештою, сам надсилав інформацію колегам²⁹³, які цього потребували²⁹⁴. Своєю чергою, ці контакти провадили до встановлення взаємин передовсім із тими науковцями, з якими його поєднували спільні інтереси, плани, погляди та цінності.

З огляду на неблагонадійність історика в очах радянської влади, увесь його науковий шлях, ключову роль на якому відіграла вірменістика, був сповнений штучно створених перешкод, а подоланню цих перепон значно посприяло листування з багатьма українськими і закордонними вченими. Одним з багатолітніх помічників у житті та науці став київський історик-джерелознавець, архівіст І. Бутич. З ним Я. Дашкевич підтримував регулярні стосунки упродовж 1960–1986 років²⁹⁵.

²⁸⁹ Дашкевич Я. Замість передмови. С. Х.

²⁹⁰ Зважаючи на ці обставини, чимало статей Я. Дашкевича вийшло під різними псевдонімами, багато з них – в «Архівах України». Гирич І. Від короля Данила до Омеляна Пріцака... С. 11.

²⁹¹ «Дякую Вам за те, що Ви рекомендували мене Володимирі Михайловичі [Бейлісу] – я вже встановив з ним письмовий зв'язок». Див.: Листи Дашкевича Я. Р. до Ковалівського А. П. // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 6.

²⁹² У листі від 29 січня 1964 року Я. Дашкевич написав про Філологічну кафедру ВУАН, яку очолював А. Кримський, і запитав про хронологічні рамки роботи відділу тюркології, в якому працював А. Кримський. На його думку, перший том «Історії Туреччини», виданий у 1924 році – праця відділу тюркології. Я. Дашкевич вважав, що на той час такого відділу не було. Його цікавив рік припинення роботи Тюркологічної комісії. Там само. Арк. 8–9.

²⁹³ «Посилаю Вам дві відбитки і прошу Вас прийняти їх від мене в знак глибокої пошани». Див.: ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 2.

²⁹⁴ Я. Дашкевич допомагав А. Ковалівському в його науковій роботі: «З великою охотою допоможу Вам у Ваших литовських розшуках. У мене є ряд друзів у Вільнюсі, в Каунасі та в інших містах Литви». Крім того: «Прошу Вас прийняти її як вияв моєї глибокої поваги до Вас, дорогий Андрію Петровичу». Там само. Арк. 4.

²⁹⁵ А. Фелонюк у такий спосіб охарактеризував листування між ученими: «У кореспонденції є прихована критика радянської дійсності 1960-х рр. та стану історичної науки зокрема. Маючи загальнопізнавальну цінність, епістолярій учених дає змогу глибше вивчити добу «відлиги» в науці, дізнатися про

Як пояснив А. Фелонюк: «Надана І. Бутичем можливість публікуватися в періодичному органі Архівного управління [...] виявилася для львівського історика найкращим та, власне, єдиним способом фахового самоствердження в часи постійних звинувачень у «неблагонадійності», перешкоджання в науковій праці, що мало місце в його рідному місті»²⁹⁶.

Привідчинене завдяки впливу І. Бутича вікно можливостей стало неоціненним для ще молодого на той момент Я. Дашкевича, який у той час, власне, працював над кандидатською дисертацією. Як стверджує А. Фелонюк, київський історик насамперед значно допоміг у дисертаційних справах: «Знаходимо тут також згадки про процес написання кандидатської роботи та здобуття вченим наукового ступеня (захист відбувся 15 лютого 1963 р. в Єревані). І. Бутич допомагав у цьому, публікуючи статті, потрібні до дисертації, сприяючи таким чином і формуванню Я. Дашкевича як дослідника-вірменіста та україніста, саме тоді, коли львівський історик ще не мав виходу на вірменські чи закордонні часописи»²⁹⁷.

Проблемним став уже сам вибір вірменістики як теми дослідження. У листі до І. Бутича від 20 вересня 1961 року Я. Дашкевич описав труднощі з публікацією праць: «При цій нагоді ще раз Вам дякую за Вашу підтримку моєї «вірменознавчої тематики». На жаль, моя екзотична тема не завжди знаходить таку підтримку – от я і тиняюся із своїми вірмено-українськими статтями від однієї редакції до другої – завжди приготований на (в кращому випадку) холодну зустріч...»²⁹⁸.

Співпраця з А. Ковалівським також сприяла науковій кар'єрі Я. Дашкевича, оскільки значно допомогла йому з публікаційною роботою (з листа від 3 листопада 1963 року): «Посилаю Вам останній номер «Науково-інформаційного бюлетеня» з рецензією на Вашу «Антологію». Я дуже радий, що одночасно появилася рецензія також в «Українському історичному журналі». Це добре, що Ваша праця популяризується – може це зменшить перешкоди перед наступними»²⁹⁹. Як стверджує М. Капраль, обраний ракурс при вивченні цієї теми вже сам по собі був антимосковським, адже найбільше уваги дослідник приділив взаєминам України з

складні умови наукової праці національно спрямованих дослідників у Львові та Києві того часу». Див.: Фелонюк А. Ярослав Дашкевич та Іван Бутич у світлі взаємного листування. *Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986)* / упоряд. А. Фелонюк. Львів, 2012. С. 25.

²⁹⁶ Там само. С. 4–5.

²⁹⁷ Там само. С. 14.

²⁹⁸ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 30–31.

²⁹⁹ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 6.

Вірменію: «Зосередження на українсько-вірменських зв'язках без посередництва Москви непрямо додало москвоцентризм, у чому, звісно, були зацікавлені як вірменські, так і українські вчені»³⁰⁰.

Ці дослідження були широкими за хронологічною перспективою, що підтверджувало давність української історії, суб'єктність України від минулого до сучасності. Я. Дашкевич, зосібна, вивчав українсько-вірменські наукові взаємини, як-от, стосунки між А. Кримським і вірменськими вченими – Григорієм Халатянцом і Христофором Кучук-Йоаннесовим (Христофором Говганнісяном)³⁰¹.

Незважаючи на певні наукові успіхи, Я. Дашкевич добре усвідомлював відсутність, чи, принаймні, туманність своїх кар'єрних перспектив: «Незважаючи на те, я поринув геть «по вуха» в роботу над дисертацією – і протягом найближчих двох місяців думаю її вже остаточно закінчити. А далі буде видно – горизонти в мене ніколи не були дуже чисті, тому я й не лякаюся труднощів»³⁰².

За допомогою київського колеги, який на той час працював редактором «Науково-інформаційного бюлетеня» (з 1966 року і до тепер – «Архіви України»), Я. Дашкевич опублікував достатньо наукових праць за темою дисертації та захистив її у Єревані. Проте вже на етапі затвердження результатів захисту він зіткнувся з новими перешкодами (з листа від 9 жовтня 1962 року): «У мене починається дисертаційна катавасія. Моя книжка «Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX вв. (Историографический очерк)» уже вийшла в Єревані у світ (як лише отримаю авторські примірники – обов'язково Вам [І. Бутичу. – Н. Р.] пришлю) – а тепер треба мені вирвати з зубів начальства висновок з рекомендацією до захисту і характеристику. Здається, гладко все це не піде»³⁰³.

Наявність у Я. Дашкевича місця роботи не означала комфортних умов праці. Своїми сумнівами щодо цього він поділився з ще одним колегою-киянином Ю. Меженком (з листа від 21 лютого 1960 року): «У мене жодних особливих новинок немає, наш Інститут якось перестали цькувати – не відомо тільки, чи на довго. Бо вже висуюються проекти його розформування – як зовсім зайвого та непотрібного... Цього року президія, нібито, не погодилася з такою раціоналізацією, а що буде далі – побачимо»³⁰⁴. З іншого боку, як стверджує Г. Сварник, «Роки

³⁰⁰ Капраль М. У майстерні історика... С. 24.

³⁰¹ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк 3.

³⁰² Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 31.

³⁰³ Там само. С. 54.

³⁰⁴ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем... С. 171.

безробіття завжди були для Ярослава Романовича роками плідної наукової праці, коли нічого не відволікало від історичних досліджень, бібліографічних праць, вірменістики та краєзнавства»³⁰⁵.

Попри вимушене безробіття, вчений усе одно багато працював, займався активною науковою роботою: «Це можна буде перевірити хіба у Львові, до якого я повертаюся без особливого ентузіазму і без особливого бажання “відпочивати” в бібліотеках. Так що період мого лінивства, мабуть, продовжується»³⁰⁶. Я. Дашкевич брав активну участь у науковому житті міста: «Маю надію, що до цього часу бібліотеки та архіви мене ще не прикінчать»³⁰⁷; «Як бачиш, я залишився живий, незважаючи на те, що вже кінчаю третю конференцію підряд»³⁰⁸.

На проблеми з роботою чи її відсутністю накладалися труднощі побутового характеру, важка хвороба та смерть матері (з листа до Ю. Меженка від 2 жовтня 1963 року): «Я прикований до Львова – тут різні неприємності з роботою (отримав уже ВАК-івський диплом, але це не полегшило мого становища ні на дрібку) та з помешканням. Важкий щось дуже для мене цей рік...»³⁰⁹. Попри важкий удар, яким для Я. Дашкевича стала смерть матері, він і далі працював: «Хоча я далі почуваю себе приголомшеним та ніяк не можу привикнути до думки, що все найдорожче втрачено – поволі втягуюся в роботу»³¹⁰.

Проблеми з помешканням продовжилися наступного року (з листа від 8 січня 1964 року): «Федір Кузьмович [Сарана], якщо Ви його бачили, можливо, розповідав Вам про мої клопоти. Я тепер воюю за помешкання, яке мені хочуть забрати повністю або, у кращому випадку, частково. Всі ці справи вимагають дуже багато часу, енергії, сил – так, як би їх не можна було витратити з більшою користю...»³¹¹.

Лише з середини року Я. Дашкевич отримав можливість зайняти наукову посаду (з листа від 13 липня 1964 року): «Мені (аж дивно!) починають пропонувати посаду мол[одшого] наукового працівника в Інституті. Умови, однак (тематика – відповідна для прощтрафлених, таких, як я!), такі, що, мабуть, треба буде відмовитися від цієї великої панської ласки»³¹². У листі від 6 серпня 1964 року І. Бутич поставився до молодого вченого з

³⁰⁵ Сварник Г. Між Києвом і Львовом... С. 217.

³⁰⁶ «...пишу Тобі листа...»... С. 72.

³⁰⁷ Там само. С. 75.

³⁰⁸ Там само. С. 80.

³⁰⁹ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем... С. 73.

³¹⁰ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 1.

³¹¹ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 85–86.

³¹² Там само. С. 96.

розумінням і підтримкою: «Дуже було б добре, щоб пропонована посада [молодшого] наукового [співробітника] стала дійсністю. Але що це за умови? Наскільки я Вас правильно зрозумів, не хочуть рахуватися ні з зацікавленістю, ні з підготовкою... Це, на превеликий жаль, часте явище»³¹³.

Крім того, листування було майданчиком для свого роду наукових нарад, на яких Я. Дашкевич ділився з Ю. Меженком, І. Бутичем, А. Ковалівським планами на майбутнє. Останньому він написав про свої дослідницькі наміри на найближчі 2–3 роки. За цей час Я. Дашкевич збирався написати вступ до історії вірменських колоній, вступ до історії сходознавства в Західній Україні та белетристичну книгу про українських подорожників на Сході (їх було мало, і вони призабуті)³¹⁴.

Листування слугувало засобом пошуку нових контактів або поновлення старих. У такий спосіб від А. Ковалівського Я. Дашкевич отримав адресу В. Бейліса³¹⁵ (хотів проконсультуватися з ним щодо єгипетського історика аль Нувайрі): «До речі, яке тепер становище Бейліса? Чи щось змінилося на краще?»³¹⁶.

Турбувало Я. Дашкевича і становище української гуманітаристики. Він подякував за допомогу та вказівки щодо теми про українських подорожників на Сході, для якої він збирав джерельні матеріали, і висловив розчарування у кращому разі байдужістю видавців у сфері гуманітарних наук, що значно ускладнювало йому наукову працю³¹⁷.

* * *

Однією з тем спілкування Я. Дашкевича з багатьма його колегами став можливий переїзд у Вірменію. За його словами, саме такий варіант був для нього найреалістичніший. У рідному Львові він не міг повноцінно займатися науковою роботою. Ці умови, за яких працював учений, і перешкоди, з якими він регулярно стикався, пояснив А. Портнов: «Формальна наукова кар'єра Дашкевича у радянському Львові була неможлива і через його походження з родини “буржуазних націоналістів”, і через непоступливість»³¹⁸.

³¹³ Там само. С. 100.

³¹⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 1–2.

³¹⁵ Вольф Бейліс (1923–2001) – видатний український історик, сходознавець, арабіст, доктор іст. наук, професор.

³¹⁶ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 2.

³¹⁷ Там само. Арк. 3.

³¹⁸ Портнов А. Ярослав Дашкевич і Ярослав Ісаєвич: Два обличчя величі історика. *Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії XX століття*. Київ: Критика, 2011. С. 204.

А водночас імовірність настільки різкої зміни у житті Я. Дашкевича викликала у нього чимало сумнівів (із листа до А. Ковалівського від 22 жовтня 1963 року): «Ви маєте цілковиту рацію, пишучи про мої Єреванські плани. Виїхати туди легко – а повернутися в Україну більше чим важко. Я ж не уявляю собі іншої наукової праці як лише таку, що в тій чи іншій мірі зв’язана з Україною. З другого боку моє становище у Львові більш чим нестерпне. Навіть тепер, з кандидатським дипломом у кишені, я залишаюся на посаді бібліографа – і мені рішуче відмовили навіть перевести на посаду молодшого наукового співробітника»³¹⁹.

А. Ковалівський запропонував декілька варіантів, але сам Я. Дашкевич схилився до Єревану. Харківський учений висував такі пропозиції як перехід у Донецький університет або ж у Полтавський педінститут³²⁰, а також іронічно написав про переїзд у Луцьк (з листа від 2 листопада 1963 року): «Але головне питання не в тому, а чи треба все ж залишати Львів? Я двічі за життя “на завжди” залишав Харків, і все ж знову до нього повертався. І потім – чи часом Луцьк не “далі” від Львова, ніж Єреван?»³²¹.

Зазначимо, що тоді з такими ж проблемами стикалися й інші українські науковці, які бажали змінити місце й умови праці, як-от, професор Іван Білякевич, який збирався в Одесу, проте йому не дозволили покинути Львів³²².

Питання можливого переїзду турбувало й самого А. Ковалівського (з листа Я. Дашкевича від 1 жовтня 1963 року): «Очевидно мені дуже важко висловити свою думку з приводу того питання, що Вас турбує – треба, думаю, враховувати й те, що в Харкові у Вас багато друзів, значний авторитет на університеті, а також лікарська опіка до якої Ви вже привикли»³²³. Львівський історик пропонував колезі переїхати в Одесу, що було складно здійснити чи, краще, до Львова, що зовсім було нереально³²⁴.

У листі до І. Бутича від 30 квітня 1963 року Я. Дашкевич підсумував власне становище: «Усі ці зміни погіршують також мої особисті шанси – про перехід на т. зв. наукову посаду (яка іронія долі) тепер мені, мабуть, нічого думати. Невже залишається лише добровільна еміграція у Вірменію? Хоча я й вірменофіл, але моя симпатія до Єревана не сягає так далеко, щоб з приємністю

³¹⁹ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 4.

³²⁰ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах... С. 50.

³²¹ Там само. С. 57.

³²² ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 1.

³²³ Там само.

³²⁴ Там само.

думати про побут у ньому»³²⁵. На той час Я. Дашкевич захистив дисертацію й отримав копії диплому з Єревану: «Десь взимку треба буде поїхати до Єревану – не лише, щоб поговорити про можливий переїзд, але й для того, щоб попрацювати в бібліотеках»³²⁶. По дорозі додому він планував заїхати до Харкова³²⁷. Щоправда, цим планам історика не судилося здійснитися, тож він провів решту свого життя у рідному Львові.

* * *

У своїх наукових пошуках і працях Я. Дашкевич завжди, ще від радянського часу, тяжів до україністики, що переконливо засвідчує його виразно українську спрямованість. Учений не забував про важливість істини в історичних дослідженнях – як у загальному плані, так і в українознавчому, критично ставився до розпливчастих трактувань українського минулого (з листа до І. Бутича від 30 квітня 1963 року): «Правду кажучи, мені дуже не подобається основна тенденція збірника – спроба представити сусп[ільно]-політ[ичний] рух на Україні як якесь єдине аморфне українсько-російсько-польське ціле – і то залежне від польського політичного руху! Це цілком суперечить історичній правді»³²⁸.

Це й було однією з причин критичного ставлення Я. Дашкевича до тогочасних наукових інституцій, яким він поділився в одному з листів до А. Кос: «Львів без новин – а може просто я відстав і не знаю найцікавіших пліток. Здається, це справді таки моя відсталість – ніяк не уявляю собі свого повернення до активного наукового життя. Це при такій умові, що восени мене хтось захоче в якійсь установі, в чому чимраз більше сумніваюся. Не кажучи про те, що від дисципліни так званих наукових установ я давно відвик...»³²⁹. Його хвилював український характер наукових установ, особливості наукової роботи він обговорював з А. Кос: «Сама назва товариства Асоціація українських незалежних митців насторожувала: в радянському суспільстві митці залежали від партійних доктрин, а головою цього товариства була прекрасна українська художниця Я. Музика (в недалекому минулому – політична каторжанка)»³³⁰.

Радянське середовище не змінило Я. Дашкевича, і він залишався носієм української ідентичності та ідей. Для нього ніколи не втрачала актуальності ні україністика, ні потреба видання наукових праць українською. Про актуальність для нього проблеми стану української історіографії свідчить лист до

³²⁵ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 65.

³²⁶ Там само.

³²⁷ Там само.

³²⁸ Там само. С. 68.

³²⁹ «...пишу Тобі листа...»... С. 70.

³³⁰ Там само. С. 85.

Ю. Меженка від 13 грудня 1959 року: «З великою цікавістю прочитав Вашу публікацію – і глибоко зітхнув, думаючи про стан дослідження історії української бібліографії...»³³¹. Також у листі від 6 березня 1962 року він запропонував І. Бутичу видати свою працю з актуальної українознавчої тематики: «Хотілося актуалізувати трохи питання української дипломатики – забуті й досить-таки занедбані. Прошу Вас, перегляньте цю статтю – якщо виявиться можливим – надрукуйте. Хотілося б друкувати її по-українськи...»³³².

На тему важливості використання української мови Я. Дашкевич також спілкувався з А. Ковалівським (з листа від нього від 3 лютого 1964 року): «Те, що я видав свою книгу у Харкові російською мовою, тяжить на моєму сумлінню. Але чи я встигну цю хибу виправити, не знаю»³³³. А вже у листі від 22 жовтня 1963 року сам Я. Дашкевич висловив розчарування російськомовністю багатьох тогочасних науковців (зокрема, В. Бейліса), зауваживши, що писатиме до нього українською, як і до професора Віктора Филоненка³³⁴, який, на жаль, відповідав йому російською. Вчений неабияк переймався витісненням української мови з науки, її маловживаністю в науковому житті³³⁵.

Радянське російськомовне наукове середовище, попри постійний, і цілеспрямований, і опосередкований вплив на його свідомість, не змогло змінити способу мислення Я. Дашкевича. Навіть через два десятиліття він не перестав перейматися становищем української історіографії та мови. Про це свідчить емоційність історика на сторінках листа до І. Бутича від 3 липня 1981 року: «Ми вже так довго чекаємо, а історичної науки на Україні, по суті, немає. Сумно. Я працюю на південних, східних чи північних, або й ще дальших сусідів, друкуюся всілякими мовами – лише не рідною. Боляче»³³⁶.

Не за своєю волею Я. Дашкевич упродовж десятиліть був занурений у радянське середовище, що втім не надламало його внутрішній стержень і не змінило його переконань. Характерний образ українського історика доповнюють незламність і багатий внутрішній світ. У центрі цього світу перебували незмінне прагнення до історичної правди в усіх її проявах та питома українська ідентичність, що на них не вплинув ідеологічний,

³³¹ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем... С. 163.

³³² Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 40.

³³³ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський. З листування... С. 13.

³³⁴ В. Филоненко (1884–1977) – визначний український історик, етнолог, сходознавець, тюрколог, кандидат філол. наук, професор.

³³⁵ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 3.

³³⁶ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 232.

антинауковий клімат доби, – усе це на тлі постійної напруги у стосунках Я. Дашкевича з оточенням.

* * *

Чільне місце в епістолярії Я. Дашкевича посідає кореспонденція з А. Ковалівським, яка охоплює 1961–1969 роки. Більшість листів у їхньому листуванні опублікував і прокоментував у двох статтях сам львівський історик³³⁷. А от завершальний етап їхніх контактів, упродовж якого між 1963 і 1969 роками він надіслав харківському колезі чотири листи та дві вітальні листівки³³⁸, залишився поза увагою науковців і досі не отримав належного висвітлення. На думку Я. Дашкевича, «Якщо колись його [А. Ковалівського. – *Н. Р.*] листи будуть зібрані до купи, це дасть можливість краще усвідомити багатогранність і винятковість не лише науковця – всебічного ерудита, але й людини з надзвичайно багатим духовним життям та великою чутливістю й делікатністю у відносинах до тих, хто його оточував. Дивоцвіт на фоні брутальної дійсності так званої Радянської України 60-х»³³⁹.

У їхній кореспонденції переплетені приватні, наукові і політичні сюжети, які були тісно пов'язані між собою. Такий синкретизм тем є характерною особливістю всього епістолярію Я. Дашкевича, ознакою його високого інтелектуального рівня й освіченості. Колеги, зокрема, співпрацювали заради української науки і прагнули створити осередок українського сходознавства; далі обговорень справа не пішла тож їхнім планам не судилося здійснитися.

На сторінках листів учені також торкалися становища тогочасних гуманітарних наук. Я. Дашкевич зауважив кращий у загальному плані (на його думку – внаслідок реорганізації історичного факультету та відновлення діяльності Товариства історії і старовини) й одночасно більш український характер університету в Одесі, ніж у рідному для А. Ковалівського Харкові, де він на той час працював (з листа від 1 жовтня 1963 року): «...але я хотів дещо довідатися про одесько-львівські справи [допомогу з переїздом професору І. Білякевичу. – *Н. Р.*], які Вас цікавлять. [...]. Сам [Одеський] університет можливо має більш український характер як Харківський»³⁴⁰.

У листуванні Я. Дашкевич постає не лише фаховим істориком, а й дружнім колегою. Цей його бік проявився у

³³⁷ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах... С. 34–58; Дашкевич Я. Андрій Ковалівський. З листування... С. 8–53.

³³⁸ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. 12 арк.

³³⁹ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах... С. 34.

³⁴⁰ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 1.

спілкуванні з багатьма його кореспондентами, зокрема з А. Ковалівським. Крім великої кількості листів, львівський історик надіслав йому дві вітальні листівки: від 4 листопада 1964 року і 12 червня 1969 року. Як відомо, Я. Дашкевич багато подорожував³⁴¹ у наукових і приватних справах. Саме тому першу листівку з побажаннями він прислав з Єревану: «Найкращі Вам поздоровлення з вірменської – далі дуже сонячної – столиці. Повертаючись до Львова, завітаю до Вас – буде це 10 або 11 вересня. Докладніше про свій приїзд повідомлю Вас телеграмою»³⁴². Другу ж листівку він надіслав із Західної України: «І так я вирвався на 10 днів до Трускавця, щоб трохи довести себе до ладу. Погода жахлива, щоденно злива – але «нафтуся» не погана. Почуваю себе досить добре»³⁴³.

Майстер епістолярного слова, Я. Дашкевич, усе ж віддавав перевагу живому спілкуванню і шкодував про віддаль між Львовом і Харковом (лист від 22 жовтня 1963 року)³⁴⁴. Він очікував на зустріч і не втрачав нагоди побачитись з товаришами по цеху, чи то з А. Ковалівським у його рідному Харкові, чи з іншими колегами особисто: «Чому це той Харків так далеко – а то не раз зайшов би до Вас на душевну розмову»³⁴⁵. Наприкінці 60-х років через погіршення стану здоров'я харківського дослідника³⁴⁶ відчутно знизилась інтенсивність листування між ними, а листівка від 12 червня 1969 року стала останнім повідомленням у їхніх тривалих, не лише суто наукових контактах.

У кореспонденції перед нами постають два визначні українські науковці-сходознавці – Я. Дашкевич і А. Ковалівський, яких не змінив і не скорив полон московської імперії, не зіпсували радянські реалії – двоє колег-істориків, чиї долі та наукова діяльність контрастували з життями сучасників і тогочасним оточенням.

Безпосередньо з вірменознавством зв'язана й міжнародна кореспонденція Я. Дашкевича. Публікаціям його праць у «Revue des Études Arméniennes» у Парижі відчутно посприяло прихильне ставлення головного редактора часопису Гайка Берберяна (*Haïg*

³⁴¹ Tryjarski E. Przyjacielskie listy ze Lwowa do Warszawy... S. 133–134.

³⁴² ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 10.

³⁴³ Там само. Арк. 11.

³⁴⁴ Там само. Арк. 3.

³⁴⁵ Там само. Арк. 11.

³⁴⁶ У той час Я. Дашкевич не лише піклувався про власне здоров'я, а й регулярно цікавився станом колеги: «Як Ваше здоров'я? Чи не дуже втомляє Вас університетська карусель?» Там само. Арк. 2.

Berbérian)³⁴⁷, з яким у нього виникла довготривала, більше як 20-літня співпраця³⁴⁸. Завдяки своїм вірменознавчим пошукам Я. Дашкевич також налагодив тривалі контакти з ученими з двох скандинавських країн – Ісландії та Швеції. До цього його спонукало вивчення міжкультурних контактів, а саме: ісландської місії вірменських єпископів в XI столітті³⁴⁹ та шведського періоду в непересічному життєписі вірменського дипломата часів Хмельниччини Захарія Гамоцького (*Zacharias Gamocki*)³⁵⁰. Дослідження обидвох тем було б неможливим без значного сприяння та допомоги закордонних фахівців.

Отже, міжнародна кореспонденція проливає світло на наукові погляди та на біографію вченого, зокрема, висвітлює його професійні й особисті взаємини за умов пильно контрольованого інтелектуального середовища радянського часу. Ці обставини, втім, не стали на заваді регулярному спілкуванню Я. Дашкевича з іноземними дослідниками, не перешкодили опублікувати десятки наукових статей у міжнародній науковій пресі, які він пересилав через залізну завісу у вигляді листів. Привертає увагу й те, що львівський історик спілкувався з ученими з усіх куточків світу: з Європи, Північної Америки й Австралії, в основному послуговуючись англійською, німецькою, польською та французькою мовами.

Сам по собі факт довготривалого й розгорнутого листування із закордонними фахівцями-гуманітаріями засвідчує наполегливість українського історика, його обізнаність у специфіці різнопланових дисциплін. Така ерудованість сприяла

³⁴⁷ Г. Берберян (1887–1978) – секретар редакційного офісу (від 1964 року) журналу «*Revue des Études Arméniennes. Nouvelle Série*» (Париж), дослідник історії та культури вірмен. Див.: Дашкевич Я. Замість передмови. С. VIII.

³⁴⁸ Відображена, наприклад, у листах від Я. Дашкевича до Г. Берберяна від 26, 30 серпня 1974 року та листах від редакційної колеги часопису до Я. Дашкевича від 15 січня, 12 лютого, 10, 29 липня, 12 вересня, 11 жовтня 1974 року. Див.: МБАЯД. Листування. 1974 р. Листи на «А–В».

³⁴⁹ Див.: Dashkevych Ya. *Les Arméniens en Islande (XIe siècle). Вірменія і Україна*. С. 513–528.

³⁵⁰ Див.: Дашкевич Я. Захарій Гамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції та його зустрічі з Богданом Хмельницьким (1655 р.). *Гардарікі / Gardariki : Збірник праць з історії українсько-шведських зв'язків*. 2007. № 1. С. 6–18; Дашкевич Я. Захарій Гамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції та його зустрічі з Богданом Хмельницьким (1655 р.). *Вірмени в Україні : Дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць*. Львів : Вид-во Львівського музею історії релігії «Логос», 2012. С. 1160–1170; Дашкевич Я. Захарій Гамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції та його зустрічі з Богданом Хмельницьким (1655 р.). *Постаті*. С. 130–138. Діяльність З. Гамоцького (1620–1682) за часів Богдана Хмельницького також висвітлює стаття: Dashkevych Ya. *Armenians in the Ukraine at the Time of Hetman Bohdan Xmel'nyts'kyj (1648–1657). Вірменія і Україна*. С. 374–375.

спілкуванню з провідними дослідниками того часу, спеціалістами в різних ділянках знань. Отож, особливий інтерес викликає його багаторічна кореспонденція з ученими з Ісландії³⁵¹ та Швеції³⁵², яка ще не привертала уваги дослідників³⁵³. Листування з ісландськими колегами (крім одного листа французькою) велося англійською, зі шведськими (крім одного листа англійською) – німецькою мовами.

Упродовж періодів 1974–1976 та 1979–1980 років Я. Дашкевич встановив і налагодив контакти зі співробітниками декількох установ у Скандинавії: університетів, архівів, бібліотек і музею. Підсумком їхньої плідної співпраці стало написання декількох фахових, оригінальних і новаторських праць.

Обидва дослідження відзначаються міждисциплінарністю (адже перебувають на стику дисциплін – вірменських студій і скандинавістики), широким охопленням географічного й історичного матеріалу. Перша стаття присвячена контактам вірмен та ісландців у ранньосередньовічний період, а друга – вірмен і шведів у часи раннього модерну. Я. Дашкевич ретельно вивчив правдоподібність, на його думку, подорожі (місії) трьох вірменських єпископів до Ісландії на початку XI століття, особливості їхньої місіонерської діяльності³⁵⁴. Його інтерес до цієї проблеми пов'язаний з аналізом зв'язків між Північною та Східною Європою і Закавказзям³⁵⁵. А водночас ці студії фахівця, насамперед розвідка присвячена З. Гамоцькому, мають виразно українознавчий характер. Завдяки панорамності досліджень Я. Дашкевич поглибив наше розуміння історії України та вписав українське минуле в загальноєвропейський контекст.

Кореспонденція з низкою ісландських фахівців – передовсім спеціалістів із середньовічної історії Ісландії – охоплює період від літа 1974 до зими 1976 року. 70-ті роки були чи не найскладнішими для Я. Дашкевича, зокрема, тоді йому було заборонено публікувати свої дослідження в радянських виданнях. А міжнародна кореспонденція дала науковцю можливість підготувати й опублікувати декілька високоякісних праць.

³⁵¹ Див.: Ісландія I // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича (далі – МБАЯД). IV/8. Спр. 68. 296 арк.; Ісландія II // МБАЯД. IV/8. Спр. 69. 312 арк.

³⁵² Див.: Вірменія і Швеція // МБАЯД. VII/4. Спр. 219. 320 арк.; додатково див.: Вірменія і Швеція, дод. Захарій Гамоцький // МБАЯД. VII/4. Спр. 220. 40 арк.

³⁵³ Водночас історію українсько-шведської наукової співпраці на основі епістолярних джерел вивчала Ольга Ковалевська. Див.: Ковалевська О. Репрезентація України в Швеції за матеріалами листування Степана Рудницького та Альфреда Енсена. *Архіви України*. 2020. № 3 (324). С. 74–87.

³⁵⁴ Дашкевич Я. *Les Arméniens en Islande...* С. 513–528. Також див. анотацію до цієї статті. Там само. С. 727–728.

³⁵⁵ МБАЯД. Листування. 1974 р. Листи на «А–В».

Навіть за нормальних умов, позбавлених вираженого ідеологічного тиску, жодна наукова праця не є витвором одного розуму, або, як влучно висловився сучасний медієвіст Філіп Бюк, «жоден інтелектуал не створює сам себе»³⁵⁶. Кожен учений більше чи менше спирався на досягнення попередніх поколінь і черпав знання з їхньої історіографічної спадщини³⁵⁷, а водночас послуговувався доробками та порадами сучасників³⁵⁸. На науковому шляху Я. Дашкевича роль таких взаємин була неоціненною. Його оригінальна самобутня спадщина тісно пов'язана з українською історичною традицією (в певному сенсі його можна вважати учнем М. Грушевського). Разом з тим для нього настільки ж важливою була регулярна співпраця з ученими з-за кордону. Цю потребу підсилювали накладені на нього обмеження.

Складно встановити дату початку листування Я. Дашкевича з ісландськими бібліотечними й архівними працівниками та науковцями. Перед тим як налагодити з ними контакт, історик спілкувався з О. Пріцаком³⁵⁹, Р. Сербином³⁶⁰ і Г. Берберяном, шукаючи наукову літературу та джерела для дослідження. Зосібна, 4 травня він попросив Р. Сербина, з яким уже був знайомий не один рік, знайти для нього в бібліотеках Торонто декілька наукових праць: «І мене цікавлять саме вірмени в Ісландії, які були там в середині XI ст.»³⁶¹. Цей контакт був своєрідним прологом до ісландського листування.

15 травня 1974 р. вчений отримав від Р. Сербина відповідь зі статтею С. Бльондаля й обіцянку надіслати решту джерел найближчим часом (17 червня Я. Дашкевич написав до нього знову)³⁶². Спілкування принесло львівському історику значну користь, адже в опублікованій у «*Revue des Études Arméniennes*» статті він покликається на праці С. Бльондаля, С. Г. Кросса й

³⁵⁶ Buc Ph. Pułapki rytuału. Między wczesnośredniowiecznymi tekstami a teorią nauk społecznych. Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2011. S. 9.

³⁵⁷ Сильний вплив на дослідника передовсім мала інтелектуальна спадщина М. Грушевського. Див.: Капраль М. У майстерні історика... С. 5.

³⁵⁸ Василюк О. Вірмени України... С. 27.

³⁵⁹ Лист від Омеляна Пріцака. 7 травня 1975 р. Ісландія II // МБАЯД. IV/8. Спр. 69. Арк. 293.

³⁶⁰ Р. Сербин (нар. 1939 року) – канадський історик і політолог українського походження, спеціаліст з історії Східної Європи, професор.

³⁶¹ Ідеться, зокрема, про такі джерела й публікації: «Biskupa sögur» Арі Торгільссона (*Ari Þorgilsson*), «Grágás», «Hungrvaka», статті Сірфуса Бльондаля, Адольфа Стендера-Петерсена, Самюеля Газзарда Кросса. Див.: МБАЯД. Листування. 1974 р. Листи на «Н–С».

³⁶² Там само.

кількох інших науковців³⁶³. Забігаючи наперед, відзначимо, що завдяки цьому листуванню Я. Дашкевич хоча б частково подолав наукову ізоляцію, представив українську історіографію серед західних науковців, зробив її частиною європейської науки.

Отже, згодом львівський науковець встановив контакт із декількома ісландськими дослідниками та розвинув з ними продуктивні дружні взаємини, а саме: з теологом Магнусом Маром Ларуссоном (*Magnús Már Lárusson*)³⁶⁴, історикинею мистецтва Сельмою Йонсдоттір (*Selma Jónsdóttir*)³⁶⁵ та істориками Інгі Сігурдссоном (*Ingi Sigurðsson*)³⁶⁶ і Бйорном Торстейнссоном (*Björn Þorsteinsson*)³⁶⁷.

У листуванні Я. Дашкевич проявив себе фаховим істориком і філологом (далася взнаки його філологічна освіта), адже, наприклад, відрізняв у давньоскандинавській мові назви вірмен – (*h*)*ermsjrir* і греків – *girskir*³⁶⁸. Також ісландське листування є важливим свідченням з історії української науки та українсько-ісландських наукових взаємин і фундаментом для їхнього подальшого розвитку на сучасному етапі.

Датою початку комунікації з ісландськими колегами стало 27 липня 1974 року. Тоді Я. Дашкевич встановив контакт із Національною бібліотекою Ісландії та Ісландським історичним товариством, а 5 серпня вчений написав до Університетської

³⁶³ Дашкевич Я. *Les Arméniens en Islande...* С. 521–522, 524.

³⁶⁴ М. М. Ларуссон (1917–2006) – ісландський теолог та історик, народився в Копенгагені, вивчав теологію, випускник Університету Ісландії (1941), професор теології (1953) та професор історії (1968).

³⁶⁵ С. Йонсдоттір (1917–1987) – ісландська історикиня, директорка Державного художнього музею. «Першою жінкою, яка захистила свій докторат в 1960 році, була Сельма Йонсдоттір, історикиня мистецтва і перша директорка Національної галереї Ісландії. Її докторська дисертація присвячена Візантійському апокаліптичному зображенню, яке знаходиться на фермі у Флататунга (Flatatunga)».

URL: https://english.hi.is/news/a_thousand_doctors_have_graduated_from_ui

³⁶⁶ І. Сігурдссон – професор емерит історії на факультеті філософії, історії та археології в Університеті Ісландії.

³⁶⁷ Б. Торстейнссон (1918–1986) – історик і професор в Університеті Ісландії. В 1941 році здав екзамени за межами школи й отримав ступінь кандидата з ісландських студій зі спеціальності «історія» (1947). Викладав ісландську історію в Гагнфредсколі (*Gagnfræðskóli*), Рейк'явік з 1943 року. Працював в Університеті Лондона взимку 1948–1949 років. Б. Торстейнссон є автором компендіуму з ісландської історії й опублікував перший том «*Íslenska höhðveldin*» (1953) й пізніше «*Íslenska skattlandid*» – історію Ісландії між 1262–1400 роками.

³⁶⁸ Я. Дашкевич знав їхню назву ісландською («*ermscir*»), хоча не був упевнений, як її писати шведською, припускаючи, що подібно, починаючи з літери «е» чи «а».

бібліотеки (*Háskólabókasafn*) та на факультет філософії Університету Ісландії³⁶⁹.

Першу відповідь Я. Дашкевич отримав від бібліотекаря-асистента Університетської бібліотеки в Рейк'явіку І. Сігурдссона, який написав «від імені головного бібліотекаря доктора Бйорна Сігфуссона (*Björn Sigfússon*)»³⁷⁰. Кореспонденція з ним загалом налічує п'ять листів, охоплює період 5 серпня – 3 грудня 1974 року.

Міжнародна кореспонденція виконувала якщо не такі ж, то, принаймні, подібні до листування з українськими колегами функції. Насамперед у такий спосіб Я. Дашкевич знаходив необхідну йому наукову літературу, яка не була доступна в радянських бібліотеках. Уперше вчений написав до І. Сігурдссона 5 серпня, а відповідь від нього надійшла невдовзі – 26 серпня того ж року. Згодом спілкування між ними продовжилося, й український науковець отримав з Ісландії цінну бібліографічну інформацію та історіографію – статтю М. М. Ларуссона: «Я хотів би подякувати Вам за Ваш лист від 26 серпня і за всю інформацію вміщену в ньому, а також за копію статті М. М. Ларуссона про так званих «вірменських» єпископів. Ви дуже допомогли мені з усім цим матеріалом. Коли буду використовувати його в моїх публікаціях, обов'язково згадаю Вас і Вашу допомогу»³⁷¹.

Так Я. Дашкевич одержував інформацію з адресами наукових установ і фахівців. Зокрема, він дізнався адресу свого наступного найбільш тривалого кореспондента Б. Торстейнссона, який, зазначив І. Сігурдссон, «замінив професора Ларуссона на посаді керівника середньовічної ісландської історії в Університеті Ісландії»³⁷². Крок за кроком, із властивою йому наполегливістю та цілеспрямованістю дослідник розширював коло фахових знайомств. Я. Дашкевич контактував із провідними спеціалістами в галузі скандинавістики, часто провадив із закордонними кореспондентами ґрунтовні та предметні наукові дискусії. Тож ученому надійшли потрібні для його дослідження наукові праці й «адреса професора Б. Торстейнссона»³⁷³ («Я вже перебуваю в контакті з ним і отримав від нього відомості, які стали дуже важливими для мене»)³⁷⁴.

Кореспонденція з І. Сігурдссоном та з іншими дослідниками значною мірою полягала в обміні відомостями про наукові праці та копіями самих праць. Підхід Я. Дашкевича був

³⁶⁹ МБАЯД. Листування. Офіційне закордон. 1974 р. Листи на «Н–С».

³⁷⁰ МБАЯД. Листування. 1974 р. Листи на «Н–С». Переклад усіх цитат автора.

³⁷¹ Листування. Лист до Інґі Сігурдссона. 15 жовтня 1974 р. // МБАЯД.

³⁷² Листування. Лист від Інґі Сігурдссона. 26 серпня 1974 р. // МБАЯД.

³⁷³ Там само.

³⁷⁴ Листування. Лист до Інґі Сігурдссона. 15 жовтня 1974 р. // МБАЯД.

системним³⁷⁵, і від однієї публікації він ішов до іншої. Після прочитання студії М. М. Ларуссона львівського вченого зацікавили наукові роботи С. Йонсдоттір³⁷⁶. Важливим для нього був і сам процес листування, а не лише його результат. У листах він не забував про люб'язність³⁷⁷, ділився розповідями про події з власного життя³⁷⁸, відповідно, витрачаючи на їхнє написання дорогоцінний час і зусилля. Завдяки цій праці Я. Дашкевич одержав бібліографічні дані³⁷⁹ та копії самих публікацій³⁸⁰, як наслідок – значно розширив джерельну базу³⁸¹.

Взаємовигідна співпраця в Я. Дашкевича також склалася із Б. Торстейнссоном. Ісландський учений сам проявив ініціативу й надав історику зі Львова цінні поради та історіографію: «Професор емерит, доктор М. М. Ларуссон найкраще дослідив питання вірменських єпископів. Я надам Вам його дисертацію ісландською і в англійському перекладі, а також основні джерела, які використовуємо. Якщо цього матеріалу не буде достатньо для Вас, – додав ісландський історик, – будь ласка дайте мені знати»³⁸². Ця праця стала своєрідним фундаментом для наступних етапів пошуків. Що більше, Б. Торстейнссон і сам зацікавився цією темою, тому попросив надіслати йому праці українського вченого³⁸³. Епістолярій був місцем ведення фахових бесід, взаємних консультацій з дискусійних питань.

³⁷⁵ Про це також свідчить список ісландських установ і хронології листування, складений самим Я. Дашкевичем. Див.: Ісландія I // МБАЯД. IV/8. Спр. 68. Арк.

³⁷⁶ «На 32-й сторінці статті автор згадує деякі дослідження, які провела С. Йонсдоттір. Чи була її праця, яка стосується [...] можливого перебування вірменських єпископів в Ісландії в XI ст., опублікована і коли?» Листування. Лист до Інґі Сігурдссона. 15 жовтня 1974 р. // МБАЯД.

³⁷⁷ «Будь ласка передайте мої компліменти головному бібліотекарю Вашої бібліотеки д-ру Бйорну Сігфуссону». Там само.

³⁷⁸ «Р. S. будь ласка вибачте мені за затримку з відповіддю на Ваш лист. Я тільки повернувся додому після місячного перебування на узбережжі Чорного моря». Там само.

³⁷⁹ Це, зокрема, праця Йона Йоганессона, який «лише побіжно пише про так званих вірменських єпископів у своїй книзі...». Див.: Листування. Лист від Інґі Сігурдссона. 26 серпня 1974 р. // МБАЯД.

³⁸⁰ «Я додаю фотокопію релевантних сторінок норвезького перекладу вищезгаданої книги...». Там само. Згодом Я. Дашкевич отримав від І. Сігурдссона пояснення щодо цієї публікації. Див.: Ісландія II // МБАЯД. IV/8. Спр. 69. Арк. 295.

³⁸¹ Згодом Я. Дашкевич використав ці джерела, як-от: «Граґас», «Сагу про Єпископів», «Книгу про заселення Ісландії», «Сагу про ісландців» та ін. Див.: Дашкевич Я. *Les Arméniens en Islande...* Р. 332–336.

³⁸² Приватне листування. Лист від Бйорна Торстейнссона. 18 вересня 1974 р. // МБАЯД.

³⁸³ «Буду вдячний, якщо Ви надішлете мені статті, які Ви чи інші дослідники написали чи напишуть з цього питання». Там само.

Кореспонденція між ученими тривала більше року, а саме від літа 1974 до зими 1976 року. Їхньому спілкуванню притаманний дружній, не лише формальний характер³⁸⁴. Наукова робота й погляди львівського науковця викликали щирий інтерес у закордонного вченого³⁸⁵. Тож ішлося про щось більше, ніж звичайний обмін інформацією. Я. Дашкевич зумів немов би інтегруватися в тогочасне ісландське наукове середовище та, як наслідок, більше не був цілковито узалежнений від середовища радянського. Такі контакти, хоч і не були офіційною співпрацею та не подарували йому свободи пересування й подорожей, забезпечили йому свободу ментальну.

Навіть один такий епізод в об'ємній науковій кореспонденції Я. Дашкевича справляє враження своєю розгалуженістю, розлогістю, тривалістю та глибиною (як науковою, так і особистою) комунікації вченого, його науковим рівнем, а також є свідченням його значних наукових здобутків.

Я. Дашкевич сприймав повідомлення з Ісландії як свого роду наукові презенти чи приємні несподіванки: «Я щойно повернувся з місячної відпустки на узбережжі Чорного моря і був радий знайти Ваш лист від 18 вересня, який чекав на мене»³⁸⁶. Дослідник відзначав значущість і цінність отриманих з далекої Ісландії історіографії та джерел, оскільки в радянських бібліотеках (а до інших він, вочевидь, не мав доступу) знайти їх було неможливо: «Ви дуже допомогли мені в моєму дослідженні тим, що надіслали мені копії документів з видань, які не можна отримати в наших бібліотеках»³⁸⁷. Ґрунтовно ознайомившись із отриманими матеріалами, Я. Дашкевич високо оцінив працю професора М. М. Ларуссона, зокрема, відзначив її актуальність для цієї галузі та пообіцяв ретельно перевірити його аргументи³⁸⁸. Також історик поділився з ісландським ученим своїми роздумами щодо проблеми, а згодом виклав ці аргументи на сторінках статті³⁸⁹.

³⁸⁴ «Дорогий Пане, дякую Вам за Ваш лист, який надійшов під час мого перебування за кордоном, яке частково пояснює мою пізню відповідь, за що я перепрошую». Там само.

³⁸⁵ «...його думка щодо теорій професора М. М. Ларуссона з проблеми, про яку йде мова». Там само.

³⁸⁶ Приватне листування. Лист до Бйорна Торстейнссона. 15 жовтня 1974 р. // МБАЯД.

³⁸⁷ Там само.

³⁸⁸ Там само.

³⁸⁹ «З ономастики знаємо чимало випадків, коли віддалені території мали й мають подібні чи ідентичні назви. Тому немає нічого особливого в тому, що в XIII–XIV ст. в ісландській мові існували дві подібні назви двох різних країн – однієї в Закавказзі, іншої – на узбережжі Чорного моря». Там само.

Я. Дашкевич запланував одразу декілька публікацій на цю тему (для Паризького «Revue des Etudes Armeniennes» французькою і для котрогось із вірменських наукових часописів) і пообіцяв прислати їх колезі («Після їхньої публікації я буду радий надіслати Вам репринти»)³⁹⁰. Вже самі листи містять струнку наукову аргументацію, яку дослідник згодом збирався уточнити, підсилити й відшліфувати. Такий ґрунтовний інтелектуальний діалог і серйозність наукових результатів становлять проблиски того, якою тоді могла й мала би бути українська наука. Попри занурення в радянську ідеологію, чийм потребам праця історика була тоді цілковито підпорядкована, Я. Дашкевичу вдалося створити острівця незалежного наукового життя.

З праці М. М. Ларуссона Я. Дашкевич довідався ще більше про історіографію проблеми, вкотре спробував отримати бібліографічні відомості про публікацію С. Йонсдоттір, яка стосувалася вірогідної подорожі вірменських єпископів до Ісландії на початку XI століття. Згодом Я. Дашкевичу таки вдалося встановити комунікацію із самою авторкою дослідження. Крім того, в одному з листів до Б. Торстейнссона вчений висловив зацікавлення дослідженнями Йона Йоганессона, який також торкався проблеми вірменських єпископів, а крім того цитував праці декількох інших авторів. Я. Дашкевича цікавили бібліографічні відомості про статтю та про дослідження інших авторів³⁹¹.

Характерна для наукових контактів Я. Дашкевича взаємовигідність співпраці зазвичай спиралася на двосторонність обміну інформацією. Дослідник не лише поповнював власну бібліотеку та документальні матеріали, а й завжди, попри власні проблеми, був готовий надати, зокрема – колегам-ісландцям, кваліфіковану допомогу, як-от: вислати історіографію та джерела (з історії Східної Європи й Закавказзя) чи пояснити їхню специфіку («я буду радий допомогти Вам. Мені буде дуже приємно надати Вам необхідну інформацію»)³⁹².

Завдяки ісландській кореспонденції Я. Дашкевич розширив свої бідні публікаційні горизонти, отримав пропозицію видавати статті не лише в Польщі та Франції, а й в Ісландії³⁹³, хоча до цього так і не дійшло. До того ж науковцям-ісландцям неабияк імпонувало зацікавлення дослідника їхньою історією, що

³⁹⁰ Там само.

³⁹¹ Там само.

³⁹² Там само.

³⁹³ Листування. Лист від Бйорна Торстейнссона. 4 грудня 1974 р. // МБАЯД.

сприяло налагодженню взаємної співпраці³⁹⁴. У кінцевому результаті Я. Дашкевич отримав важливі для нього копії книг С. Йонсдоттір та Й. Йоганессона³⁹⁵.

А водночас Б. Торстейнссона, який цілком не відкидав наукових гіпотез і припущень Я. Дашкевича³⁹⁶, цікавили студії українського фахівця із цієї проблеми: «Дуже Вам дякую за Ваш добрий лист від 22 грудня. Я чекатиму на отримання Вашої статті про вірмен у Києві etc. та подальші дослідження цього цікавого питання. Я бажаю Вам успіхів у Вашій роботі та всього найкращого в новому році»³⁹⁷.

Наукова співпраця була двосторонньою та взаємовигідною. Б. Торстейнссону вчений прислав свою статтю про вірмен у середньовічному Києві, написанню якої ісландський колега посприяв³⁹⁸ (дослідження частково присвячене проблемі вірмен в Ісландії)³⁹⁹. Тож у світлі міжнародної кореспонденції краще видно значимість наукових здобутків Я. Дашкевича, непересічність його наукового шляху, складність цього шляху як за радянських часів, так і загалом, унаочнюється внесок інших науковців у його досягнення.

У листуванні з Б. Торстейнссоном висвітлені особисті деталі та важливі наукові дискусії. Я. Дашкевич згадав про плани написати щонайменше дві статті на тему вірменських єпископів, назвав М. М. Ларуссона найбільшим авторитетом у цій ділянці, високо оцінив його публікацію⁴⁰⁰. Львівський історик не лише отримав необхідні йому відомості, а й вів повноцінні дискусії з ученими з Ісландії. Наприклад, у декількох зі своїх листів Я. Дашкевич проаналізував аргументи М. М. Ларуссона, зокрема його позицію щодо назви регіону на узбережжі Балтійського моря «Ермланд» і часу її появи, не погодився із його статтею з кількох

³⁹⁴ «Я дуже вдячний Вам за те, що досліджуєте проблему вірменських єпископів в Ісландії». Там само.

³⁹⁵ Там само.

³⁹⁶ «Можливо, єпископи прибули в Ісландію через Норвегію й двір Гаральда Гардроди, короля Норвегії, який був убитий у 1066 р. біля Стемфорд Бридж». Там само.

³⁹⁷ Листування. Лист від Бйорна Торстейнссона. 12 січня 1976 р. // МБАЯД.

³⁹⁸ «Врешті, я дотримав обіцянки і надіслав Вам сьогодні роздруковку моєї статті «Les Arméniens à Kyiv». Див.: Листування. Лист до Бйорна Торстейнссона. 16 червня 1976 р. // МБАЯД.

³⁹⁹ «Я з приємністю згадав у цій статті Вашу дружню допомогу. Я надіслав роздруковку під окремою обкладинкою. Моя більш повна стаття, присвячена цій проблемі, має бути редагована в 1977 чи 1978 роках». Там само.

⁴⁰⁰ Листування. Лист до Бйорна Торстейнссона. 15 жовтня 1974 р. // МБАЯД.

причин⁴⁰¹. З листування також помітно, що Я. Дашкевич цінував спілкування з ісландськими колегами. Що більше, вони проявили зацікавлення працями львівського історика. Тож у такий спосіб учений, перебуваючи в полоні радянської дійсності, продемонстрував своїм прикладом високий рівень українських істориків.

Комунікація з Б. Торстейнссоном переросла в повноцінну наукову співпрацю. Ісландський фахівець запропонував перекласти статтю Я. Дашкевича про вірменських єпископів ісландською мовою. На жаль, утілити цю ідею в життя так і не вдалося, а статтю не опублікували в жодному з ісландських журналів.

Я. Дашкевич отримав чимало джерел, як-от: копію книги С. Йонсдоттір про Судний день у Б'ярнастадагліді та копії фрагментів з книги Й. Йоганессона. Питання вірменських єпископів ніколи не цікавило Б. Торстейнссона спеціально, але він прокоментував його та визнав їхню присутність в Ісландії⁴⁰².

А 14 листопада 1974 року Я. Дашкевич написав до С. Йонсдоттір у Державний художній музей (*Listasafn Ríkisins*)⁴⁰³. 4 грудня цього ж року Б. Торстейнссон поінформував українського колегу, що «Пані С. Йонсдоттір надіслала Вам копію своєї книги про Судний День у Б'ярнастадарліді зі своїми найкращими побажаннями успішного дослідження»⁴⁰⁴.

У відповіді Я. Дашкевич пояснив свій інтерес до теми вірменських єпископів і до праці С. Йонсдоттір: «Вивчаючи зв'язки між народами Закавказзя, передусім вірменами, та народами Східної та Північної Європи я натрапив на факт, що у Вашій дисертації [...] Ви «ствердили можливість, що їхню модель [різьблених панелей з Б'ярнастадарліду. – Н. Р.] принесли до Ісландії вірменські єпископи»⁴⁰⁵. Я. Дашкевич попросив у С. Йонсдоттір⁴⁰⁶ бібліографічну інформацію та копію сторінок, які описують імовірну діяльність вірмен у проникненні візантійського мистецтва на терени Ісландії. Цей лист укотре містить ґрунтовні наукові дискусії. Я. Дашкевич знову критично прокоментував аргументи М. М. Ларуссона щодо цієї проблеми,

⁴⁰¹ На думку Я. Дашкевича, оскільки Ермланд над Балтійським морем був охрещений лише в XIII столітті, він не міг спродувати місіонерів до Ісландії. До того ж вони б називалися греками чи німцями, а не вірменами. Там само.

⁴⁰² Листування. Лист від Бйорна Торстейнссона. 4 грудня 1974 р. // МБАЯД.

⁴⁰³ Листування. Лист до Сельми Йонсдоттір. 14 листопада 1974 р. // МБАЯД.

⁴⁰⁴ Листування. Лист від Бйорна Торстейнссона. 4 грудня 1974 р. // МБАЯД.

⁴⁰⁵ Листування. Лист до Сельми Йонсдоттір. 14 листопада 1974 р. // МБАЯД.

⁴⁰⁶ Її місце праці він довідався «Дякуючи доброті професора М. М. Ларуссона».

назвавши їх не достатньо обґрунтованими, а також згадав про свій намір опублікувати на цю тему окрему статтю⁴⁰⁷.

Працю М. М. Ларуссона Я. Дашкевич отримав з дозволу директора Національної та університетської бібліотеки Ісландії (*Landsbókasafn Íslands Háskólabókasafn*) Фінбогі Гудмундссона (*Finbogi Guðmundsson*)⁴⁰⁸. Ісландський учений надіслав йому чимало відомостей про власну роботу та про ідеї С. Йонсдоттір. Водночас український історик визнав, що повідомлення джерел про присутність вірмен в Ісландії є дивними та екзотичними⁴⁰⁹.

М. М. Ларуссон пояснив Я. Дашкевичу свій погляд на цю проблему: «Я був дуже скептичний щодо поширеного погляду і ще більше після критичного прочитання «ex officio» докторської дисертації д-ра С. Йонсдоттір»⁴¹⁰. Учений опублікував працю на цю тему⁴¹¹: «Тому я написав статтю «Про так званих «вірменських» єпископів»⁴¹² [...]. Ця стаття може містити щось корисне для Вас, хоча я можу бути правим або неправим у своїх висновках»⁴¹³.

Завдяки М. М. Ларуссону Я. Дашкевич зумів ще більше розширити історіографічну базу дослідження, оскільки отримав від самого дослідника відомості про його працю та дослідження (дисертацію) доктора С. Йонсдоттір. Їхні копії надійшли завдяки працівникам Бібліотеки Університету Ісландії⁴¹⁴.

Комунікація з ісландськими фахівцями забезпечила Я. Дашкевичу можливість апробувати свої погляди на цю проблему під час справжніх наукових дискусій. Фактично, листування з ними вже було дослідницькою роботою, якою науковці ділились у взаємному листуванні⁴¹⁵. По-іншому це було

⁴⁰⁷ Листування. Лист до Сельми Йонсдоттір. 14 листопада 1974 р. // МБАЯД.

⁴⁰⁸ Листування. Лист від Маґнуса Мара Ларуссона. 20 серпня 1974 р. // МБАЯД.

⁴⁰⁹ Листування. Лист до Маґнуса Мара Ларуссона. 14 листопада 1974 р. // МБАЯД.

⁴¹⁰ Тема дисертації С. Йонсдоттір: «Візантійський Останній Суд в Ісландії в XI ст.» (Рейк'явік, 1959).

⁴¹¹ Див.: Larusson M. M. On the so-called «Armenian» bishops. *Studia Islandica*. 1960. № 18. Р. 23–38.

⁴¹² Див.: Листування. Лист від Маґнуса Мара Ларуссона. 20 серпня 1974 р. // МБАЯД. Арк. 296.

⁴¹³ Там само.

⁴¹⁴ Листування. Лист до Маґнуса Мара Ларуссона. 14 листопада 1974 р. // МБАЯД.

⁴¹⁵ Див., наприклад, роздуми Я. Дашкевича, якими він поділився з М. М. Ларуссоном: «...інформація про прибуття вірменських єпископів в Ісландію в XI ст. є дуже дивною та екзотичною. З іншого боку, сумнівно, що новоприбулих з Ермланду могли називати ермландцями в Ісландії в XI ст., оскільки Ермланд був язичницьким у той час. Якщо якісь місіонери втекли з Ермланду до Ісландії, то вони називалися би греками чи німцями, залежно від того, чи їхня віра була пов'язана з Візантією чи Римом. До того ж, немає

неможливо здійснити в тодішньому становищі Я. Дашкевича. Завдяки цьому вчений перестав бути цілком ізольованим і вийшов на якісно новий фаховий рівень, до якого прагнув сам і на який мріяв піднести всю українську науку.

Тож ісландська кореспонденція відчутно посприяла науковій діяльності Я. Дашкевича, принесла йому помітну користь і збагатила коло його спілкування цінними й цікавими знайомствами. Її результатом стала публікація ґрунтовної та концептуальної статті про вірмен в Ісландії більше, ніж десятиліття по тому, на сторінках престижного часопису «Revue des Études Arméniennes». Написання цієї досі актуальної та цитованої праці⁴¹⁶ було б неможливим без колективних зусиль багатьох установ і науковців, яких не спинили ні значна віддаль, ані складні політичні обставини.

В останньому листі до професора М. М. Ларуссона Я. Дашкевич сам оцінив значущість їхнього наукового за змістом, а водночас дружнього за характером спілкування: «Ще раз, я дякую Вам за Вашу допомогу. Я хочу наголосити на тому факті, що я був особливо радий отримати листа від Вас, заслуженого дослідника минулого Ісландії, країни, до якої я відчуваю глибоку симпатію»⁴¹⁷.

Не такою тривалою й багатою на листи (складається із майже десятка повідомлень, які до того ж не настільки розгорнуті в плані наукових дискусій) була кореспонденція Я. Дашкевича зі шведськими колегами. Хронологічно вона охоплює близько року, а саме від 16 лютого 1979 до 30 січня 1980 року. Завдяки контактам із ними львівський історик одержав у своє розпорядження усі необхідні для проведення дослідження джерела, наукову літературу й ілюстративний матеріал. У такий спосіб учений відтворив життєпис, а передусім дипломатичну діяльність З. Гамоцького, зокрема, розглянув його непересічний життєвий шлях у широкому історичному контексті – з

відомостей, що географічна назва Ермланд вже існувала в XI ст., цю назву вперше зустрічаємо в XIII ст. [...] скандинави [...] могли відрізнити греків і вірмен. [...] тому мені видається, що ісландці мали точне враження про вірмен». Там само.

⁴¹⁶ Див.: Lind J. H. Darkness in the East? Scandinavian scholars on the question of Eastern influence in Scandinavia during the Viking Age and Early Middle Ages. *From Goths to Varangians. Communication and cultural exchange between the Baltic and the Black Sea*. Aarhus: Aarhus University Press, 2012. P. 11; Scheel R. Skandinavien und Byzanz. Bedingungen und Konsequenzen mittelalterlicher Kulturbeziehungen. *Historische Semantik*. Vol. 23. Göttingen, 2015. S. 363–364, 366.

⁴¹⁷ Листування. Лист до Магнуса Мара Ларуссона. 14 листопада 1974 р. // МБАЯД.

урахуванням українсько-шведських, українсько-польських і польсько-турецьких взаємин у другій половині XVII сторіччя⁴¹⁸.

Датою початку шведського листування стало 16 лютого 1979 року, коли Я. Дашкевич написав до Військового архіву Швеції, а відповідь на цей лист датована 4 квітня цього ж року. За увесь період шведських контактів історик спілкувався з працівниками щонайменше чотирьох інституцій: Військового архіву Швеції (*Krigsarkivet*)⁴¹⁹, Державного архіву Швеції (*Riksarkivet*)⁴²⁰, Королівської бібліотеки Швеції (*Kungliga Biblioteket*)⁴²¹ і Музею шведської армії (*Armémuseum*)⁴²² (усі розташовані в Стокгольмі).

Міжнародна кореспонденція була непростим заняттям не тільки з огляду на становище Я. Дашкевича за радянських часів і складність встановлення та налагодження контактів, а й тому, що не завжди давала бажаний результат. На шляху історика траплялися невдачі, які, втім, лише спонукали його до наполегливіших пошуків. Лист від архіваріїв Військового архіву Швеції Бертіля Бруме (*Bertil Broome*)⁴²³ та Стіґа Свенсона (*S. Svenson*)⁴²⁴ від 4 квітня 1979 року містив повідомлення такого змісту: «Ім'я Гамоцький не зустрічається в записах Військового архіву Швеції»⁴²⁵.

⁴¹⁸ Дашкевич Я. Захарій Гамоцький. *Гардарікі / Gardariki*. С. 6.

⁴¹⁹ Військовий архів Швеції – заснований 1805 року, перебуває в підпорядкуванні Державного архіву Швеції. В установі зберігаються документи, які висвітлюють військову історію країни від XVI століття до сьогодення.

⁴²⁰ Державний архів Швеції – відкритий 1618 року, своїм корінням сягає архівів Королівської канцелярії. У 2010 році до нього приєднали Регіональні архіви (*Landsarkiven*). Найдавніший з документів, що зберігаються в установі, походить з XI сторіччя.

⁴²¹ Королівська бібліотека Швеції (Національна бібліотека Швеції) – заснована 1661 року, в інституції зберігаються колекції документів, книги, аудіо- та фотодокументи, які походять з різних історичних періодів і які написані багатьма мовами.

⁴²² Музей шведської армії – відкритий 1879 року, будівлю музею зведено наприкінці XVIII століття. В експозиції установи представлена військова історія Швеції, зокрема: військова форма, зображення сцен визначних битв, військові стяги тощо.

⁴²³ Б. Бруме (1913–1980) – шведський історик, архівіст, багатолітній співробітник Військового архіву Швеції, де на посаді військового архіварія пропрацював близько 20 років (1959–1979).

⁴²⁴ Найімовірніше, йдеться про Стіґа Олофа Свенссона (*Stig Olof Svensson*), упорядника книги про Королівський Йончепінгський полк у шведському місті Шіллінґарюд (*Skillingaryd*) Див.: Libris. URL: <https://libris.kb.se/bib/852655>

⁴²⁵ Вірменія і Швеція // МБАЯД. VII/4. Спр. 219. Арк. 200.

А вже лист від архіварія Державного архіву Швеції Фольке Людвігса (*Folke Ludwigs*)⁴²⁶ від 14 березня 1979 року містив цінні відомості, як-от: виклад біографії З. Гамоцького та п'ять додатків у вигляді ксерокопій документів. Так Я. Дашкевич уперше довідався про найважливіші події в житті вірменського дипломата⁴²⁷. Отже, на цьому, початковому, етапі листування історик уже диспонував найбазовішими та найпотрібнішими даними про дипломата, на які опирався в усіх подальших пошуках і дослідженні теми.

Наступний лист надійшов після тривалої перерви 6 грудня 1979 року також від Ф. Людвігса: «Будь ласка прийміть мою найщирішу подяку за прекрасну пергаментну книгу з Державного архіву Львова! Вона слугуватиме нагадуванням про Вас і Ваш візит сюди, такий підходящий, щоб популяризувати наукову співпрацю та дружбу між нашими націями»⁴²⁸.

Я. Дашкевич продовжив розширювати співпрацю зі шведськими фахівцями та здобув більше відомостей. Три наступні листи значно детальніше й ґрунтовніше висвітлюють, а також доповнюють новими подробицями життєпис З. Гамоцького. Четверте й п'яте повідомлення (обидва датовані 14 грудня 1979 року) надіслала працівниця Королівської бібліотеки Швеції Улла Еренсверд (*Ulla Ehrensward*)⁴²⁹. В одному з повідомлень шведської дослідниці читаємо: «Дякую Вам за Ваш лист від 16 лютого 1979 р. Тим часом мені вдалося знайти більше інформації про Гамоцького, яку надсилаю у вигляді фотокопій. З найкращими побажаннями У. Еренсверд, бібліотекарка, завідувачка відділу карт і зображень»⁴³⁰. Тож, попри тривале очікування, Я. Дашкевич отримав цінні джерела з біографічними

⁴²⁶ Ф. Людвігс (нар. 1931 року) – шведський історик, архівіст, автор багатьох праць з історії Швеції.

⁴²⁷ Лист містить інформацію про набуття З. Гамоцьким шведського підданства, створення ним мануфактури з виробництва сап'яну, поховання на території церкви Св. Клари у Стокгольмі, знищення могил З. Гамоцького та його дітей у пожежі. Див.: Вірменія і Швеція // МБАЯД. VII/4. Спр. 219. Арк. 201.

⁴²⁸ МБАЯД. Листування. 1979 р. Листи на «С–Я». Наголосимо, що в ті роки, як і загалом, Я. Дашкевич у Швеції не бував, а фразу «слугуватиме нагадуванням про Вас і Ваш візит сюди» трактуємо як неточність у формулюванні.

⁴²⁹ У. Еренсверд (1927–2015) – дослідниця військової картографії, спеціалістка з нумізматики, спершу – бібліотекарка, згодом – багатолітня завідувачка відділу карт і зображень у Королівській бібліотеці Швеції. Bäärnhielm G. Ulla Ehrensward (1927–2015). *Imago Mundi. The International Journal for the History of Cartography*. 2015. № 68 (1). Р. 92–96.

⁴³⁰ Вірменія і Швеція // МБАЯД. VII/4. Спр. 219. Арк. 162.

відомостями З. Гамоцького, які він згодом використав при написанні статті⁴³¹.

Шведські колеги цінували й поважали Я. Дашкевича як науковця, обмінювались із ним подарунками. В одному з листів подяку за отримані презенти висловила У. Еренсверд:

«Дорогий докторе Дашкевичу, Ви справді дуже добрі! Я щойно отримала Вашу книгу про українську філігранологію⁴³². Моя найщиріша подяка за неї! Я належу до Асоціації скандинавських істориків паперу, тому Ви не могли знайти більш підходящого дарунку. На знак подяки, я надсилаю Вам декілька шведських марок. Ваш презент був гарно запакований, і тому я сподіваюся, що Вам цікаві марки. З найкращими побажаннями на Новий Рік!»⁴³³.

За своїм характером і змістом міжнародна, зокрема й шведська, кореспонденція була не лише чисто науковою, слугувала й іншим цілям. Листування неабияк сприяло встановленню дружніх контактів, обміну подарунками та популяризації української історії за кордоном. Важко переоцінити важливість цих аспектів, зважаючи на нереальність закордонних відряджень. Міжнародні контакти компенсували відсутні можливості, покращували емоційний стан Я. Дашкевича, стали свого роду неофіційним визнанням його досягнень, за інших обставин могли б перерости в офіційну співпрацю.

Щоб роздобути відомості про З. Гамоцького у вигляді фотокопій документів і восьми додатків, Я. Дашкевич доклав чимало зусиль і проявив неабияку терплячість. Отже, майже рік очікувань на відповідь У. Еренсверд виправдав себе, й історик одержав від шведської колеги цінні джерела та документи⁴³⁴.

Очікування на останній лист зі Швеції (від 30 січня 1980 року) від співробітника Музею шведської армії Арне Даніельссона (*Arne Danielsson*)⁴³⁵ також було тривалим: «Дорогий Докторе, Ваш лист від 15 лютого 1979 року врешті має

⁴³¹ У листі містяться відомості про сімейний герб З. Гамоцького, його аристократичне походження, одруження з Євою Рішар де ля Шапель (*Eva Richard de la Chapelle*), про дітей подружжя, полон у Польщі разом з турецьким посланцем Мустафою Ага (*Mustafa Aga*). Там само.

⁴³² Філігранологія – спеціальна історична дисципліна, що присвячена вивченню історії паперу та водяних знаків.

⁴³³ Вірменія і Швеція // МБАЯД. VII/4. Спр. 219. Арк. 163.

⁴³⁴ Лист містить інформацію з біографіями з енциклопедії та шведських архівів, генеалогією вірменського дипломата, описом епітафії в церкві св. Клари. Там само.

⁴³⁵ А. Даніельссон (1921–2013) – історик мистецтва, співробітник Музею військової історії, обіймав посади куратора і керівника Державної колекції трофеїв. Див.: Libris. URL: <https://libris.kb.se/97mqxjzt41bxx4x#it>

отримати відповідь. Пробачте за затримку»⁴³⁶. Повідомлення містить уже відомі Я. Дашкевичу та нові факти з біографії З. Гамоцького – результат «телефонних досліджень» («Telefonforschungen») А. Даніельссона⁴³⁷. Це відомості про важливі архівні колекції з Державного архіву Швеції, бібліографічна інформація про релевантну наукову літературу. Також учений зі Стокгольма наголосив на розпорошеності відомостей про дипломата і, як наслідок, відсутності його цілісної біографії, що послугувало ще одним аргументом на користь актуальності дослідження. Останній лист поінформував Я. Дашкевича про обставини перебування З. Гамоцького у Кракові та про істотні факти з життєписів вірменського дипломата й одного з його синів. За додатковими відомостями А. Даніельссон порадив звернутися до Королівської скарбниці⁴³⁸.

Водночас співпраця між ученими аж ніяк не була односторонньою. Як і багато інших фахівців, А. Даніельссон звернувся до Я. Дашкевича з проханням про допомогу, а саме попросив його ідентифікувати два прапори зі Львова XVII століття та зображені на них сімейні герби і літери⁴³⁹: «Як керівник Державної колекції трофеїв⁴⁴⁰, я займаюся ідентифікацією захоплених прапорів. Я б хотів скористатися нагодою і порадитися з Вами, Докторе, як з істориком зі Львова. [...] Будемо дуже вдячні, якщо Ви б змогли нам допомогти»⁴⁴¹.

Успішність контактів зі шведськими фахівцями, які надали Я. Дашкевичу кваліфіковану допомогу, уможливила повноцінне дослідження непересічного життєвого шляху З. Гамоцького. Щоправда, присвячена вірменському дипломату розвідка дочекалася публікації аж за незалежної України, та була передрукована декілька разів (2006, 2007 – двічі, 2008, 2016). У публікаціях учений використав отримані зі Швеції архівні джерела, історіографію та ілюстративний матеріал – усьому цьому Я. Дашкевич завдячував власній наполегливості й дружній допомозі шведських колег. Історик висловив подяку за допомогу в пошуках інформації У. Еренсверд, А. Даніельссону й усім тим,

⁴³⁶ Вірменія і Швеція // МБАЯД. VII/4. Спр. 219. Арк. 185.

⁴³⁷ Там само.

⁴³⁸ Там само. Арк. 185–186. Королівська скарбниця (*Livrustkammaren*) – заснована 1628 року в Стокгольмі, функціонує як музей, її експозиція репрезентує воєнну історію Швеції.

⁴³⁹ Правдоподібно, йдеться про захоплені шведськими військами прапори під час перебування у Львові 1704 року.

⁴⁴⁰ Державна колекція трофеїв (*Statens Trofésamling*) – створена в XVII сторіччі за часів короля Густава II Адольфа (*Gustav II Adolf*), від 1960-х років – частина Військового музею Швеції.

⁴⁴¹ Вірменія і Швеція // МБАЯД. VII/4. Спр. 219. Арк. 186.

хто долучився до цього⁴⁴². Його дослідження істотно збагатили історіографію українсько-шведських політичних, мілітарних, дипломатичних та інших взаємин, а тому досі не втратило своєї актуальності.

Упродовж 1970-х років Я. Дашкевич успішно налагодив ефективну співпрацю з працівниками багатьох ісландських і шведських академічних і наукових установ, а передусім: Ісландського Університету в Рейк'явіку, Військового архіву Швеції, Державного архіву Швеції, Королівської бібліотеки Швеції, Музею шведської армії, що розташовані в Стокгольмі. Це підкреслює вагу міжнародних зв'язків у його дослідницькій роботі за радянського часу. Завдяки цим зусиллям Я. Дашкевич зробив помітний внесок у розвиток української історіографії та популяризацію історії України за кордоном. Отже, несприятливий інтелектуальний клімат радянської доби, у якому вчений був змушений працювати, не завадив йому, тож історик залишив помітний слід в історії українсько-скандинавських наукових взаємин. Його співпраця з ісландськими та шведськими фахівцями значно посприяла взаємному дослідженню й популяризації минулого країн одне одного.

Наукове листування Я. Дашкевича з дослідниками з Ісландії та Швеції суттєво збагачує й поглиблює образ українського інтелектуала, висвітлюючи раніше невідомий епізод на його науковому шляху, який охоплює період середини – кінця 70-х років минулого сторіччя. Ці листи засвідчують широку географію його особистих і професійних контактів, розкриваючи незнані до цього тривалі та важливі періоди комунікації, кооперації й обміну ідеями. Дослідження й осмислення маловідомих сторінок в історії українсько-ісландських та українсько-шведських наукових контактів – а Я. Дашкевич завжди був саме українським істориком – є важливим для подальшого розвитку наших наукових взаємин із ученими з Ісландії та Швеції.

Кореспонденція зі скандинавськими науковцями відзначається довготривалістю, різноплановістю (адже присвячена висвітленню декількох історичних періодів – Середньовіччя, ранньомодерного часу; регіонів – Центрально-Східної, Північної Європи), спрямованістю на глибокі й детальні наукові дискусії з міждисциплінарної проблематики (історії християнства, дипломатії, воєнної історії тощо). Ці факти засвідчують серйозність намірів і системність роботи вченого, який присвятив цій справі багато часу й зусиль упродовж 1974–1976 та 1979–1980 років. Завдяки цьому вікну можливостей

⁴⁴² Дашкевич Я. Захарій Гамоцький. *Гардарікі* / *Gardariki*. С. 14–18.

Я. Дашкевич зумів хоча б частково вирватись з полону радянщини.

Обмеження, заборони, перешкоди і постійний тиск на нього з боку влади, що керувалася москвоцентричною імперською логікою, не змінили Я. Дашкевича, який завжди залишався саме українським ученим. Його думки і спостереження, викладені в листах до багатьох українських і закордонних науковців та інтелектуалів, як зрештою і сам факт активної міжнародної співпраці, засвідчують категоричне неприйняття істориком радянської дійсності та різні грані його спротиву чужому й ворожому радянському середовищу.

Уже після проголошення незалежності України 1991 р. науковець урешті вирвався з полону імперії, якій у міру можливостей опирався за радянських часів, і сповна скористався здобутими можливостями. Упродовж 1990-х років Я. Дашкевич опублікував чимало наукових, науково-популярних, публіцистичних, політологічних праць з історії України, в яких, тепер уже без жодних обмежень, висвітлив українське минуле й сучасне та оцінив наше майбутнє.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (<i>Данило Кравець, Марія Пірко, Назар Різун</i>).....	4
РОЗДІЛ 1	
Інтелектуал у добу імперій: педагогічна і культурологічна діяльність Богдана Заклинського (<i>Марія Пірко</i>).....	16
РОЗДІЛ 2	
Наукові мости через кордон з імперією: Михайло Возняк і радянська Україна у міжвоєнний час (<i>Данило Кравець</i>).....	37
РОЗДІЛ 3	
Михайло Демкович-Добрянський: бачення української державності та опору російсько-радянській імперії (<i>Данило Кравець</i>).....	56
РОЗДІЛ 4	
У полоні імперії: науковий шлях Ярослава Дашкевича (1926–2010) у світлі його епістолярної спадщини (<i>Назар Різун</i>).....	84
РОЗДІЛ 5	
Деколонізація історії: український державницький наратив у творчій спадщині Богдана Якимовича (<i>Марія Пірко</i>).....	131
ПІСЛЯМОВА.....	161
SUMMARY.....	169
ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ.....	174

ПЕРЕДМОВА

Століттями російсько-радянська імперія намагалася сформувати в українців комплекс меншовартості, фальсифікуючи історію та нав'язуючи свою мову, культуру та погляди на науку. У такий спосіб відбувалась культурна колонізація України. Інтелектуали, вчені та представники української гуманітаристики розуміли, що відстоювання національної ідентичності за часів імперського панування означало боротьбу за майбутнє України. Навіть після розпаду СРСР радянська імперія залишила по собі не лише назви вулиць і російську мову в містах, а й міфи про «братні народи» та звичку озиратися на Москву, були глибоко вкорінені у свідомості мільйонів українців. В умовах російської військової агресії проти України загострилося почуття національної ідентичності. Більшість людей, які були байдужі до самовизначення своєї національності, побачивши несправедливість, звиряче обличчя агресора, страждання невинних людей, відчули себе частинкою всієї української спільноти. Це призвело до значного зацікавлення українською минувиною. Історія ж як наука повинна створювати таке знання, яке для особистості та спільноти буде мати, як цінність виживання в критичних ситуаціях, так і сприяти певній етичній поведінці¹. Представлена колективна монографія є спробою осмислити роль науки загалом, та гуманітаристики зокрема в протистоянні української нації російсько-радянській імперії.

Знаний в середовищі української діаспори публіцист Анатоль Бедрій відзначав, що згідно із російською імперською політикою, українці вважаються частиною однієї «древньоруської народности», «головним рушієм якої і речником якої є росіяни»². Український дисидент Олесь Бердник слушно

¹ Доманська Ева. Історія та сучасна гуманітаристика, Київ, 2012. С. 7.

² Бедрій А. Культ-обмін. Доповідь // Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Ф. Бедрій Анатоль. Спр. «Бедрій А. Культ-обмін. Доповідь». Арк. 1.

підкреслював, що результатом багатовікового співжиття обох народів «стала Голгофа України, скраденої, замученої, оббріханої, розіп'ятої. Отже цілковито фальшується не лише історія, але й антропологія, археологія, історія культури, історія церкви і тд». О. Бердник вказував й на наслідки російської імперської політики: «велика німота панує в духовній сфері нашої нації»³.

Президент міжнародної асоціації українців, професор мовознавства Інституту славістики Віденського університету М. Мозер зазначав, що будь-яке суспільство без гуманітарних наук «втрачає дуже багато, фактично – підґрунтя власної ідентичності»⁴. Українська гуманітаристика у ХХ столітті розвивалася у постійній напрузі між імперськими дискурсами, що нав'язували колоніальне бачення української історії, культури та ідентичності, та емансипативними зусиллями самих українських інтелектуалів, які прагнули вивільнити гуманітарне знання з-під тиску зовнішніх ідеологічних впливів. Одним із ключових векторів такого спротиву стало формування антиімперських наративів – інтелектуальних стратегій, які деконструювали імперські міфи, виводили на поверхню замовчувані голоси та переосмислювали місце України в ширшому цивілізаційному контексті.

Представлена колективна монографія є спробою простежити витoki, форми й еволюцію антиімперського дискурсу в українській гуманітарній думці через призму інтелектуальних біографій п'яти видатних вчених: Михайла Возняка (1881–1954), Богдана Заклинського (1886–1946), Михайла Демковича-Добрянського (1905–2003), Ярослава Дашкевича (1926–2010) та Богдана Якимовича (1952–2022). Їхній науковий доробок, життєві шляхи та ідейні позиції репрезентують не лише різні етапи розвитку гуманітаристики, але й різні форми інтелектуального спротиву імперським парадигмам – від історіографії та літературознавства до культурології та архівної справи.

³ Там само. Арк. 2.

⁴ Павко А. Здобутки та проблеми сучасної гуманітаристики. *Освіта і наука*. 2021. № 1. С. 81.

Педагог Б. Заклинський виріс і працював у Галичині Габсбургів, тому освіта, видавнича діяльність і педагогічна практика були дуже пов'язані з імперською адміністрацією, з її шкільними правилами, мовною політикою, можливостями видавати та навчати українською. Його педагогічні та літературні зусилля – підручники з географії, історії, фольклору – націлені на розвиток української національної свідомості, що в умовах Австро-Угорщини, а згодом і відновленої міжвоєнної Польщі та радянської України, часто позначало протистояння між імперськими обмеженнями і прагненням до національного культурного розвитку.

З початком політики українізації розпочалися контакти літературознавця, члена НТШ М. Возняка з радянською імперією. У 1920-х роках вчений ще мав можливість публікувати свої наукові праці за Збручем проте все ж перебував під наглядом партійних структур. Вже у 1930-ті роки дослідження М. Возняка були визнані «націоналістичними ухилами». Після Другої світової війни тиск на науковця посилювався, наукові теми, характер видань, способи інтерпретації історії та літератури мусили бути узгоджені з офіційною ідеологією.

Перебуваючи поза межами радянської імперії М. Демкович-Добрянський у 1950–1970-х роках очолював українську редакцію Радіо Свобода. Ця радіостанція стала потужним каналом через який діаспора інформувала світ про становище українців у СРСР/УРСР. М. Демкович-Добрянський, як редактор і публіцист, відіграв важливу роль у формуванні таких передач. Він аналізував радянську національну політику, зокрема взаємини між українцями і росіянами, звертав увагу на те, як радянська влада здійснює русифікацію, обмежує українську культуру й мову, переслідує інтелігенцію. Книги М. Демковича-Добрянського на тему українсько-російських відносин, а також його публікації з критикою радянського імперіалізму, стали важливою складовою еміграційної наукової думки.

Як син діячів Української Народної Республіки та Української Галицької Армії, Я. Дашкевич мав «неблагонадійне» соціальне походження в очах радянської влади. Це стало підставою для його арешту в 1949 році. У радянські роки теми історії, джерелознавства, археографії, особливо ті, що стосувались українських національних питань, піддавались суворій цензурі.

Обрана Я. Дашкевичем тематика про вірменські колонії – була менш «політичною», що дозволяло йому уникати прямих конфліктів із режимом, і водночас продовжувати наукову діяльність. Після повернення із таборів Я. Дашкевич був позбавлений можливості працювати за фахом, йому не просто було отримати вчені звання та посади.

Майбутній історик Б. Якимович спочатку здобув інженерну освіту, що було типовим, для тогочасної української інтелігенції, адже технічний чи природничий фах часто вважався більш «безпечним» з точки зору імперської цензури. Теми ж пов'язані з національною символікою, історією українського національного руху були «чутливими». Дослідження Б. Якимовича про І. Франка, історію українських війська книгознавство, стали можливим вже в часи Перебудови та пізньої радянської доби, коли ідеологічна жорсткість дещо послабилася. Це дало змогу Б. Якимовичу захистити докторську дисертацію, зайняти активну громадську позицію, брати участь у відновленні національних символів тощо.

Понад 40 років Б. Якимович займався науковою працею і за цей час здійснив чимало. У доробку вченого – чотири монографії, близько 500 наукових і науково-популярних праць, статей, есеїв, рецензій, він упорядкував і видав понад 60 повноцінних книжок і низку брошур. Коло наукових зацікавлень ученого органічно поєднує франкознавство, історію видавничої справи, національну символіку, військову та воєнну історію, біографістику, вексилологію, краєзнавство, лексикографію та інші напрями.

На новітньому етапі розвитку української історіографії біографічні розвідки поступово переходять на якісно новий рівень: від традиційного поетапного відтворення фактів біографії – до інтелектуальної біографії. Увага вчених зосереджується дедалі більше на висвітленні безперервних взаємозв'язків людини та соціокультурного середовища, що її оточує; з'ясуванні світогляду історика в його історичних поглядах; особливостей формування життєвих пріоритетів особистості. Українські діячі ХХ століття сприймаються не лише як учасники національно-визвольних змагань на теренах України, а й як творці європейського інтелектуального простору. Багато українців, які

опинилися в еміграції, були позбавлені політичних важелів впливу на процеси, що відбувалися на українських землях. Проте ці люди не стали лише спостерігачами європейського наукового життя, а були його співтворцями, використовуючи при цьому свій досвід наукової, культурно-просвітницької, організаторської діяльності. Українські інтелектуали не лише творили свій, «внутрішній», інтелектуальний простір, а й долучалися до формування європейської інтелектуальної історії⁵.

Об'єднуючи біографічний, історико-науковий та ідеологічний підходи, представлена монографія дозволяє по-новому поглянути на українську гуманітарну традицію. У фокусі уваги – не лише тексти науковців, а й контексти, ідеї, особистості, а також етика мислення в умовах інтелектуального тиску. Саме через ці біографічні лінзи можна глибше осмислити, як формувалася і трансформувалася українська антиімперська парадигма в науці.

Переосмислення державницької парадигми в українській історіографії віддзеркалювало ширший «імперський поворот» у західній гуманітаристиці. Піднесення «імперських студій» було пов'язане, з одного боку з усвідомленням того факту, що імперія як форма політичної організації відігравала ключову роль у трансформації людських спільнот протягом останніх двох тисяч років, а з другого – з геополітичними конфронтаціями останніх двох десятиріч, у яких бачимо повернення до імперських практик, зокрема з боку Росії. Гносеологічну привабливість «нової імперської історії» можна пояснити тим, що вона трактує імперське панування вже не лише в політичних та економічних категоріях, але й культурних, а це відкриває широкі можливості для аналізу проблематики дискурсивної влади і примусу, символічної географії, наукових та літературних наративів, пов'язаних з імперіалізмом і колоніалізмом, проблематики травми, пам'яті й ідентичності⁶.

Важливий внесок у постколоніальні студії та деколоніальну теорію дослідження вніс В. Мін'йоло. Автор, зокрема досліджує «колоніальність влади» – стійку спадщину колоніалізму, яка

⁵ Ляшко С. Поняття «наукова біографія» у теорії та практиці історико-біографічних досліджень. *Українська біографістика*. 2013. Вип. 10. С. 27.

⁶ Гуманітаристика: роль особистості в історії. Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 2021. С. 65.

продовжує визначати глобальні відносини, знання та культуру навіть після формального завершення колоніального панування. В. Мін'йоло вводить поняття «coloniality», щоб описати довготривалі форми контролю, які не зникли після деколонізації, зокрема в епістемології (теорії знання), політиці, економіці та культурі⁷.

Спираючись на теоретико-методологічні засади «нової імперської історії», варто трактувати держави Габсбургів, Романових та більшовицький СРСР як імперії, тобто композитні держави, уряди яких свідомо використовували у своїй політиці відмінності та нерівність між різними регіонами, а також соціальними й етнічними групами⁸.

Імперські амбіції Московської держави формуються ще у XVI столітті, коли Велике князівство Московське (Московія) проголосило себе «третім Римом» – спадкоємцем традицій Візантійської імперії та претендентом на роль захисника всього православного світу. У результаті численних воєн на сході, заході й півдні Москва поступово інтегрувалася у загальноєвропейський контекст, позиціонуючи себе поряд із Британською, Австро-Угорською та Французькою імперіями як колоніальна держава.

Після Жовтневого перевороту 1917 року більшовицький режим офіційно проголосив ліквідацію російської монархії та відмову від імперської політики. Водночас нова влада активно застосовувала військові та репресивні засоби з метою збереження територіальної цілісності колишньої імперії. Уже на початку 1930-х років Й. Сталін реанімував російський націоналізм, що спирався на усталений імперський міф про «велич російського народу». Більшовицька Москва зробила етнічних росіян найбільш привілейованою групою в Союзі та послала російських поселенців заселяти та контролювати неросійські регіони⁹.

Досі викликає дискусії питання про те чи можна вважати власне СРСР імперією. Радянський Союз десятиліттями

⁷ Mignolo W. Coloniality, subaltern knowledge and border thinking. Princeton, 1999. 398 p.

⁸ Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст. /Колективна монографія за ред. А. Адагурова і В. Склокіна. Львів, 2020. С. 22.

⁹ Як західні вчені допомагали заперечувати російський імперіалізм. Режим доступу: <https://texty.org.ua/fragments/109075/yak-zahidni-vcheni-dopomahaly-zaperechuvaty-rosijskyj-imperializm/>

вибудовував свою ідеологію на антиімперській та антиколоніальній риториці. Заперечування власної імперської природи робило СРСР справді унікальною імперією XX століття. Дискусія про Радянський Союз як імперію об'єктивно ускладнена браком консенсусу серед науковців щодо критеріїв класифікації й типологічних ознак, як і визначення самого поняття «імперія».

Можна визначити такий, звичайно не вичерпний, перелік важливих типологічних ознак, за якими науковці зазвичай відносять певну державу до класу імперій: багатонаціональний склад, асиметричність у взаєминах центру-периферії, специфіку яких творять експансіоністські механізми політичної, економічної, соціокультурної інтеграції різнорідних елементів на підставі центр-периферійного підпорядкування; територіальна експансія, відсутність або слабкість діалогічності з зовнішнім світом, символічна «прозорість» кордонів та прагнення дальшого їх розширення; «сакральна» наднаціональна ідеологія, вкорінена в догматичних і монотеїстичних доктринах з претензією на загальну правильність і поширення у всьому світі; наявність, прояви імперської та периферійної (колоніальної) ідентичностей¹⁰.

Сучасні науковці пропонують різні типологічні визначення радянської імперії: поліетнічна, неоросійська, колоніальна, постколоніальна, пост теократична, неперервна, тоталітарна, імперія позитивної дії, імперія націй, авторитарна дисциплінарна та ін.¹¹

Найбільш вдалим в оцінках радянської імперії є підхід Д. Лівена. Науковець трактував попередницю СРСР – Російську імперію як гібрид, де поєднувалися риси європейських морських колоній і особливості автократичної материкової імперії. Продовжуючи традиції європейської експансії ззовні, Росія довго залишалася периферійною й відсталою в економіці та політиці державою, більш схожою на деякі британські не білі колонії, ніж на саму Британію. Відповідно Радянський Союз Д. Лівен представив як останню зі старих великих імперій, модернізовану, поліпшену версію імперії, пристосовану до реалій XX століття — з

¹⁰ Гриневич Л. Чи був Радянський Союз імперією, а радянська Україна колонією: контури сучасних наукових підходів. *Сторінки історії*. 2019. № 49. С. 192.

¹¹ Там само. С. 193.

традиційною для всіх імперій манією збільшення території, централізованим автократичним правлінням, мобілізацією всіх ресурсів для збільшення військової потужності, культивуванням однієї з найбільших ідеологій, що стала своєрідною релігією¹². На думку Олександра Мотиля, автора концептуальної праці «Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження», Радянський Союз був «єдиною тоталітарною імперією в світі», ядром якої були Європейська частина Росії загалом і район навколо осі Москва – Ленінград зокрема.

Отже, російський імперіалізм у порівнянні з «класичним» європейським має інший характер. Він є колоніалізмом континентальним, а інструментом домінування тут стало не підкреслення відмінностей, а їх заперечення. Європейський імперіаліст XIX століття говорив колонізованим: ви ніколи не станете таким, як я. Російський імперіаліст говорить колонізованим: ви ніколи не станете не таким, як я¹³.

Життєві шляхи М. Возняка, Б. Заклинського, М. Демковича-Добрянського, Я. Дашкевича та Б. Якимовича були тісно пов'язані з Галичиною як осередком українського національного і культурного відродження. Львів як місто їхньої діяльності або еміграційної пам'яті виступало символом духовної тягlosti української інтелігенції. Усі вони були пов'язані з галицькими культурними інституціями – університетами, архівами, музеями, науковими товариствами.

У 1 розділі монографії комплексно проаналізовано творчий доробок Б. Заклинського – відомого педагога й діяча українського культурного руху, який самовіддано працював на благо свого народу. Попри значущість його діяльності, постать Б. Заклинського й досі залишається недостатньо вивченою, а особистий архів, розпорошений між львівськими та київськими збірками, фактично не досліджений. Метою розділу є актуалізація його спадщини та висвітлення внеску у формування системи національного виховання українців у першій половині XX століття, зокрема в контексті освітньої й культурної політики імперій. Джерельною основою слугують матеріали фонду родини

¹² Там само. С. 197.

¹³ Ермоленко В. Три риси російського імперіалізму. Режим доступу: <https://theukrainians.org/nemichna-imperia/>

Заклинських (фонд 48), які дають змогу авторці М. Пірко простежити взаємозв'язок між педагогічною діяльністю діяча і становленням українських антиімперських наративів. Серед використаних матеріалів – офіційні документи (накази про призначення, посвідчення, протоколи засідань), що окреслюють біографічний контекст і громадянську позицію педагога; списки наукових праць і численні рукописи, які відображають масштаб його інтелектуальних зацікавлень, насамперед у сфері національного виховання; багата епістолярна спадщина (близько 700 листів із громадсько-політичними діячами, культурно-просвітніми та видавничими організаціями, редакціями періодичних видань), яка дозволяє реконструювати широку мережу його просвітницьких і видавничих зв'язків. Важливе місце займають матеріали, що стосуються «Всеукраїнського видавництва», співзасновником якого був Б. Заклинський: рецензії, рекламні проєкти, рукописи та графічні кліше, які відображають концепцію масового народного читання як інструмента національного самозахисту. Особливо вагомим є друкована спадщина педагога, зокрема різнопланова публіцистика для різних вікових груп в основному в галицькій періодиці, яка актуалізує механізми творення української школи, вільної від імперських освітніх моделей, збереження національної ідентичності та виховання нових поколінь в душі української традиції.

Розділ 2 присвячений науковим зв'язкам між львівським вченим М. Возняком та науковими осередками в радянській Україні у 1920–1930-х роках. На основі документів з особового фонду М. Возняка, що зберігається у відділі рукописів ЛНБ України ім. В. Стефаника та матеріалів Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського Д. Кравець проаналізував роль галицького вченого у налагодженні наукових «мостів» між Львовом і Києвом, його співпрацю з М. Грушевським, ВУАН та іншими радянськими академічними установами. Простежується участь М. Возняка у спільних академічних проєктах – підготовці наукових збірників, редагуванні листування І. Франка та М. Драгоманова, праці у Комісії історії Західної України. Літературознавець став свого роду символом наукової співпраці і водночас залежності інтелекту від радянських імперських структур, показуючи

складну взаємодію української науки по обидва боки радянсько-польського кордону у міжвоєнну добу.

Розділ 3 є узагальненням політичного, історіософського та публіцистичного доробку М. Демковича-Добрянського як мислителя державницького спрямування. Дослідник Д. Кравець розкрив погляди вченого на українську державність, її історичні витоки та тяглість від Русі до XX століття. Висвітлено його участь у львівському журналі «Дзвони», ідейну полеміку з націоналістами, Д. Донцовим, вплив В'ячеслава Липинського та ідею класократичної монархії. Проаналізовано ставлення М. Демковича-Добрянського до фашизму, більшовизму, британської монархії, а також його бачення моральних і релігійних засад політики. У розділі простежено еволюцію його публіцистики в еміграції, зокрема діяльність у Радіо Свобода, де він досліджував національне питання, Голодомор, русифікацію, роль українців у розвитку російської науки. Особлива увага приділена фундаментальній праці М. Демковича-Добрянського «Україна і Росія», де історик аналізує історичні та ментальні відмінності між двома народами, засуджує російський імперіалізм, але водночас відкидає ідею колективної відповідальності росіян. Розділ актуалізує ідеї публіциста у контексті сучасної війни Росії проти України, зокрема його твердження про потребу морального, науково обґрунтованого спротиву імперській ідеології.

У розділі 4, спираючись на епістолярні джерела з Меморіальної бібліотеки-архіву Ярослава Дашкевича (Львів), Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України (Київ) та опубліковане листування, Н. Різун простежив особливості наукового шляху історика і громадського діяча Я. Дашкевича за радянських часів. Автор, у тому числі на підставі міжнародної кореспонденції, висвітлив світогляд, характер і, навіть, зовнішність ученого, які контрастували з невиразністю радянської дійсності. Його незламність і багатий внутрішній світ, у центрі котрого перебували незмінне прагнення до історичної правди та українська ідентичність, що їх не змінило тогочасне ідеологічне й антинаукове середовище, – усе це представлено на тлі постійної напруги у стосунках Дашкевича з оточенням.

У розділі 5 окреслено життєвий шлях та інтелектуальний портрет Богдана Якимовича – історика, краєзнавця, книгознавця

й визначного діяча української культури, світогляд якого сформувався у середовищі національної пам'яті та спротиву імперським практикам. Проаналізовано вибрану тематику його друкованої спадщини, що нараховує близько 500 наукових, науково-популярних і публіцистичних праць, скрупульозно опрацьовану львівськими дослідниками та висвітлену в матеріалах до біобібліографії вченого. Результати наукових пошуків зі широкого спектра проблем, які відображають роздуми вченого щодо знакових подій новітньої української історії, сучасником та активним учасником яких йому довелося бути увійшли до монографії «Україна та українці: події далекі і близькі: вибрані праці» (Львів, 2014). Особливу цінність становить особистий архів історика (фонд 343), який зберігається у відділі рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника та перебуває на етапі формування. Він охоплює і його творчий доробок, і низку зібраних ним документів, що відображають ключові аспекти військової, культурної та видавничої історії кінця XIX – початку XXI століть. Документи фонду дають глибоке уявлення про методологію вченого, редакторські практики, громадську діяльність та інтелектуальні зв'язки. Значний масив документів присвячено історії українського війська: чорновиків монографій, статті про ЗУНР, УСС, УГА, ілюстративні матеріали, публікації патріотичного спрямування, фотоархів, робочі нотатки та відгуки на тематичні праці.

На основі цих матеріалів виокремлено внесок Б. Якимовича у вивчення військової історії, державної символіки та історії українського книговидання. Акцент зроблено на перевидання заборонених чи неправильно трактованих ідеологічним режимом українських текстів, факсимільні та репринтні проєкти, спрямовані на відновлення тяглості національного друку. Значущою є і його діяльність як автора навчальних матеріалів та енциклопедичних статей, що формують сучасний гуманітарний дискурс. У розділі наголошено на поєднанні наукової роботи з активною громадянською позицією та державницьким баченням нашої історії. Рукописна й друкована спадщина вченого розглядається як вагомий чинник, спрямований на деколонізацію історичної пам'яті й укріплення національної ідентичності.

За визначенням дослідниці Єви Доманської історія, як частина гуманітарних знань була інструментом імперського утиску¹⁴. Представлені науковці послідовно розвінчували імперські міфи, які применшували роль України або знеособлювали її культурні надбання. У їхніх працях чітко простежується критика русифікації та інших форм культурного поневолення. Вони розглядали українську історію не як периферійну частину чужих імперій, а як самостійну, драматичну й гідну дослідження традицію.

¹⁴ Доманська Є. Історія та сучасна гуманітаристика... С. 99.

Розділ

1

Інтелектуал у добу імперій: педагогічна і культурологічна діяльність Богдана Заклинського

«20 століття — твориться все нове, від основ.

А занедбаємо — знову будемо бідувати довгі роки»¹.

Б. Заклинський.

У сучасних європейських студіях дедалі більше уваги приділяється аналізу різних культурних і політичних дискурсів крізь призму їхньої взаємодії з імперськими та колоніальними проєктами. Розвиток відповідних теоретичних підходів і методологій дозволив дослідникам не лише простежити механізми формування імперської політичної та культурної домінації, а й окреслити шляхи її критики та подолання. Як слушно зауважив канадський літературознавець і мистецтвознавець українського походження Мирослав Шкандрій, у значній частині наукової літератури імперіалізм традиційно пов'язували з державами, що володіли заморськими колоніями, тоді як імперські практики Росії чи Австро-Угорщини часто залишалися поза увагою, хоча їхній вплив на підлеглі народи був не менш масштабним і тривалим².

На зламі епох, коли українське суспільство переживало глибокі політичні та культурні зміни, спричинені Першою світовою війною, занепадом імперій, появою нових державних утворень і зростанням національної свідомості формувалася постать відомого вченого і педагога Богдана (Теодора) Заклинського. Народився він 9 серпня 1886 року в Станіславові (нині Івано-Франківськ) у родині українського культурного діяча

¹ Як читати? Лекція. Розуміння прочитаного. Записи при читанні. План прочитаного: Конспект. Рукопис. Чорнило // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48 (Заклинські). Оп. II. Спр. 24. Арк. 19. (20 арк)

² Шкандрій М. В обіймах імперій : Російська і українська літератури новітньої доби / перекл. П. Тарашука. Київ : Факт, 2004. С. 15.

Романа Гнатовича Заклинського та Марії–Артемії з дому Франковської. Він був найстаршим із дев'яти синів. Домашнє середовище мало вирішальний вплив на поступ його світогляду: повага до української мови, інтерес до етнографії, культурна активність і педагогічна посвята були природними складовими родинного виховання. У 1909 році Б. Заклинський закінчив Станіславівську учительську семінарію. Уже в роки навчання він проявив себе не лише як здібний майбутній педагог, а й як юний інтелектуал з чітко окресленими національними переконаннями та схильністю до документування суспільно–політичних процесів. Саме тоді сформулося його прагнення до систематичного збирання матеріалів, яке згодом визначатиме і його наукову, і громадську діяльність. «З власної охоти й ініціативи» він розпочав збір документів для бібліотеки НТШ, присвячений рухові за реформу виборчої системи у Східній Галичині 1905–1906 років³. Ця робота стала однією з перших його серйозних історико–документальних ініціатив, виконаною далеко не на рівні аматора. Вона включала афіші, відозви, протоколи віч, пресові матеріали, приватне листування, а також авторські нотатки, зроблені під час мандрів довколишніми селами, де він виступав у читальнях і «Січах», розповсюджував брошури й систематизував враження від народних зборів. Сюди входили й «Записки про виборчий рух в 1905/6 р.», що відкриваються його поетичними рядками від 18 вересня 1906 року, які засвідчують емоційне переживання молодого автора за долю рідного народу⁴:

У грудях біль, в очах темніє,
а серце рвесь до діла,
бо ген на сході — там вже дніє,
а ту — неволя все присіла.

У передмові до збірки він наголошував на важливості зберегти «обильний матеріал, можливий до використання... щоби сей рух ясно та докладно був записаний на картах всесвітної історії». На його думку, записи стануть цінним матеріалом аж за 100 літ⁵. І

³ Записки Заклинського Б. про вибори в 1905–1906 рр. і листи до нього від громадських організацій і приватних осіб // ЦДІА України, м. Львів. Ф. 309 (Наукове Товариство імені Шевченка). Оп. 1. Спр. 1357. Арк. 30.

⁴ Там само. Арк. 213в.

⁵ Там само. Арк. 313в.

справді, сьогодні ці документи є унікальним джерелом до вивчення політичної мобілізації українців Галичини початку ХХ століття. Водночас у цих ранніх записах артикулюється й політична програма, що передбачає майбутні погляди вже зрілого Б. Заклинського. Він писав про бачення «вільної України, без границь, попів, законів та катів — опертої на добровільній злуці одиниць у громади... провінції в народи вільні, незалежні ні від кого», передусім «мусить бути залагоджене наше національне питанє, а потім аж можемо вступити сміло до вселюдської вільної спілки»⁶.

Після закінчення семінарії Б. Заклинський вступив до Львівського університету як надзвичайний слухач, де вивчав українську мову, географію і природознавство. В автобіографії зазначив, що навчання далось йому непросто через постійні проблеми зі здоров'ям і «лікар порадив їхати в гори» для лікування⁷. Педагогічну працю Б. Заклинський розпочав 1 квітня 1910 року в початковій школі села Старі Кути на Косівщині, а згодом за власним бажанням перевівся до села Жаб'є (нині – село Верховина, Івано–Франківська область).

У 1911 році у спілці з педагогом і краєзнавцем Францом Андрусевичем вони заснували «Всеукраїнське видавництво» метою якого було піднесення національної свідомості українського народу та консолідація усіх українців. Планували видавати твори українських авторів, які будуть сприяти культурному поступу нашого народу. В серії «Всеукраїнська бібліотека» основному видавали роботи Б. Заклинського під псевдонімами чи криптонімами: «Всеукраїнський катехизм» (Вс. К.) (1911), «Народні українські заповіді» (1911), «Козак Войнаровський на Сибірі» Богданко (1912), «Під прапором свободи! Збірник патріотичних декламацій» (1912), «Опис рідного краю» (1913), а також надрукували оповідання з гуцульської тематики Петра Шекерика–Доникова «На дні озера» (1913), збірку поезій «Моєму краю» Христі Алчевської (1914)⁸. Накладом видавництва появилися друком переписні листівки,

⁶ ЦДІА України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1357. Арк. 323в–33.

⁷ Заклинський Богдан Романович. Автобіографії. Кірхберг, 1916–1946 рр. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 6.

⁸ Матеріали до «Всеукраїнського катехізму» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 65. Арк. 1.

серед яких варто згадати карту України від р. Тиси по Кавказ роботи Ф. Андрусевича (Ч. 1)⁹, герб України з патріотичним віршем Марії Підгірянки (Ч. 12)¹⁰. Декілька вітальних великодніх листівок цього видавництва (Ч. 3–6) зберігається у колекції музею НТШ у Львові. На думку дослідниці Оксани Герій, зіставлення декларативної назви серії (всеукраїнська) і теми титульної листівки досить виразно вказує на просвітницьку мету видавничого проєкту, інспірованого Б. Заклинським¹¹.

Перша світова війна радикально вплинула на його подальший шлях: у грудні 1914 року він разом із дружиною Осипою (з роду Середи) був евакуйований до Відня — одного з головних центрів громадсько-культурного життя у воєнний період. Там він репрезентував «Інформаційний комітет українського народного учительства», члени якого, разом із представниками інших просвітніх товариств, формували Загальноукраїнську культурну раду у Відні — центральну організацію, утворену 22 січня 1915 року для упорядкування культурного життя біженців з Галичини під час Першої світової війни, а також у післявоєнний час (підтримували духовне життя українців, надавали їм моральну та матеріальну допомогу, видавали відповідну літературу, організовували школи, зберігали їхній національний характер). Президентом ради обрали Юліяна Романчука¹². Про активну діяльність Б. Заклинського в раді свідчить воєнний щоденник педагога, у якому він занотував (січень 1915 року) про ініціативу заснування Українського воєнного музею й архіву у Відні. В газетах «Діло» та «Вістник Союза Визволення України» він розмістив звернення до українських земляків, а передовсім до УСС, про важливість

⁹ Лист Б. Заклинського до Дороша Івана від 27 березня 1938 року // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 53-с. Арк. 1.

¹⁰ Остання коректа («пробний екземпляр») поштової листівки з гербом, надрукованої в жовтні 1916 р. у Відні в друкарні Гольцгавзена; Відень, 1916 // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 115-в. Арк. 1.

¹¹ Герій О. Серія листівок «Всеукраїнського видавництва» з колекції Музею НТШ: історично-мистецький контекст. *Народознавчі зошити*. 2023. № 4 (172). С. 873–874.

¹² Меморіал, проєкт статуту, резолюція зборів та інші документи про заснування та реорганізацію ради у Відні // ЦДІА України, м. Львів. Ф. 391 (Загальноукраїнська культурна рада). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–4; «Про нові читанки» (доповідь). Протоколи засідань шкільної комісії // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 2.

організації такого музейного простору, щоб «пам'ятки сеї війни старанно збирати і зберігати [...] де-б вони стали власністю народу і переховували ся у покоління в покоління, додаючи завзяття та гарту й тій Україні, що покликана до життя і до діяльності по нас [...]. Буде се тривалий пам'ятник нашої слави», та закликав передавати до установи «не тільки кріси, шаблі, ладівниці, набої шрапнелі, уживані по наших і ворожим боці, але також однострій, відзнаки наших стрільців і все, що тільки має яку небудь зв'язь з війною та участю в ній Українців: часописі, брошури, відозви, фотографії, переписні листки, записки, спомини та листи і т.д.»¹³.

Уже в 1915 році, через погіршення здоров'я, повернувся на Гуцульщину й знову вчителював у селі Жаб'є. У 1916 році відбулася друга евакуація — цього разу до табору для переселенців у Гмінді (Австрія). Згодом Президія Української культурної ради у Відні призначила його вчителем української народної школи в місті Кірхберг у Німеччині¹⁴.

Восени 1916 року Б. Заклинського мобілізували до австрійського війська¹⁵. У січні 1917 року він приєднався до лав Українських січових стрільців підхорунжим, отримав стрілецький однострій, але через слабе здоров'я був звільнений зі служби. В лютому того ж року його призначили вчителем у село Дорогиничі на Волині¹⁶. З липня 1918 року він працював лектором у Кам'янці–Подільському в секції позашкільної освіти Подільської губерніяльної народної управи. У 1919 році Б. Заклинський перейшов до відділу освіти Команди етапу Галицької армії, де продовжував педагогічну й організаційну діяльність¹⁷. Після поразки визвольних змагань Б. Заклинський з родиною переїхав на Закарпаття, де з 1920 по 1927 рік учителював у різних селах (Дубриничі, Тур'я Ремети, Великий Бичків, Ясіня).

¹³ Богдан 3-ий [Заклинський Б.]. Український воєнний музей. *Діло* (Відень). 1915. 16 січня (2). С. 4; [Заклинський Б.]. Український воєнний музей. (Апель до наших вояків і громадянства). *Вістник Союзу визволення України*, 1915. № 7–8. С. 24.

¹⁴ Життєпис Заклинського Богдана Романовича ; Львів, 1966 // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 53.

¹⁵ Там само. Спр. 4. Арк. 4

¹⁶ Щоденник від грудня 1914 р. до січня 1917 р. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 121-б. Арк. 35–36.

¹⁷ Різні документи Заклинського Богдана Романовича з часів УНР // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 3, 5.

З 1927 року він повернувся до Галичини та працював у школах у різних селах і містах західних регіонів України (Золочів, Львів, Явірник, П'яткова, Медведівці, Слобідка, Монастириська, Львів). У цей період він проявив себе як активний громадсько-культурний діяч.

У 1941 році Б. Заклинський остаточно оселився у Львові, прагнучи «доповнити знання і користати з бібліотек, бо на селі доброї книжки не знайдеться»¹⁸, вчителював у початковій школі¹⁹. В автобіографії від 24 січня 1946 року він зазначив, що після переїзду до Львова «побідувався дуже», та й німецька окупаційна влада регулярно втручалася у навчальний процес, що перешкоджало роботі. Тому, пише він далі, з приходом радянської армії та звільнення Галичини у 1944 році, він відчув щирі радість²⁰. Після Другої світової війни, з 1945 року і до останніх днів життя, Б. Заклинський працював у львівському відділі Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії АН УРСР під керівництвом Філарета Колесси²¹. Попри погіршення здоров'я, у цей період він продовжив свої дослідження фольклору, культурної та духовної спадщини нашого народу, працював над науковими й популярними виданнями. Помер Б. Заклинський 3 квітня 1946 року²² у Львові від туберкульозу легень у віці 59 років²³. Його біографія – це шлях людини, яка в умовах імперських заборон, воєнних катастроф і змін державних режимів зуміла зберегти вірність національній ідеї, перетворивши освіту, фольклор і книжку на засоби самоорганізації та самозбереження української спільноти.

* * *

На думку Б. Заклинського, будь-які політичні зміни в державному становищі ведуть за собою певні зміни на полі виховання²⁴. Його багаторічна педагогічна діяльність у складних

¹⁸ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 73в.

¹⁹ Там само. Арк. 63в.

²⁰ Там само. Арк. 73в.

²¹ Там само. Арк. 83в.

²² У всіх відомих нам джерелах зазначено, що Б. Заклинський помер 12 квітня.

²³ Посвідчення про смерть Заклинського Богдана Романовича: Копія; Львів, 1946, 29 квітня // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 1.

²⁴ Заклинський Б. Історія українського виховання (Педагогія). Ч. 1. Коломия : Накладом М. Велигорського, 1919. С. 5.

умовах поневолення українських земель сприяла розвитку власної системи виховання, що базувалася на національній ідеї, рідній мові, культурі й традиціях. Практично всі його твори, оповідання, публіцистичні статті та огляди художньої літератури, праці з фольклору та етнографії мали прямий стосунок до освітньо-виховної справи. Він залишив нащадкам понад десять підручників і ряд науково-популярних видань, серед яких найважливішими є своєрідна дидактична хрестоматія «Всеукраїнський катехизм. Що треба знати кожному українцеві?» (1911, 1915–1918), «Опис рідного краю» (1915, 1916), «Український буквар» (1919), «Читанка» (1919, 1922), «Національне виховання» (1923), «Історія українського виховання (Педагогії)» (1919), «Методика устного і письмального стилю для всіх шкіл» (1929). Окрім теоретичних настанов, у публікаціях Б. Заклинський подавав практичні рекомендації, як правильно виховувати українську молодь, особливо школярів, а також тематичну літературу. Він наголошував, що важливими є не лише уроки історії та української мови, а й географія та інші предмети, які сприяють формуванню національного світогляду, патріотизму й любові до рідного краю.

Особливе місце серед його напрацювань посідає «Всеукраїнський катехизм. Що треба знати кожному українцеві?» – невеликий за обсягом своєрідний посібник для виховання патріотизму і підтримки національного духу. Книжка вперше появилась друком у 1911 році під криптонімом Вс. К. накладом видавництва «Всеукраїнська бібліотека» у Станіславові. У форматі запитань і відповідей автор пояснив, хто такі українці, чому саме українська мова є фундаментом самобутності, що означає приналежність до нації та чому відмова від неї є моральною зрадою. Він підкреслив: усі українці «по крові рідні братя й сестри», незалежно від того, де вони мешкають чи яким говором розмовляють, а отже — є єдиним народом²⁵. Автор дуже чітко виділив історико-етнографічні регіони, звернув увагу на роздробленість території між різними імперіями на початку ХХ століття: «Колись була Україна самостійною державою, поки над нею не запанували чужинці. Тепер більша частина України під

²⁵ [Заклинський Б.]. Катехізм українця (Що треба знати кожному українцеві?)... 1918. С. 4.

Росією (Московщиною), як от Наддніпрянина, Волинь, Поділля, Полісся, Степова Україна, Чорноморщина, Слобожанщина й Кубанщина, та зветь ся через те російська Україна, з столицею Київом. Невеличка частина України під Австрією: Східна Галичина (місто Львів) і північно–західна Буковина (з містом Чернівцями). Під Угорщиною: північно–східне угорське загірє, за карпатськими горами (міста Сигіт й Мукачів)...», і наголосив, що Україна простягається «від Карпатів, ріки Тиси й Сяну на заході, аж по Кавказ і Дон на сході. [...] земля велика та простора й після Росії се найбільша країна між усіма європейськими державами»²⁶.

У виданні імперська політика виступає як чинник, метою якого є розчинити українців у чужих етнічних, релігійних чи адміністративних категоріях. Б. Заклинський коротко, але ґрунтовно й доступно описав, як ворожа влада намагалися перетворити українців на «малоросів», «хахлів», австрійських урядників, релігійних католиків чи православних, або ж роздрібнити їх на локальні групи («галичан», «бойків», «гуцулів», «лемків», «подолян», «полтавців»). Цей процес він трактував як свідому політику імперій, спрямовану на заперечення існування єдиного українського народу.

Тому, — наголосив педагог, — щоб протидіяти негативним впливам «нашої історії мусимо добре вивчити ся»²⁷. Важливо опиратися на історію «розвоєвих епох», у яких українці демонстрували державотворчу ініціативу — від Київської Русі, Галицько–Волинської держави й Гетьманщини до УНР та ЗУНР. Він вважав, що осмислення досвіду цих періодів допомагає зрозуміти закономірності українського шляху до волі. Б. Заклинський зауважив: свідомий українець — це не лише той, хто знає історію, а й той, хто розуміє національний обов'язок. У «Всеукраїнському катехизмі» він писав, що любов до народу й рідного краю є невід'ємною частиною патріотизму²⁸, а культурна, політична чи економічна праця на користь України — це крок до самостійності²⁹. Поняття «зрадник» він розумів як той, хто

²⁶ Там само. С. 6.

²⁷ Там само. С. 15.

²⁸ Там само. С. 26

²⁹ Там само. С. 42.

зрікається свого народу задля власної вигоди чи зі страху і прирівняв його до найважчого морального проступку³⁰.

Книжка, особливо її перше видання, привернула значну увагу й отримала численні позитивні оцінки як у періодиці Австро-Угорщини, так і на теренах Російської імперії. Серед найцінніших відгуків — рецензія українського письменника Миколи Вороного, опублікована в київській щоденній газеті «Рада» (1912. Ч. 91). Рецензент наголосив на високій меті видання та непростих шляхах її реалізації. Він підкреслив доступність мови й стилю, продуманість структури запитань та відповідей, логічність і точність викладу. На думку М. Вороного, найбільш вдало автор розкрив значення рідної мови, поняття батьківщини та обов'язки українця як частини свого народу й громадянина. У газеті радикального спрямування «Громадський голос» (Львів. 1911. Ч. 55) критик зауважив, що питання, порушені у брошурі, раніше майже не висвітлювалися в українській публіцистиці. У виданні «Канадійський Русин» (Вінніпег. 1912. Ч. 40) наголошено, що серія «Всеукраїнської бібліотеки» сприяє зміцненню зв'язків між роз'єднаними частинами українських земель. Натомість І. Франко у газеті «Неділя» подав стримано критичну оцінку «Всеукраїнського катехизму», вказавши на наявність непродуманих запитань і брак належної життєвої та наукової підготовки автора, необхідної для укладання програмного видання. Водночас він визнав вагомість діяльності нового видавництва та актуальність формату книги, підкресливши її значення для українського читача³¹.

Схвальною була рецензія впливового публіциста й критика Андрія Товкачевського, надрукована в київському журналі «Українська хата» (1912. Ч. 2). Після появи цього відгуку на «Всеукраїнський катехизм» Б. Заклинському російська влада заборонила приїжджати до імперії про що оголосила в одному урядових видань³². Такий розвиток подій виразно засвідчив

³⁰ Там само. С. 5–6.

³¹ В архіві Б. Заклинського збережений примірник газети з рецензією І. Франка й коментарями самого педагога. (Франко І. Рецензія на кн. : Що мусить знати кожний Українець? (Видавництво «Всеукраїнська бібліотека». Ч. 1. Всеукраїнський катехизм. 10% на Рідну-Українську школу.) Вижниця, 1911; 3 друкарні С. Л. Іппена у Вижниці. 16- ка. ст. 29–3 нenum. Неділя. 1911. 17 груд. Чис. 49. С. 5).

³² ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 38–40.

реакцію імперських структур, передусім російських, на будь-які ініціативи українців, що формували національну свідомість і мобілізували суспільство до політичної активності. «Всеукраїнський катехизм» витримав сім перевидань (у 1915, 1916, 1917, 1918 роках), до друку готувалося восьме, але не вийшло, загальним накладом 170 тис. примірників³³. Це був винятковий показник для української популярної літератури початку ХХ століття. Перший наклад видання появився під криптонімом «Вс. К.», чотири наступні — під авторством Б. Заклинського, а шосте і сьоме — анонімні. Така варіативність була безпосередньо пов'язана з політичними умовами та ризиками для автора і видавців. У безпечнішому середовищі Відня (1915–1917) він відкрито підписував видання, тоді як у 1911 році та у фронтових випусках приховував авторство, що давало змогу уникати імперських переслідувань і забезпечити ширше розповсюдження книжки. Також, у кожне нове видання автор вносив уточнення й доповнення, адаптуючи зміст до суспільних реалій часу. Наприклад, у виданні 1918 року він пише про «Самостійну українську народню республіку» та її «українське правительство», Центральну раду, Берестейський мир³⁴. Такий зміст видань не вписувався у соціалістичну політику радянської влади, тому з грифом «Нац[іоналістичне]» на титульному аркуші праця Б. Заклинського була скерована до спецфонду і, відповідно, вилучена з наукового та культурного обігу більше ніж на півстоліття.

У рукописі третьої частини «Всеукраїнського катехизму» на питання «Чому ми ще досі не самостійні?» педагог відповів, що не весь український народ переймається ідеалом самостійної української держави, бо «ще не цілий народ просвічений і через те мало розуміє свої національні інтереси»³⁵. Подібну думку обстоював М. Галущинський, який зазначив, що наш народ «ще не дозрів» до самостійності, оскільки «має поза собою вікову історію неволі з повною затратою свідомости власного

³³ Там само. Арк. 15.

³⁴ [Заклинський Б.]. Катехизм українця (Що треба знати кожному українцеві?)... 1918. С. 25–26.

³⁵ «Всеукраїнський катехизм» (Ч. III. Рукопис ; 1912) // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 64-б. 34 арк.

політичного незалежного існування»³⁶. Саме тому Б. Заклинський вважав, що особливість виховання українців передбачає врахування своєрідності психології, зокрема національного характеру, який розвивався в складних історичних умовах і зазнав різних культурних впливів. У праці «Національне виховання» він наголосив: «Політична залежність є небезпекою для національного характеру і коли протягнеться довший час, може вижолобити в ньому сліди дуже глибокі»³⁷. Формування української нації було тривалим і складним, тому такий суперечливий наш народний характер. Його потрібно вивчати крізь призму історичних травм, спричинених імперськими режимами, бо окрім коротких періодів самостійності, Україна століттями перебувала під владою іноземних держав, що негативно вплинуло на її культурний, соціальний та духовний поступ. Імперська влада активно гальмувала український національний розвиток, закривала школи, обмежувала релігійні свободи, фальсифікувала історію, забороняла мову та літературу. Ці заходи спрямовувалися на те, щоб приглушити українську ідентичність, насаджуючи натомість чужоземні культурні й духовні цінності з метою асиміляції.

В умовах бездержавності найпершим і найдієвішим засобом національного самозбереження Б. Заклинський вважав навчання рідною мовою. Педагог наголошував, що мова — це не лише комунікативний інструмент, а «головний знак національного життя, дорогоцінний народний скарб», через який передається духовний досвід поколінь, утверджується «єдність народньої душі» й фіксуються прояви культури у «добах слави, надії й терпіння»³⁸. Саме тому мовне питання в його працях набувало культурно-державницького виміру: збереження й розвиток української мови він трактував як основу формування національної свідомості та громадянської зрілості.

У ситуації катастрофічного браку якісних підручників українською мовою Б. Заклинський наполягав, що у старших класах вчителі повинні спиратися на українську літературу й

³⁶ Галуцинський М. Національне виховання. Статті і замітки. Львів, 1920. С. 5–6.

³⁷ Клин Б. [Заклинський Б.]. Національне виховання. Берлін : Вид-во «Українське Слово», 1923. С. 23.

³⁸ Заклинський Б. Методика устного і письмального стилю для всіх шкіл. Додаток: збірка практичних задач. Львів: накладом М. Матвійчука, 1929. С. 6.

поезію, а в молодших — на фольклор, народну пісню, казку, тобто на ті жанри, де найорганічніше виявляється мовна й духовна спадщина народу³⁹. У цьому контексті читанка постає як ключовий інструмент національного виховання. У роботі над дитячими букварями педагог виявляв надзвичайну уважність до світового досвіду. Зокрема відомо, що Б. Заклинський добре знав декілька мов й використовував цей ресурс у своїй методичній практиці: окремі «вартісні уступи» він перекладав з чеських⁴⁰, німецьких читанок, добираючи тексти, які відповідали принципам національного виховання і могли збагатити український педагогічний інструментарій⁴¹.

Питання гострої потреби українськомовних посібників для школи педагог порушував у листах до Антона Крушельницького в роки Першої світової війни. Він також надіслав низку власних оповідань і віршів для третьої частини народної читанки за редакцією А. Крушельницького («Читальня», «Наша родина», «Заняття», «Напої», поезію «Зимою» тощо)⁴². Така співпраця свідчить про бажання Б. Заклинського забезпечити українську школу текстами, які поєднували би дидактичну ясність, мовну відповідність та емоційно-культурну насиченість.

Важливим етапом національно-громадської активності Б. Заклинського стало учителювання на Волині, куди його скерували на прохання сотника Дмитра Вітовського для організації українського шкільництва, якого в регіоні раніше ніколи не було⁴³. З історичного джерела, опублікованого автором цих рядків, «Два дні на Волині. Сторінка з дневника» (рукопис не закінчений) як додатку до воєнного щоденника Б. Заклинського дізнаємося, що він входив до складу освітнього комітету Української шкільної ради під управою четаря Миколи Саєвича⁴⁴.

³⁹ Там само. С. 6.

⁴⁰ Упродовж 1922–1926 років відвідував курси чеської мови, отримав свідоцтво про успішне навчання (Використані матеріали до біографії та бібліографії Заклинського Богдана Романовича (Львів, 1968) // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 256. Арк. 63в.

⁴¹ Листи до різних осіб, чорновики; 1915 р. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 56-а. Арк. 4–5.

⁴² Там само. Арк. 4.

⁴³ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 87.

⁴⁴ Пірко М. Щоденник Богдана Заклинського як джерело до української історії та культури. *Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича. Історія*. 2024. Вип. 60. С. 142, 149–150.

Крім шкільних занять Б. Заклинський займався формуванням «одностайного пляну науки»⁴⁵, який мав охопити розвиток учительства, шкільництва, «укр[аїнський] напрям виховання», нові підручники, докладні звіти з усіх шкіл, організацію вистав, музею⁴⁶. У листі до Антона Онищука від 5 січня 1918 року він дуже гостро висловив свою думку щодо тогочасних навчальних підручників: «Вони лиш деморалізують нашу дітвору»⁴⁷.

«Щоби зарадити хоч в частини всякого національного духа в наших шкільних підручниках та усунути їх мертвоту» автор уклав «Український буквар» (1917) та «Читаночку для чемних діточок» (1917)⁴⁸ з ілюстраціями та картою України від Сяну по Кавказ. Між іншим, буквар педагог упорядкував на замовлення Івана Крип'якевича у 1916 році на таких умовах: обсяг — 1,5 друкованих аркуша; текст має бути готовий до кінця січня 1917 року; буквар має ознайомити школярів з німецькою мовою; автор отримає гонорар⁴⁹, але у самому виданні він не буде зазначений⁵⁰. У листі до Олени Кульчицької від 26 і 27 грудня 1926 року він зауважив: «Волинський буквар не має нічого спільного з іншими (букварями), бо він призначений для спеціальних цілей», і додав, що «не представляє собі книжки для дітей без малюнків», тому попри обмеження видавця, педагог все таки подав декілька невеличких малюнків О. Кульчицької⁵¹. Як взірєць Б. Заклинський роздобув собі більше як двадцять усяких букварів і читанок з «чужих країв»⁵². Перший наклад видання на гарному папері та з малюнками з'явився друком близько 26 серпня 1917 року у Львові, в основному на кошти М. Саєвича⁵³, та досить швидко розійшовся. На початку 1918 року появилось друге видання, значно скромніше, без малюнків і невеликим

⁴⁵ Мишуга Л. УСС на Волині. Культурна праця серед волинських Українців. *Діло*. 1917. 4 квітня (78). С. 2.

⁴⁶ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 121-б. Арк. 35-36.

⁴⁷ Лист Б. Заклинського до Антона Онищука від 5 січня 1918 року // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 91.

⁴⁸ Мишуга Л. УСС на Волині... С. 2

⁴⁹ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 69.

⁵⁰ Там само. Арк. 72.

⁵¹ Листи до різних осіб. Кореспонденція. Листи до О. Кульчицької від 26 і 27 грудня 1916 р. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Спр. ? Арк. 33в-4.

⁵² ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 78.

⁵³ Там само. Арк. 18

накладом⁵⁴. Загалом педагог упорядкував п'ять підручників для школярів і вважав, що його букварі «на місце заскорузлості, пасивності, пониження (приниження), рабства і безпросвітності» виховують позитивні цінності: самодіяльність, активність, зручність, патріотизм, просвіту, організацію⁵⁵.

Джерельний комплекс, що охоплює щоденникові записи та зошити зі спогадами Б.Заклинського періоду Української революції, демонструє подальший розвиток його педагогічної методики у час, коли українська державність відновлювалась в умовах політичної нестабільності й зовнішньої залежності. У квітні–травні 1918 року Б.Заклинський перебував у Києві, де навчався в Українському народному університеті, а згодом – в Українському державному університеті в Кам'янці–Подільському на історико–філологічному факультеті⁵⁶. Паралельно він долучався до культурно–просвітньої праці серед Січових стрільців, читаючи курси з історії України. Ці лекції були спрямовані на формування політичної культури та громадянської зрілості молодих вояків, і, за задумом, мали забезпечити стійкість стрільцтва до дезінформації та ворожої агітації, здатність протистояти будь–якому імперському тиску. В архіві діяча зберігається рукопис «Думки про нашу державу» (Київ, 1918), призначений для «читання рекрутам Січових стрільців перед гетьманським переворотом»⁵⁷. У невеликому за обсягом тексті автор охарактеризував тогочасний стан української державності: він наголосив на її «молодості», просторих територіях, нестійкості та надзвичайно складних обставинах розвитку, коли політичні завдання, які у європейських народів розв'язувалися століттями, українці мусили робити «прихапцем». Критикуючи партійний егоїзм і політичні амбіції, він наполягав на потребі реалістичного державного будівництва, що ґрунтується не на вузьких ідеологічних гаслах, а на історичних, географічних і антропологічних умовах життя українського народу. На думку автора, внутрішні суперечності, втручання чужої сили та політична недисциплінованість українських середовищ

⁵⁴ Там само. Арк. 19.

⁵⁵ Там само. Арк. 53.

⁵⁶ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 13.

⁵⁷ «Думки про нашу державу» (Київ, 1918) // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 1.

загрожували повторенням історичних трагедій, зокрема втратою державності.

Свою думку він розвинув у нотатках до щоденника⁵⁸ від 6 травня 1918 року і застосував історичну аналогію, щоб пояснити природу політичної кризи: нагадав літописний епізод про покликання варягів, убивство князя Ігоря деревлянами, драму Хмельниччини та Руїну. Ці приклади мали на меті продемонструвати повторюваність ключових українських проблем – внутрішніх чвар, взаємної недовіри, нехтування загальнонаціональною соборністю. Він попереджає про небезпеку відродження «малоросійства» – комплексу меншовартості, політичної апатії, схильності до пошуку зовнішньої опіки, що вкупі з «клясовою боротьбою» та партійним егоїзмом підточує основи української державності⁵⁹.

Показовим у цьому контексті є збережений в архіві педагога чорновик листа до Михайла Грушевського від 1918 року – періоду, коли голова Центральної Ради фактично визначав політичний курс Української Народної Республіки. У ньому Б. Заклинський узагальнив низку негативних процесів, що розхитували українське суспільство під тиском зовнішніх і внутрішніх чинників, серед яких наголошував на критичному матеріальному становищі учителів, незадовільній організації державних служб. Виступаючи з позицій реалістичного державотворення, він підкреслив необхідність тверезої оцінки умов, у яких відбувалися реформи. У метафоричній формі зауважив, що «для кожної будівлі треба й відповідного матеріалу і пригожого ґрунту», натякаючи на те, що модернізаційні кроки мають відповідати рівню суспільної підготовленості. Перехід «із царського самодержавія до народної республіки» він вважав «завеликим кроком», що не може бути здійснений одномоментно без ґрунтовної організаційної праці та злагодженої політичної волі⁶⁰.

⁵⁸ Зошит для записів розповідей, спогадів, віршів та ін., зібраних невідомим діячем [Богданом Заклинським] // ЦДІАЛ України (Центральний державний історичний архів України, м. Львів). Ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка, м. Львів). Оп. 2. Спр. 43. Арк. 38–40.

⁵⁹ ЦДІАЛ України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 25–26.

⁶⁰ Лист до Грушевського Михайла Сергійовича: Чорновик // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 53-м. Арк. 1.

Літературознавець і публіцист Ростислав Заклинський у життєписі свого брата Богдана наголосив, що він мав «немалі знання» в області етнографії та фольклору, особливо українського; мистецтвознавства (замолоду захоплювався творчістю швейцарського живописця Арнольда Бекліна і данського художника Бертеля Торвальдсена, великими митцями Італії); історії та географії (особливо українських); з педагогіки, дидактики тощо⁶¹, але домінували «дві лінії: етнографіка і педагогіка»⁶².

Саме фольклор педагог вважав першоджерелом національної ідентичності, носієм історичної пам'яті та опірним механізмом збереження українства в умовах тривалої імперської залежності. Це передусім пам'ять народу, його багатовіковий досвід, втілений у піснях, легендах, колядках, щедрівках, приповідках, приказках, загадках, які формують моральні чесноти – чесність, працю, покору, людяність – і водночас передають символічні моделі поведінки, що забезпечують тривання українського соціокультурного простору попри зовнішній тиск. У своїх щоденникових записах Б. Заклинський підкреслив, що збирання народної творчості має не лише наукове, а й виховне значення, оскільки дозволяє українцям «знати, що посідають, які багатства»⁶³. Він зафіксував низку прислів'їв і приказок в українських селах Галичини і Закарпаття, історичних переказів і пісень у селах Волині⁶⁴, Гуцульщини й Покуття, чимало коломийок, колядок, щедрівок, які виховують любов до рідної землі, природи та історії, передають почуття гордості за свій народ. Як зазначила дослідниця В. Михащук, у своїх записах Б. Заклинський старався зберегти діалектні форми, зокрема гуцульські⁶⁵, бойківські, закарпатські, покутські для відображення колоритності нашої мови. Зібраний педагогом багатий етнографічний матеріал увійшов до видань НТШ – «Галицько-руські народні приповідки» за редакцією І. Франка (у

⁶¹ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 122

⁶² Там само. Арк. 4

⁶³ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 121-б. Арк. 26.

⁶⁴ З Волині ці записи він відразу надіслав В. Гнатюкові (*Див.: ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 12. Арк. 80*).

⁶⁵ Михащук В. Географія фольклорно-збирацької роботи Богдана Заклинського. *Народознавчі зошити*. 2015. № 3 (123). С. 735.

двох томах; 1905, 1908), «Коломийки» (Т. 17–19, 1905–1907), «Колядки та щедрівки» (Т. 35–36, 1914), «Народні оповідання про опришків» (Т. 26, 1910), упорядковані В. Гнатюком.

Одним із ключових інструментів національного виховання та засобом формування колективної свідомості, на думку Б. Заклинського, була художня література, яка виконувала функції культурної, історичної, етичної самооборони українців в умовах багатовікової імперської залежності. Він наголосив, що саме слово, художнє й наукове, «допомогло організувати з темної, розсипної маси [...] злучену і тверду та свідому силу, котра називається нація або народ»⁶⁶.

Література, на його переконання, фіксувала найсуттєвіші ознаки національної ідентичності — мову, побут, регіональні традиції ціннісні орієнтири, фольклорні архетипи та історичну пам'ять, була чинником політичного пробудження. Особливо він виділяв тих авторів, що зуміли «піднести з забуття давню славу народу та дати віру в кращу будучність»: Івана Котляревського, Маркіяна Шашкевича, Юрія Федьковича, Олександра Духновича⁶⁷. Прихід Тараса Шевченка в українську літературу Б. Заклинський сприймав як епохальний перелом, що позначив початок нової доби. Його поезія не лише відображала національну боротьбу, але й пробуджувала почуття гідності та опору поневоленню, формувала моральний і політичний ідеал українця⁶⁸. Актуальними для українського суспільства він вважав історичні повісті та твори про «визвольний рух» Івана Франка, Осипа Маковея, Антона Крушельницького, Богдана Лепкого, Катрі Гриневичевої, Андрія Чайковського, Андріана Кащенка, Володимира Бірчака, Василя Ґренджі–Донського. Важливими були також постійні літературні контакти з Наддніпрянською Україною, оскільки через політичні мури друковані видання із заходу України не доходили на схід⁶⁹.

⁶⁶ Вс. К. [Заклинський Б.]. Всеукраїнський катехизм (Що мусить знати кождий Українець?). Вижниця : Видавництво «Всеукраїнська бібліотека», 1911. Ч. 1. С. 17.

⁶⁷ Шкільні бібліотеки : Нарис їх організації і катальог дитячої літератури / подав Богдан Заклинський. Львів : Вид-во «Світ Дитини», 1927. С. 55.

⁶⁸ Що треба знати про Шевченка? // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 66-и. Арк. 53в.; Що треба знати кождому Українцеві?... 4-те вид. Відень, 1917. С. 21–22.

⁶⁹ Наша найновіша література // ЦДІАЛ України, м. Львів. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 83в.

Б. Заклинський планував видати «Перегляд українського письменства нової доби», наголосивши, що в «других народів такі перегляди вже давно вийшли (у німців, чехів), у нас являється вперше».⁷⁰ У вступі ще незакінченого рукопису він обґрунтував мету видання: упорядкувати короткий огляд творчості представників художнього й наукового письменства, по змозі й діячів мистецтва, щоб допомогти учителям, студентам й учням, а також усім любителям літератури у пошуках цікавого й корисного⁷¹. Його зміст формували відомості про такі постаті (матеріал викладений в алфавітному порядку та вибрано інформує про рід занять і найважливіші праці): Антонович Володимир, Алчевська Христя, Барвінський Олександр, Будзиновський В'ячеслав (журналіст у Львові), Грушевський Михайло (професор університету у Львові, голова Української центральної ради; історик і письменник), Галуцинський Михайло (директор української гімназії в Рогатині), Єфремов Сергій (журналіст в Києві), Журба Галина (модерні нариси), Квітка Григорій (псевдонім Основ'яненко), Куліш Пантелеймон, Левицький Іван (псевдонім Нечуй; гімназійний учитель у Києві), Мордовець Данило, Маковей Осип (публіцист і директор учительської семінарії в Заліщиках), Підгірянка Марійка (справжнє прізвище М. Домбровська; учителька), Свенціцький Іларіон (доцент університету у Львові), Шевченко Тарас, Франко Іван та багато інших.

Б. Заклинський усвідомлював, що художнє слово має здатність конструювати національний світогляд, особливо в умовах системної боротьби з асиміляцією. Тому він заохочував учителів та учнів читати твори, які висвітлюють національну історію, звичаї й традиції, та, водночас, відображають складні українсько-польські та російсько-українські політичні й культурні відносини. Серед рекомендованих: «Олеся», «За сестрою» чи «Козацька помста» Андрія Чайковського; «Захар Беркут» Івана Франка; «Микола Джеря» Івана Нечуя-Левицького; «Під Корсунем» Андріана Кашенка; «На дні озера» Петра Шекерика-Дониківа; «Наша слава», «Сагайдачний» Данила Мордовця; «Марко Проклятий»

⁷⁰ Перегляд українського письменства нової доби // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 1 зв.

⁷¹ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 13в.

Олександра Стороженка; «Маруся» Марко Вовчок та багато інших⁷².

В архіві діяча зберігся список книжок, які, на його думку, має прочитати кожний українець і, які можна купити в національних книгарнях, наприклад НТШ у Львові — 101 видання, зокрема: «Самостійна Україна» М. Міхновського; «Моя переписка з Михайлом Драгомановим» Ю. Бачинського; «Огляд українсько-руської народної поезії» Ф. Колесси; «Кобзар» Т. Шевченка; «Історію України-Руси», «Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку)» М. Грушевського; «Нарис історії української літератури» Б. Лепкого; «Історія українського письменства» С. Єфремова; «Географія України» С. Рудницького; «Про значення бібліотек» З. Кузелі; «Історичні пісні» В. Щурата, вірш «Досвітні огні» Лесі Українки, а також художні й драматичні твори П. Куліша, І. Франка, Б. Грінченка, П. Мирного, М. Старицького, В. Пачовського, Л. Мартовича, П. Карманського, О. Маковея тощо⁷³.

Провідне місце у системі національного виховання, на думку Б. Заклинського, посідала історична пам'ять та усвідомлення культурної тяглості українського народу. Лише суспільство, яке знає власне минуле, здатне зберегти національний характер і витримати політичну залежність, що «числиться у нас не на роки, але на цілі століття»⁷⁴. Саме тому він наголошував на необхідності системного вивчення основних етапів українського державотворення — від Київської Русі, Галицько-Волинської держави та Козацької доби до Гетьманщини, ЗУНР і УНР та діяльності діячів, які в умовах політичних утисків працювали задля утвердження прав свого народу. У цьому контексті актуальною є його праця «Житє українського народа», у якій Б. Заклинський вибудовує цілісний наратив культурної неперервності «від самого Дону до Карпатів», що протистоїть імперським практикам асиміляції та нівеляції української самобутності. Велику увагу він приділив народному мистецтву, трактуючи його як джерело духовної сили нації та

⁷² Там само. Спр. 66-г. Арк. 3–4.

⁷³ Матеріали до «Всеукраїнського катехізму» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 2. Спр. 65. Арк. 15–19.

⁷⁴ Заклинський Б. Методика устного і письмального стилю для всіх шкіл... С. 81.

чинник формування естетичного смаку, національної гідності. Описуючи побут, соціальну організацію, типи житла, господарські практики, архітектуру й народну творчість (різьба, ткацтво, писанкарство, вишивка, одяг, орнаменти) педагог підкреслював їхній символічний зміст та роль у формуванні повсякденного середовища, в якому «виховується» український дух. Лаконічний, доступний за формою, але насичений змістом виклад матеріалу у «Життю українського народу» сприяв утвердженню в читача уявлення про самотність української культури, її глибоке історичне коріння та внутрішню цілісність.

Педагог закликав включати до освітнього процесу ознайомлення з «українською штукою» – комплексом мистецьких і побутових явищ, що охоплюють декоративне мистецтво, традиційний одяг, сакральне й світське малярство, дерев'яну архітектуру, різьбу та народну орнаментику. У цьому контексті він радив учителям і молоді звертатися до праць, які формували наукову основу українського мистецтвознавства: «Українське мистецтво» Д. Щербаківського, «Архітектура князівської доби» В. Січинського, «Українське малярство» М. Голубця⁷⁵. Водночас, у листі до О. Кульчицької від 13 грудня 1915 року він роздумував, що було би добре видати підручник малярства й рисунків для самоуків і писав, що планує перекласти якусь коротеньку «історію мистецтва» (штуки), бо в нашій історіографії «на ганьбу! – й досі немає»⁷⁶.

Упродовж років він сам активно збирав мистецькі вироби для музею НТШ, сприяючи їхній науковій популяризації. У зверненні до комісії для повоєнної відбудови сіл Галичини у Відні він наголошував, щоби всі нові будинки — сільські хати, церкви, школи і читальні мали виразні ознаки українського стилю, а також традиційні хатні речі та меблі, бо розглядав художню мову архітектури як невіддільну від національної культури⁷⁷.

Отже, постаті Б. Заклинського належить вагоме місце в інтелектуальній історії України початку ХХ століття. Його діяльність – педагогічна, культурологічна, етнографічна – виразно засвідчила, як українська інтелігенція в часі

⁷⁵ Заклинський Б. Методика устного і письмального стилю для всіх шкіл... С. 81.

⁷⁶ Листи до різних осіб, чорновики; 1915 р. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 48. Оп. 1. Спр. 56-а. Арк. 3.

⁷⁷ Там само. Спр. 121-б. Арк. 15–17.

бездержавності поєднувала служіння народів з боротьбою за культурну автономію та національну ідентичність. Його педагогічні погляди ґрунтувалися на переконанні, що навчання рідною мовою є необхідною умовою збереження українського народу та його культурної цілісності. У своїх численних працях він обстоював право українців на самостійність, підкреслював важливість знання історії й шанування мистецької спадщини як наріжних каменів національного світогляду. Важливим внеском Б. Заклинського у розвиток української гуманітаристики стали його масштабні етнографічні та фольклорні студії. Збирання приповідок, коломийок, переказів, описів побуту та ремесел він трактував як засіб збереження історичної пам'яті та духовного досвіду народу. Б. Заклинський особливо наголошував на ролі літератури як інтелектуального щита нації в добу імперій. Його спадщина залишається цінною для сучасників, бо в короткій, доступній та аргументованій формі висвітлює історичні умови формування модерної української ідентичності через слово, пам'ять, виховання та творчу працю.

Розділ

2

Наукові мости через кордон з імперією: Михайло Возняк і радянська Україна у міжвоєнний час

За висловом історика Тері Мартина Радянський Союз був першою у світі «імперією національного вирівнювання». Більшовики, опинившись віч-на-віч зі злетом національних рухів, у 1920-х роках зреагували на нього систематичним сприянням розвитку національної свідомості. Стратегія нової влади полягала в тому, щоб, з одного боку, очолити процес деколонізації, а з іншого – зберегти територіальну цілісність колишньої Російської імперії.

Одним із чинників, що вплинули на початок політики українізації, було поєднання національної політики СРСР із міжнародною. Після укладення Ризької мирної угоди 1921 року, коли мільйони українців опинилися під Польщею, радянська влада перенесла свою увагу на Захід. Більшовики плекали надію, що показово прихильне ставлення до українців у СРСР заімпонує їхнім «братом» у Польщі. У квітні 1924 року центральна газета радянської України оприлюднила це прагнення: «Колись Галичина була «П'ємонт» української культури. Тепер коли українська культура задушується в «культурній», «європейській» Польщі, її осередок природньо перенісся до СРСР»¹.

Така політика більшовиків мала частковий успіх в українському середовищі Другої Речі Посполитої. Багато представників інтелектуальної еліти шукали шляхи розв'язання соціальних та політичних проблем через призму комуністичної ідеології. Публіцист Ярослав Галан визначав цю групу галичан як «зачарованих на Схід». До числа прихильників радянського режиму, яких зазвичай називали «радянофілами», часто входили освічені та впливові представники інтелігенції. Серед них слід згадати, зокрема, професора Антона Крушельницького з синами, професора Кирила Студинського, доктора Петра Франка – сина

¹Мартин Т. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923-1939 роки). Київ, 2013. С. 25.

класика української літератури, професора Філарета Колессу – видатного музикознавця та етнографа, а також професора Михайла Возняка та інших. Деякі з цих діячів відкрито демонстрували схвальне ставлення до радянської України, тоді як інші залишалися стриманими у своїх висловлюваннях, але водночас отримували матеріальні та соціальні привілеї — стипендії, посади та нагороди від радянських чиновників.

Одним із чільних західноукраїнських радянофілів був, зокрема, голова Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) К. Студинський. Він зібрав біля себе декількох українських науковців (В. Щурат, М. Возняк, М. Панчишин, Ф. Колесса та ін.) і став із ними на радянофільську платформу. К. Студинський намагався встановити тісні взаємини з інтелігенцією УСРР/УРСР і у зв'язку з цим часто йшов на контакт із радянською владою.

Серед відомих західноукраїнських діячів, які часто отримували запрошення на відвідини радянського консульства у Львові, був уже згаданий літературознавець М. Возняк. Так, зокрема, його просили прийти «на гербату [чай. – Д. К.]» з нагоди перебування у Львові представників української радянської науки². А у 1929 році М. Возняку надійшов лист із радянського консульства у Львові такого змісту: «Консульство СРСР у Львові має честь запросити Вас на прийняття, яке відбудеться 16 вересня в помешканні Консульства з приводу приїзду до Львова члена ЦВК СРСР і УСРР, Народного Комісара Освіти УСРР акад. М. Скрипника»³.

М. Возняк народився 1861 року на Львівщині у сім'ї малоземельних селян. За наполяганням богослова Д. Гури він упродовж 1897–1904 років навчався у Львівській академічній гімназії. Вступивши до Львівського університету, студював українську та класичну філологію, окрім цього працював у вже згаданій українській гімназії. Після вибуху Першої світової війни М. Возняк виїхав до Каринтії (Австрія), де ним заопікувався «Союз визволення України», залучивши до редагування двотижневика «Вісник». У 1918 році вчений повернувся до Львова і продовжив наукову діяльність: жив з того, що писав наукові статті для різних журналів: «від 1919 року містив свої

² Генеральне Консульство СРСР у Львові, листи до Возняка М. С. // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. ф. 29. Спр. 574. Арк. 3.

³ Там само. Арк. 5.

писання куди мене просили без огляду на політичні думки прохача, бо сам ніколи не належав ні до ніякої партії»⁴.

У 1920-х роках М. Возняк, будучи членом НТШ, за підтримки М. Грушевського розпочав наукову співпрацю з Всеукраїнською академією наук (ВУАН) у Києві. Він є автором численних досліджень, що охоплюють життя та творчість українських письменників, розвідок про український фольклор і театральне мистецтво, а також культурні взаємини слов'янських народів. Протягом цього періоду науковець опублікував фундаментальну працю «Історія української літератури» у трьох томах. Особливе значення має внесок М. Возняка у франкознавство, зокрема в дослідження біографії та творчості І. Франка, де він започаткував новий напрям — вивчення світогляду Каменяра.

Особі М. Возняка присвячена чимала кількість доповідей і повідомлень на наукових конференціях⁵ та окремі дослідження. Серед них, зокрема, монографія Л. Клебан⁶, яка розкриває наукову та громадську діяльність М. Возняка, статті співробітників Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника (Т. Гуцаленко⁷ та ін.), публікація листування М. Возняка з організатором української науки М. Грушевським⁸.

Після завершення Першої світової війни та українсько-польської війни 1918–1919 років у Львові відновили роботу українські товариства та наукові установи. У міжвоєнний період умови функціонування українських організацій значно ускладнилися як через адміністративні обмеження з боку польської влади, так і через скорочення меценатської підтримки

⁴Автобіографії М. Возняка (6) і особистий листок по обліку кадрів. Чорнові автографи і машинописи з підписами // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. спр. 1. Арк. 2.

⁵Академік Возняк і розвиток української національної культури: наукові читання, Львів, 1990. 105 с.

⁶Клебан Л. Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка, 1881–1954. Львів, 2010. 190 с.

⁷Гуцаленко Т. Задум і реалізація «Історії української літератури» М. Возняка у документальних свідченнях його архіву. *Національна книжкова та рукописна культура: історія, методологія, джерельна база: матеріали міжнар. наук. конф.*, (Львів, 29–30 квіт. 2009 р.). 2009. С. 124–128.

⁸Дядюк М. Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка. *Український історик*. 2006–2007. Т. XLIII–XLIV. С. 113–154.

та втрату частини досвідчених кадрів. Внаслідок цього загальний обсяг видань НТШ істотно зменшився (майже на 350 назв) упродовж міжвоєнного періоду, водночас погіршилася їхня регулярність та періодичність випусків. Польська влада позбавила Товариство права видання українських шкільних підручників, що було одним з основних джерел його прибутків⁹. У зв'язку із накладеними обмеженнями галицькі вчені часто нав'язували контакти із науковими колами УСРР.

Важливу роль у становленні тісних наукових контактів НТШ з новопосталою ВУАН, яку «з великою радістю повитало Товариство»¹⁰, відіграв колишній голова «львівської академії» М. Грушевський. Завдяки його діяльності на посаді голови Історико-філологічного відділу ВУАН у 1920-х роках співпраця між ВУАН, НТШ та представниками галицької і наддніпрянської інтелігенції значно поглибилася, набула сталого характеру й тривала до початку 1930-х років. Яскравим підтвердженням цього стало визнання вагомих наукових досягнень та авторитету НТШ, що вилилося в обрання його членів академіками ВУАН: С. Смаль-Стоцького (1918), В. Гнатюка (1923), К. Студинського (1924), С. Дністрянського (1926), І. Горбачевського (1927), М. Возняка, Ф. Колесси та В. Щурата (1928). Одночасно до складу НТШ були прийняті провідні науковці УСРР, серед яких Д. Багалій, М. Василенко, С. Єфремов, А. Кримський та інші. Загалом, на 1932 рік членами Товариства було обрано 9 дійсних членів ВУАН¹¹.

Серед згаданих науковців М. Возняк посідав особливе місце як один із тих, кого М. Грушевський підтримував особисто. Він визначав для нього нові напрями досліджень, забезпечував можливість публікації у редагованих ним академічних виданнях. Вагомою була також матеріальна допомога, яку М. Грушевський надавав М. Вознякові в період його безробіття, коли той виживав винятково за рахунок власних наукових праць. Галицький учений зазначав, що від 1925 року для нього з'явилася можливість стабільнішого заробітку. У цей час він активно співпрацював не

⁹Історія Львова: у 3 т. Львів, 2007. Т. 3. С. 87.

¹⁰Студинський К. Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1878–1928 рр.). *Записки НТШ*. 1929. № 1306. С. 14.

¹¹Нечитайлюк М. «Честь праці!»: академік Михайло Возняк у спогадах та публікаціях. Львів 2000. С. 138.

лише з львівськими, а й із київськими та харківськими видавництвами. Особливе значення мала його участь у видавничих проєктах, організованих М. Грушевським, які були зосереджені в Історичній секції Всеукраїнської академії наук¹².

У взаєминах між науковцями простежується показовий епізод: від 17 червня 1924 року М. Грушевський висловлював намір висунути кандидатуру М. Возняка на обрання його членом-кореспондентом ВУАН. Проте сам М. Возняк, через на власну принциповість, спершу відмовився від такої можливості. Цей крок спричинив різко негативну реакцію М. Грушевського, про що свідчить його лист до голови НТШ К. Студинського від 3 серпня 1924 року: «Коли Возняк такий гоноровий, то прошу дати йому спокій. По літературі було вже два академіки, один для старшої доби (Перетц*), другий для нової доби (Єфремов¹³)... умножати без кінця академіків по історії літератури теж не можна! Коли галичани так низько собі цінять гідність члена-кореспондента, Академія може обійтись»¹⁴.

Вдруге кандидатуру Михайла Возняка на обрання до Всеукраїнської академії наук М. Грушевський висунув через чотири роки. 29 червня 1929 року М. Возняк разом із Ф. Колессою та В. Щуратом був обраний дійсним членом академії. Ініціатива висунення М. Возняка походила від кола київських науковців та професури і була одностайно підтримана всіма інстанціями. Обрання львівського вченого супроводжувалося офіційним підтвердженням та численними привітаннями від групи колег по академії, а також особистими вітаннями М. Грушевського»¹⁵.

Наукове листування засвідчує високу оцінку М. Грушевським інтелектуального потенціалу Михайла Возняка. Після отримання від академіка К. Студинського детальної інформації про наукові наміри М. Возняка, М. Грушевський

¹²Автобіографії М. Возняка (6) і особистий листок по обліку кадрів. Чорнові автографи і машинописи з підписами // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 1. Арк. 2.

**Перетц Володимир* (1870–1935) – український філолог, дослідник і видавець численних пам'яток давньої і середньовічної української літератури.

¹³*Єфремов Сергій* (1876–1939) – український громадсько-політичний і державний діяч, літературний критик, історик літератури, академік ВУАН (від 1919 р.), віце-президент ВУАН (від 1922 р.), дійсний член НТШ, публіцист.

¹⁴Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914–1939). Київ, 2004. С. 245.

¹⁵Дядюк М. Листи Михайла Грушевського до Михайла Возняка... С. 116.

запропонував йому здійснити підготовку до публікації листування Івана Франка з Михайлом Драгомановим та включити його до першого тому «Матеріалів для культурної й громадської історії Західної України», що побачив світ улітку 1928 року. Процес редагування й видання матеріалу виявився вельми напруженим, особливо на заключному етапі підготовки текстів, що супроводжувався численними складнощами та непорозуміннями між залученими до роботи фахівцями. Унаслідок цього М. Возняк відмовився від зазначення свого авторства у виданні, вважаючи його таким, що не відповідало його початковим задумам¹⁶. В одному із своїх листів М. Грушевський доволі емоційно відреагував на затримку видання листування І. Франка та М. Драгоманова: «На засіданні Істор.-Філологічного Відділу [...] знов випікали мені очі, дорогий Михайло Степанович, що листування Франка–Драгоманова не виходить – через брак виказу друкарських помилок. Я вже писав Вам про це мабуть разів із 5, а Ви не відповідаєте і спростування помилок не присилаєте. Се ставить мене, в наших академічних відносинах, в становище незвичайно прикре. Прошу поспішити доконче»¹⁷.

Намір М. Грушевського зміцнити співпрацю між ВУАН та НТШ і залучити до наукової діяльності західноукраїнських діячів науки та культури неодноразово натрапляв на опір з боку його постійних опонентів — віце-президента ВУАН Сергія Єфремова та постійного секретаря Агатангела Кримського. Реалізації творчих планів значною мірою перешкоджала також забюрократизована система, що посилювалася в умовах утвердження імперського тоталітарного режиму. З листування М. Грушевського з М. Возняком відомо, що перший стикався з труднощами під час пересилання коштів західноукраїнським науковцям. Академія протягом тривалого часу очікувала ліцензії на переказ валюти за кордон, а приватні перекази були настільки ускладнені, що вимагали значних зусиль навіть заради незначних сум¹⁸.

Загалом же у листах М. Грушевського до М. Возняка часто згадуються проблеми з пересилкою грошей до Львова, багато уваги приділено виданню листування І. Франка та

¹⁶Там само. С. 117.

¹⁷Там само. С. 119.

¹⁸Там само. С. 135.

М. Драгоманова та іншим науковим роботам М. Возняка. Збереглися два листи від Історико-філологічного відділу ВУАН (за 1928 рік і 1929 рік до М. Возняка). В одному з них повідомлялося, що стаття¹⁹ М. Возняка була опублікована у Науковому збірнику секції²⁰. Листувався вчений і безпосередньо із Президією ВУАН. Зокрема у листі від 3 січня 1931 року М. Возняк повідомляв про свої творчі плани на найближчий час: «Тепер продовжую працю над роботою «До джерел українського пісенного збірника Жеготи Павлі» й над збиранням листів Олени Пчілки-Косачевої до Франка»²¹.

Як академік, М. Возняк підтримував з ВУАН постійне листування, значна частина якого мала офіційний характер. Зокрема, на початку 1930 року він отримав від академії запит щодо своєї співпраці з іноземними науковцями, що стосувався членства в зарубіжних академіях, участі в обміні науковими публікаціями, наявності кореспонденції з іноземними установами та науковцями, а також можливості реалізації спільних наукових проєктів. У цей період М. Возняк також отримував інформацію про фінансовий стан Історико-філологічного відділу ВУАН, до якого він формально був прикріплений. Зокрема, йому повідомляли про кошторисні асигнування та порядок використання цих коштів для придбання радянської наукової літератури, з визначеними термінами подання списків необхідних видань та відсутністю можливості витрат коштів у валюті.

Паралельно Ювілейний комітет ВУАН, відповідальний за організацію святкування 40-річчя наукової діяльності та 65-річчя М. Грушевського, створив спеціальну редакційну колегію для підготовки відповідних видань та організаційних заходів, що свідчило про системну координацію між академіком і керівними структурами Академії²².

¹⁹Возняк М. До початків нового українського письменства. *Науковий Збірник Історичної секції ВУАН*. 1928. № 1. С. 21–33.

²⁰Історична секція при Українській АН УРСР. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 603. Арк. 2.

²¹Возняк М. С. Листи до Президії Академії Наук УРСР // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 199. Арк. 1.

²²Ювілейний Комітет при Українській Академії Наук. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 571. Арк. 1.

У листі від 1930 року до секретаріату Історико-філологічного відділу ВУАН 1930 року М. Возняк детально інформував про свою наукову співпрацю з установами радянської України. Він відзначав надіслані до редакцій наукових збірників Академії праці, зокрема дослідження з літературознавства та історії культури, серед яких були роботи з аналізу автобіографічних елементів у творах Івана Франка та дослідження діяльності М. Драгоманова. Для Комісії заходознавства М. Возняк підготував окрему статтю, присвячену інтерпретації творчості В. Шекспіра в оцінках українських критиків, а для збірника київської філії Інституту Т. Шевченка учений надсилав матеріали, що стосувалися листування українських інтелектуалів.²³

У 1925 році в структурі історичних установ ВУАН постала Комісія історії Західної України під безпосереднім керівництвом М. Грушевського. Основним завданням Комісії стало комплексне дослідження соціального, економічного та політичного розвитку українських земель, що опинилися «по той бік кордону», з метою інтеграції наукових розвідок про території, розділені політичними межами, у єдину методологічно узгоджену наукову систему. Одним із пріоритетних проєктів Комісії стало видання наукового збірника «Західна Україна», який планувався як органічне продовження серії порайонних історичних досліджень України. Інтенсивна робота над формуванням збірника отримала новий імпульс у контексті активізації співпраці між ВУАН і НТШ, особливо після відновлення наукових контактів між М. Грушевським та І. Крип'якевичем у 1928 році. У межах цього процесу М. Грушевський підтримав ініціативу галицького історика щодо створення львівської групи співробітників Історичної секції ВУАН, зокрема Комісії історії Західної України, та підготовки наукового збірника, присвяченого історії Галичини, що стало важливим кроком у консолідації української історіографічної традиції на міжрегіональному рівні. На 1 липня 1929 року до складу Комісії історії Західної України входив і М. Возняк. Проте ідеологічний і політичний похід проти М. Грушевського та його історичної школи на початку 1930-

²³Возняк М. С. Листи до Президії Академії Наук УРСР // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 199. Арк. 1.

х років фатально позначився на долі збірника «Західна Україна», жодної з частин якого так і не було опубліковано²⁴.

Про співпрацю М. Возняка з ВУАН свідчить і його листування з Філаретом Колесою – львівським етнографом, фольклористом, музикознавцем, членом НТШ та ВУАН. Примітним є факт, що обидва науковці підтримували контакти з Академією наук УРСР ще наприкінці 1930-х років, уже після їхнього виключення зі складу установи. Зокрема, у серпні 1938 року Ф. Колеса пересилав М. Вознякові офіційні документи Академії та просив висловити зауваження до проєкту статуту, а в подальшому листуванні 1939 року звертався до нього у формі, що підкреслювала академічний статус і високий авторитет ученого «Високоповажний пане Академику!» (лист від 1 серпня 1939 року)²⁵.

Листи Федора Савченка – історика та літературознавця з Києва, до М. Возняка містять цінні відомості про діяльність останнього в межах ВУАН. У одному з листів від 2 жовтня 1927 року Ф. Савченко надіслав М. Возняку фрагмент своєї публікації, в якій позитивно оцінював наукові досягнення галицького дослідника. Особливо відзначалася робота Возняка з рукописним збірником XVII століття з бібліотеки Краківського університету, у якому, окрім польських текстів, були зафіксовані українські думи та пісні, а також ранні варіанти сатирично-гумористичних творів, відомих із традиційного лірницько-кобзарського репертуару XIX століття²⁶.

На одному із засідань Історико-філологічного відділу ВУАН М. Грушевський запропонував до обговорення статтю М. Возняка «Пісня про Байду: Корецький чи Д. Вишневецький», після чого у залі почалась дискусія, у якій взяли участь М. Грушевський, його донька – етнограф К. Грушевська, Ф. Савченко та історик і архівіст В. Щербина. У листі до Львова київський учений докладно інформував М. Возняка про цю подію та думки наддніпрянських науковців про його роботу²⁷. Також

²⁴Стеблій Ф. Збірник Західна Україна – нездійснений проєкт М. Грушевського й І. Крип'якевича. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2001. Вип. 8. С. 776.

²⁵Там само.

²⁶Савченко Федір. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 450. Арк. 1.

²⁷Там само. Арк. 5.

Ф. Савченко радив М. Возняку друкувати свої статті у збірнику «Західня Україна», що виходив під керівництвом голови однойменної літературної організації В. Атаманюка, оскільки там платили гонорари за статті іноземних авторів²⁸.

Ф. Савченко неодноразово звертався до М. Возняка з проханням допомогти у пошуку необхідних матеріалів у львівських бібліотеках та архівах. Він цікавився, зокрема, наявністю копій листів українського письменника до колег, які, за свідченням його знайомих, могли зберігатися в бібліотеці НТШ. Ф. Савченко просив Возняка перевірити наявність таких документів, уточнити кількість листів та хронологічний діапазон їхнього походження: «А може ще щось є з архіву братів Гатцуків Олекси і Миколи*»²⁹.

Кабінет етнології ВУАН, заснований 1922 року на базі музею антропології та етнології імені Ф. Вовка, активно співпрацював із М. Возняком. Секретар кабінету М. Тарасенко, звертався до нього з проханням опрацювати та підготувати до друку листування Ф. Вовка з М. Драгомановим та І. Франком, включивши як раніше опубліковані матеріали, так і досі невідомі листи³⁰. Автор листа також пропонував галичанину подати публікацію до збірника праць, присвяченого пам'яті Ф. Вовка.

М. Возняк активно підтримував українськомовне листування з В. Перетцем, російським філологом і істориком, членом НТШ та ВУАН. В. Перетц залучав М. Возняка до роботи у Комісії давнього українського письменства та надсилав йому власні наукові праці. Водночас засновник франкознавства підтримував тісну співпрацю з Комісією давнього письменства Київського інституту народної освіти, передаючи передруки фотографій стародруків для наукового опрацювання. Лише протягом травня 1930 року М. Возняк надіслав комісії близько 90 фотографій із детальними поясненнями та додатками, що

²⁸Там само.

*Гатцук Микола та Гатцук Олекса – українські фольклористи, мовознавці і письменники другої половини XIX ст.

²⁹Там само. Арк. 10.

³⁰Тарасенко Михайло. Лист до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 473. Арк. 1.

викликало високу оцінку його внеску та подяку за надані матеріали з галицьких рукописних фондів³¹.

У 1927 році М. Возняк вітав також і знаного учня В. Перетца філолога С. Маслова: «Щиро вітаю із 25-літньою науковою працею проф. Сергія Івановича Маслова, найкращого ученика широковідомої школи акад. Володимира Миколайовича Перетца. Бажаємо заслуженому ювіляру кріпкого здоров'я та сприятливих умов для дальшої праці»³².

Історик та академік ВУАН М. Яворський радив М. Возняку висилати книги в Україну через посольство СРСР у Варшаві³³. Літературознавець, критик і професор Київського інституту народної освіти Б. Якубський в одному зі своїх листів до М. Возняка вітав його з присвоєнням звання академіка, а також просив привезти до Києва листування Л. Українки³⁴.

У листах наддніпрянського вченого Іоанікія Шимоновича до М. Возняка знаходимо цікаві відомості про наукове життя в УСРР та про співпрацю галичанина з ВУАН. У жовтні 1926 року І. Шимонович інформував М. Возняка про фінансові та організаційні питання, пов'язані з харківським місячником «Червоний Шлях». Повідомлялося, що поему І. Франка «Святий Валентин» вже надруковано, а за її підготовку та коментарі до вірша М. Возняку було нараховано гонорар у сумі 330 карбованців, який мав бути надісланий через «Українбанк»³⁵. Також автор листа повідомляв, що публікацією праць М. Возняка у Києві займатиметься видавець І. Лакіза, зокрема останній планував видати в УСРР четвертий том «Історії української літератури». І. Шимонович писав і про великий авторитет М. Возняка як літературознавця серед науковців Наддніпрянщини: «Тут у Харкові деякі наукові та й громадські кола не раз обговорюють Вашу справу, цеб-то щоби дати Вам більшу спроможність для наукової праці. В кінці кінців прийшли

³¹Махновець Леонід Єфремович. Лист до Возняка Михайла Степановича // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 377. Арк. 1.

³²Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф. 33. Спр. 5269. Арк. 1.

³³Яворський Матвій. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 516. Арк. 1.

³⁴Якубський Борис. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 518. Арк. 2.

³⁵Шимонович Іоанакій. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 509. Арк. 2.

до того, що треба Вас залучити до Академії Наук [...] отже є там думка, щоби Вас зробити дійсним чи навіть членом-кореспондентом, але з умовою сталої місячної платні в розмірі, яка би цілком Вас задовольнила [...], а до Києва час від часу Ви могли б їздити. Звичайно Вас тут вважають найбільшим спецом по історії української літератури. Але біда, що старий [М. Грушевський – Д. К.] не має в Академії більшості. Вам мабуть розказувати потрібно про академію. Крім Вас ще кандидатами до Академії є С. Дністрянський* та Ів[ан]. Раковський**. Останні дуже потрібні для праці на місці, цеб-то в Києві»³⁶. З того ж листа М. Возняк дізнався, що ВУАН поступово розширювалась і вже займала чимало будинків по всьому Києву.

«Українське бібліологічне товариство», яке діяло при ВУАН у 1928–1929 роках, запросило М. Возняка до свого складу, пояснивши мету, яка стояла перед його членами: «Товариство має своїм завданням об'єднати українських бібліологів і практиків книжкової справи для спільної наукової роботи в галузі вивчення книги в її історичному та сучасному аспектах (історія книги, економіка, техніка, мистецтво, тощо)»³⁷.

Харківський науково-дослідний інститут Тараса Шевченка, який входив до структури ВУАН (тепер Інститут літератури ім. Т. Шевченка), також підтримував активні контакти з М. Возняком. У 1930 році дирекція інституту запрошувала його взяти участь у конференції у столиці УСРР, однак вчений не зміг прибути. Крім того, йому пропонувалося співробітництво з виданням «Літературний архів». У цьому ж році Інститут розпочав підготовку першої в Україні виставки, присвяченої Івану Франку, матеріали якої планувалося включити до відділу І. Франка у Всеукраїнському літературному музеї. Інститут звертався до М. Возняка з проханням сприяти у формуванні експозиції шляхом надання наукових вказівок та тимчасової

*Дністрянський Станіслав (1870–1935) – академік, вчений-правник, політичний діяч. Був одним із засновників Українського вільного університету в Празі. Академік Вільної Української Академії Наук. З 1927 р. заочно обраний дійсним членом ВУАН.

**Раковський Іван (1874–1949) – антрополог і зоолог, педагог, громадський діяч. Голова НТШ (1935–1940).

³⁶Шимонович Іоанікій. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 509. Арк. 3.

³⁷Українське Бібліологічне Товариство. Лист до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 611. Арк. 1.

передачі матеріалів, включно з фотокопіями, оригіналами автографів І. Франка, фотографіями письменника, ілюстративними матеріалами про життя Західної України доби І. Франка, а також першими часописами, у яких публікувалися твори автора. Така взаємодія підкреслює роль М. Возняка як координатора між регіональними науковими установами та впливового фахівця у франкознавчих дослідженнях³⁸. Матеріали про І. Франка просила надіслати і дирекція «Книгоспілки» (Всеукраїнського кооперативу). Так, у листі до М. Возняка від 1926 року йдеться: «Користаючи з нагоди листового звертання до Вас С. Вітика^{39*}, редакція збірника, присвяченого пам'яті І. Франка, уклінно просить Вас не одмовити в цій важливій справі. До літературного матеріалу для цього збірника дуже потрібно було б мати фактичний матеріал з життя й діяльності І. Франка. Отже Ваші спомини, живі згадки про життя І. Франка будуть для нас дуже бажаним матеріалом. Всі витрати і гонорар буде виплачено негайно ж»⁴⁰.

Для Збірника Харківського інституту Т. Шевченка, присвяченого питанням романтизму, М. Возняк підготував та надіслав статтю про Краледвірський рукопис в українській літературі. Окрім цього, незалежно від збірника, він підготував замітку щодо уваги Івана Левицького до свого перекладу праці І. Прижова про Україну⁴¹. Паралельно науковець готував додаткові матеріали до біографії та творчості Івана Франка та здійснював збір матеріалів для запланованих майбутніх досліджень. Серед цих матеріалів особливе місце займали документи, пов'язані зі суперечками між представниками української армії та небожем І. Мазепи А. Войнаровським щодо гетьманських скарбів перед бендерською комісією, призначеною Карлом XII. Така діяльність засвідчує систематичний підхід М. Возняка до збирання історико-літературних джерел та його

³⁸Там само. Арк. 4.

* *Вітик Семен* (1876–1937) – громадсько-політичний діяч. Посол до Австрійського парламенту, член Національної ради ЗУНР. У 1920-х рр. перебрався до УРСР, де займав посади в уряді.

⁴⁰Книгоспілка. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 563. Арк. 1.

⁴¹ Прижов И. «Малоросія (Південна Русь) в історії її літератури з XI по XVIII століття»^[1] ([рос.](#) Малороссия (Южная Русь) в истории её литературы с XI по XVIII век). 1869.

активну участь у підготовці академічних публікацій і фундаментальних досліджень української історії та літератури⁴².

М. Возняк підтримував активне листування з Українським науковим інститутом книгознавства, створеним у Києві 1922 року на базі Головної книжкової палати. Його запрошували до співпраці у виданні «Бібліологічні вісти» та обмінювалися з ним науковими матеріалами. Інститут висловлював вдячність за надіслані М. Возняком польські бібліологічні видання та пропонував взаємний обмін літературою, забезпечуючи науковцю доступ до необхідних джерел. Окремі листи стосувалися запланованої М. Возняком статті про бібліографа та фольклориста М. Комарова, підготовленої на основі його листування, що зберігалася у фондах НТШ. Редакція «Бібліологічних Вістей» розглядала публікацію цієї статті як свій науковий обов'язок, підкреслюючи важливість внеску галичанина у розвиток бібліографічних і фольклористичних досліджень⁴³.

М. Возняк активно взаємодіяв із музейними установами УСРР, зокрема з Українським театральним музеєм, заснованим 1923 року при Мистецькому об'єднанні «Березіль» під керівництвом Леся Курбаса. У 1930 році керівництво музею висловило науковцю подяку та запрошувало до подальшої співпраці з виданням «Річник Українського Театрального Музею». Крім того, М. Возняк підтримував контакти з Музеєм українських діячів науки та мистецтва у Києві, організованим на базі меморіальних збірок Українського наукового товариства. Установа, створена ще у 1919 році, а після приєднання УНТ до ВУАН 1921 року перетворена на академічний Музей діячів України при Історико-філологічному відділі, зверталася до М. Возняка з проханням надати матеріали його наукової та громадської діяльності для експозиції «Діячі сучасної науки», гарантуючи повернення усіх наданих документів після завершення виставки. Ці звернення свідчать про визнання наукового авторитету М. Возняка та його активну участь у

⁴²Клебан Л. Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка... С. 83.

⁴³Возняк М. До діяльності Михайла Комарова. *Бібліографічні вісті*. 1927. № 4. С. 12–46.

формуванні музейних колекцій, які документували культурну та наукову історію України⁴⁴.

Відзначимо, що у 1920-ті роки М. Возняк мав ще можливість писати про утиски українського національного руху з боку Російської імперії. Так у статті «З років заслання Петра Єфименка в Архангельську» учений відзначив: «На самім початку 60 рр. XIX в. наступила низка арештувань у Києві, Полтаві, Чернігові й інших більших містах України. Була це наче течія холодної води на горячі сподівання свободолюбних елементів, неначе пересторога, що справжню волю в царській Росії ще треба довго, довго ждати. Ті сподівання мали свій початок у севастопольській катастрофі, а підігрівали їх в першій мірі зміна царя. Вершком здійснення тих сподівань було скасування кріпацтва. Російська влада звертала зразу мало уваги на український рух. Арештовували більше за «нігілізм» і революційних рух, однак від 1862 почали арештовувати також за український рух»⁴⁵.

Наукові контакти М. Возняка з ВУАН часто здійснювалися через посередництво Генерального Консульства СРСР у Львові. З матеріалів слідчого відділу львівської поліції випливає, що через недостатній розвиток української видавничої справи в Польщі М. Возняк розпочав публікацію своїх праць за посередництвом радянського консула, зокрема у наукових виданнях ВУАН та в періодиці радянської України. Гонорари за ці публікації виплачувався також через консульське посередництво. Крім того, він активно заохочував інших авторів надсилати свої роботи на публікацію до радянських наукових установ, сприяючи таким чином розвитку «всеукраїнської» наукової комунікації та інтеграції української науки в ширший науковий контекст»⁴⁶.

Після того, як у 1929 році Народний комісаріат освіти УСРР і ВУАН схвалили новий правопис української мови, НТШ прийняло і почало застосовувати його у своїх виданнях. Того ж року М. Возняк видав у Львові «Український правопис із словничком», у якому послідовно пропагував правила «харківського» правопису і подавав рекомендовану ним

⁴⁴Музей українських діячів Науки та Мистецтва. Листи до Возняка М. С. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 580. Арк. 1.

⁴⁵Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Ф. Х. Спр. 16999. Арк. 3.

⁴⁶З історії революційного руху у Львові. 1917–1939: Документи і матеріали. Львів, 1957. С. 313.

граматичну термінологію, а також термінологію російську і вживану в Галичині. До правопису М. Возняк додав словник, що містить близько 6500 слів у «харківському написанні». М. Возняк згадував, що «Ухвалений у Харкові правопис, прийнятий ВУАНом і львівським Науковим Товариством, домагався також львівської публікації. Тому досить часу зайняло мені не так упорядкування правопису, як залагодження правописного словничка»⁴⁷. Зокрема й через наполягання М. Возняка Львівська шкільна кураторія видала новим правописом читанки для шкіл. У квітні 1934 року у Львові відбулася правописна конференція українських учителів-мовників, яка ухвалила вважати правопис 1929 року як обов'язковий⁴⁸.

На початку 1930-х років контакти між галицькими та наддніпрянськими науковцями майже припинилися, і інформація про діяльність НТШ практично не надходила до Києва. Листування В. Перетця з М. Возняком відображає цей стан ізоляції. В. Перетц зазначав, що не мав жодних відомостей ані про Товариство, ані про окремих його членів, включно з академіками К. Студинським, Ф. Колесою та В. Щуратом. Він також цікавився видавничою діяльністю Товариства та наявністю наукових публікацій, констатуючи, що відчуває себе фактично відірваним від подій у Львові. У цьому ж листі В. Перетц підкреслював відчутну диспропорцію в академічних кадрах ВУАН, зазначаючи, що в Києві практично відсутні літературознавці, на відміну від інших напрямів, і закликав М. Возняка прибути до УСРР для відновлення контактів і співпраці. Цей епізод ілюструє загальне занепадання міжрегіональної наукової комунікації в Україні в умовах імперської політичної ізоляції та адміністративних обмежень⁴⁹.

17 вересня 1933 року у ЦК КП(б)У підготували російськомовний проєкт постанови Ради народних комісарів УСРР про виключення зі складу дійсних членів ВУАН М. Возняка, К. Студинського, Ф. Колесси та В. Щурата: «За останній час виявилось, що Возняк, Колесса, Студинський і Щурат своїми

⁴⁷Клебан Л. Наукова та громадська діяльність Михайла Возняка, 1881–1954 ... С. 189.

⁴⁸Академік Возняк і розвиток української національної культури: наукові читання... С. 82.

⁴⁹Там само.

деклараціями і заявами про сприяння культурному будівництву робітників і селян Радянської України тільки обманювали українські трудящі маси, тільки ховали своє справжнє обличчя. Насправді Возняк та ін. тісно пов'язали себе з тими пануючими класами в Польщі, які разом з німецькими фашистами проводять політику інтервенції по відношенню до Радянського Союзу [...]. Возняк та ін. повністю продались польським поміщикам, які бажають повернути собі землі, що були конфісковані робітниками і селянами Радянської України»⁵⁰.

4 жовтня 1933 року на засіданні Президії ВУАН за участю її президента О. Богомольця, а також членів Президії академіків О. Палладіна й О. Гольдмана, вченого секретаря Президії А. Адамовича і кількох запрошених «представників» було розглянуто питання про академіків з Галичини. Серйозно занепокоєна імперіалістичними «зазіханнями» львівських науковців Президія ВУАН ухвалила: «Академіків Возняка, Колессу, Студинського і Щурата виключити зі складу Академії і позбавити звання академіків як ворогів трудящих мас»⁵¹.

Після припинення взаємодії між НТШ та ВУАН наукова діяльність М. Возняка зазнала різкої ідеологічної переоцінки. У радянському науковому дискурсі його почали характеризувати як «буржуазного науковця» та «представника націоналістичної школи Грушевського». Подібна риторика сприяла його маргіналізації в офіційному академічному середовищі радянської України, що проявилось у свідомому замовчуванні його імені в університетських курсах і критичній інтерпретації його праць як таких, що не відповідали вимогам «пролетарської науки»⁵².

З середини 1930-х років галицькі оглядачі уже відверто глузували з наддніпрянських науковців та літераторів за співпрацю з радянською владою: «Навіть для людини цілковито сторонньої, оскільки ця людина не з'їхала ще з глузду, вистачить перечитати сих кілька письменницьких «вірую», щоб створити собі належну уяву не лише про самих письменників, але й про

⁵⁰Цит. за Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914–1939) ... С. 310.

⁵¹Там само. С. 311.

⁵²Академік М. Возняк і розвиток української національної науки... С. 315.

«манну», що з нею «благословення» наймудрішого [Й. Сталіна – Д. К.]»⁵³.

Новий етап наукової діяльності М. Возняка розпочався з приходом більшовицької імперії на західноукраїнські землі у 1939 році. Нова влада висунула науковця у кандидати в депутати. У постанові окружної виборчої комісії Рава-Руського виборчого округу №331 по виборах до Верховної Ради УРСР є інформація про реєстрацію М. Возняка як кандидата. Після 1939 року імперія у той чи інший спосіб схилила до співпраці не лише М. Возняка, але й інших західноукраїнських інтелектуалів. Кандидатуру М. Возняка публічно підтримали К. Студинський («Весь відданий своїм науковим дослідям М. Возняк вірив непохитно, що прийде день, коли рідна влада створить кращі умови праці для нього і для всього трудового народу»), В. Сімович («його заслуги оцінила визволена з польсько-шляхетського ярма батьківщина, оцінила Радянська влада»), В. Дорошенко («Тільки з приходом радянської влади на західно-українські землі М. Возняк має першу можливість стати професором Львівського університету») та ін.⁵⁴

Після поразки українських державницьких змагань М. Возняк відмовився присягнути відновленій Польщі через те, що не мав змоги займати державні посади чи вести викладацьку діяльність в університеті, навіть незважаючи на здобуте звання академіка ВУАН. У 1934 році М. Возняка, як і інших галицьких академіків, було виключено з київської Академії. З приходом радянської влади у Західну Україну в 1939 році ученого поновили у статусі академіка⁵⁵. Того ж року М. Возняк почав працювати у львівському університеті. Після встановлення радянської влади та загострення репресій щодо наукової інтелігенції М. Возняк, опинившись під значним морально-психологічним тиском, змушений був пристосовуватися до нових суспільно-політичних умов. Цей період характеризувався обмеженням академічної автономії та необхідністю балансування між професійною

⁵³О. В. [Рец. на кн.] : Ленінський декляматор склали Г. Д. Шкурупій та М. П. Бажан, Київ, «Час», 1925. *Літературно-Науковий Вістник*. 1925. № 87. С. 273–274.

⁵⁴Кандидат у депутати Верховної Ради УРСР Михайло Степанович Возняк. *Вільна Україна*, 1940. 29 лютого. С. 2.

⁵⁵Возняк М. С. Листи до Президії Академії Наук УРСР // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 29. Спр. 199. Арк. 6.

діяльністю та вимогами імперської влади, що впливало на організацію його наукової роботи та позицію в науковому середовищі.

Розділ

3

Михайло Демкович-Добрянський: бачення української державності та опору російсько-радянській імперії

Концепт державності відіграє визначальну роль у процесі формування української національної ідентичності та політичного розвитку. Його витoki сягають ранніх державних утворень, передусім княжої Русі, і простежуються крізь ключові історичні етапи — литовсько-польське панування, добу Гетьманщини, а також визвольні змагання ХХ століття. Українська державність упродовж свого розвитку неодноразово зазнавала серйозних випробувань: втрати суверенітету, процесів імперської колонізації та постійного зовнішнього тиску. Водночас прагнення до самостійності залишалося незмінним, перетворившись на провідний чинник національно-визвольного руху, який забезпечив відновлення незалежної України у 1991 році та її утвердження в умовах повномасштабної російської агресії.

Історіографія проблеми української державності вирізняється багатовимірністю та відображає різні методологічні підходи до її інтерпретації, що змінювалися відповідно до суспільно-політичних обставин. Початкові уявлення про державність простежуються у літописній традиції Русі та в історичних наративах козацької доби. У ХІХ столітті українські історики, насамперед М. Грушевський, започаткували систематизацію досвіду державотворчих процесів, наголошуючи на тяглоті національної традиції державності. Радянська історіографія, у свою чергу, прагнула редукувати або трансформувати український державотворчий досвід, підпорядковуючи його концепції «спільної історії з Росією». Із відновленням незалежності України відбулося суттєве переосмислення концепту державності: дослідження зосередилися на аналізі автономних політичних утворень та їхнього значення для формування національної ідентичності. Сучасний етап характеризується розширенням джерельної бази,

застосуванням міждисциплінарних методів та акцентом на міжнародному контексті української державності.

В історії української публіцистики ХХ століття помітно вирізняється творчість історика, громадсько-політичного діяча, публіциста, есеїста, редактора, літературного критика Михайла Демковича-Добрянського (1905–2003). Майбутній дослідник народився 1905 року в селі Лагодів на Львівщині. У 1920-х роках він здобував освіту у Львівській академічній гімназії, де долучився до Союзу української націоналістичної молоді. Завершуючи навчання, майбутній публіцист поступово відійшов від радикального націоналізму, схиляючись до національно-демократичних поглядів, а згодом вступив до лав Українського національно-демократичного об'єднання.

Отримавши стипендію від Українського наукового інституту у Берліні, М. Демкович-Добрянський транзитом через Відень виїжджає до Німеччини. Тут він знайомиться із знаним публіцистом Василем Кучабським – учнем В'ячеслава Липинського – «батька» ідеї державницького консерватизму. В тогочасній українській політичній еміграції провідну роль відігравали два табори: націоналісти (Українська військова організація (УВО), а від 1929 року Організація українських націоналістів (ОУН)) і консерватори (прихильники монархічного устрою України на чолі із гетьманом Павлом Скоропадським).

Серед української громадськості Німеччини «монархісти» поступалися впливам УВО-ОУН. До початку 1930-х років гетьманці мали значний вплив в організації «Українська громада», яка займалася культурно-просвітницькою діяльністю. Опорою ж консерваторів був згаданий Український науковий інститут, куди і прибув на навчання М. Демкович-Добрянський. Вони також підтримували зв'язки з офіційними німецькими консервативними колами¹. Завдяки В. Кучабському М. Демкович-Добрянський зацікавився ідеями В. Липинського. Про це, зокрема, свідчить його лист на адресу видавництва Української Загальної Енциклопедії (УЗЕ) у Львові з проханням надати довідку про ідеолога українського консерватизму².

¹ Кучабський Ю. Василь Кучабський. Довге повернення до рідної домівки. Львів, 2013. С. 289.

² Довідка щодо передачі В. Сімовичу оригіналу листа М. Демковича-Добрянського (з Берліна), щодо В. Липинського. 1932 р. // Львівська

Після закінчення навчання у Берліні М. Демкович-Добрянський повертається в Україну і розпочинає роботу в авторитетному львівському журналі «Дзвони». Часопис був заснований митрополитом Української греко-католицької церкви Андреем Шептицьким. Серед дописувачів та редакторів журналу були: історик Микола Чубатий, богослов Гавриїл Костельник, славіст Костянтин Чехович, літературознавець Микола Гнатишак, мовознавець Юліан Редько та ін. Свої статті для журналу подавали Богдан Лепкий, Богдан Ігор Антонич, Юрій Липа, Улас Самчук, Наталена Королева та ін. Ректор Львівської Богословської академії Йосиф Сліпий став на чолі редакційної колегії «Дзвонів». Серед іншого, журнал інформував читачів про сталінський імперський натиск на українців, голодомор та боротьбу з церквою в СРСР³.

М. Демкович-Добрянський підтримував тісні зв'язки з редакторами та видавцями «Дзвонів». У листі до відновленого у 1990-х роках видавництва «Мета» М. Демкович-Добрянський пригадував свою роботу у журналі: «Редакція «Мети» налічувала трьох працівників: Володимира Кузьмовича – головного редактора, Миколу Гнатишака та автора цих рядків. Я приєднався до редакції наприкінці 1933 року. Гнатишак та я (пізніше до нас приєднався Іван Дурбак) працювали над тижневиком ХНС [«Христос Наша Сила» – Д. К.]. Після радянської окупації Західної України Володимир Кузьмович загинув на засланні, а Микола Гнатишак помер у Чехословаччині»⁴.

М. Демкович-Добрянський долучився до підготовки останнього випуску журналу «Дзвони», який вийшов друком 3 вересня 1939 року. У цей період він фактично одноосібно виконував редакційну роботу, оскільки його колеги перебували у відпустці, пов'язаній із завершенням навчального року (В. Кузьмович працював інспектором середніх шкіл, а М. Гнатишак – викладачем у малій семінарії). Початок війни та бомбардування Львова німецькою авіацією поставили під загрозу

національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 252. Спр. 1095. Арк. 1.

³ Комариця М. Українська «католицька критика»: феномен 20–30-х рр. ХХ ст. Львів, 2007. С. 8.

⁴ Лист М. Демковича-Добрянського до редакції видання «Мета». 23.06.1992. // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Оп. 2. Спр. 344. Арк. 1.

вихід журналу. Втім, сам М. Демкович-Добрянський висловлював задоволення з того, що примірник цього випуску все ж вийшов і зберігся⁵. На думку публіциста, прийдешня українська держава мала б опиратися на християнські цінності, а журнал «Дзвони» взяв за мету перетворити християнську мораль на важливий фактор українського політичного та громадського життя.

У 1920–1930-ті роки між авторитетними львівськими журналами «Літературно-Науковий Вістник» («Вістник») та «Дзвони» розгорілась інтенсивна ідеологічна полеміка, яка відображала суперечності між представниками монархічного та націоналістичного таборів. Її витoki пов'язані з дискусією між Д. Донцовим і В. Липинським, що визначила інтелектуальний напрям подальших дебатів. Концепцію В. Липинського підтримував також М. Демкович-Добрянський, який у 1930 році приєднався до Братства класократів-монархістів і сприяв поширенню відповідних ідей через редагування журналу «Дзвони». Натомість для Д. Донцова ключовою основою побудови незалежної української держави була національна ідея, тоді як головним противником він вважав імперську Росію в усіх її політичних і цивілізаційних проявах. Зі свого боку, В. Липинський критично оцінював націоналізм, стверджуючи, що він формує у еліти культурно-релігійну («Україно-руйнуючу») свідомість, і наполягав на розвитку територіально-політичних («Україно-творчих») ідеалів⁶.

В одному з номерів «Дзвонів» М. Добрянський представив читачам власний переклад частини німецькомовної книги В. Кучабського «Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 роках» (Берлін, 1934). У передмові до статті перекладач вказав на актуальність цієї книги з огляду на наслідки листопадових подій 1918 року, підкресливши, що у ній висвітлювалися помилки того періоду, а також відображався дух активного українського патріотизму та численні прояви самопожертви українського народу у прагненні реалізувати державницькі ідеали й організувати власне життя⁷. Повний

⁵ Там само.

⁶ Комариця М. Журнал «Дзвони» (1931–1939). Систематичний покажчик змісту. Львів, 1997. С. 166.

⁷ Демкович-Добрянський М. Листопадові помилки 1918 року. *Дзвони*, 1936, Чис. 11, С. 430

український переклад праці В. Кучабського про невдалу спробу створення української державності було опубліковано лише у 2015 році⁸.

М. Демкович-Добрянський проаналізував ідейну спадщину самого В. Липинського, зокрема його відому книгу «Україна на переломі» (Відень, 1920 р.). У своїх оцінках публіцист підкреслив глибоку державницьку спрямованість ідей В. Липинського, порівнюючи його роль у формуванні національної свідомості з впливом Тараса Шевченка⁹. Оглядач був прихильником концепції української держави як монархії класократичного типу. На його думку, усі нові політичні ідеології та течії, які виникали в різних країнах, прагнули упорядкувати суспільні відносини. Серед них М. Демкович-Добрянський виділяв більшовизм, якому українці мали би протиставити власну ідеологію, представлену класократією у монархічній формі: «Бо універсальній ідеї більшовизму мусимо протиставити універсальну ідею українства. Ця універсальність ідеї Липинського дає українству знову великий зміст»¹⁰. За слушним переконанням М. Демковича-Добрянського, найвагомішою небезпекою як для України, так і для Європи виступав саме московський імперський більшовизм, незважаючи на його європейське ідейне коріння.

Схожі погляди прослідковуються й у рецензії М. Демковича-Добрянського на книгу відомого українського консерватора Ю. Липи «Призначення України» (Львів, 1938). Автор окреслював шлях духовного визволення від чужих концепцій, оцінок та цінностей, наголошуючи на негативних наслідках знецінення українства та компрометації джерел національної духовності. М. Демкович-Добрянський підкреслював необхідність критично ставитися до зовнішніх впливів, які можуть відвести українців від власного шляху, водночас продовжувати вести наукову полеміку з панівними уявленнями того часу. Працю Ю. Липи публіцист

⁸ Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918-1923 роках. Львів; 2015. 448 с.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. С. 265.

охарактеризував як «майстерний фехтунок справжнього українця проти змови чужих істориків»¹¹.

М. Демкович-Добрянський намагався провести аналогії між окремими ідеями італійського фашистського корпоративізму та концепцією класократії В. Липинського. Подібно до італійських фашистів, прихильники українського мислителя протиставляли свої доктрини тим явищам, які вважали негативними, зокрема лібералізму та партійній роздробленості. Водночас оглядач підкреслював, що ідеї корпоративізму, зокрема станової організації суспільства на засадах співпраці між соціальними класами, могли б мати певну актуальність для українців, тоді як сам фашизм він розглядав лише як тимчасовий етап на шляху до побудови класократичного суспільства¹².

Крізь призму ідей того ж В. Липинського М. Демкович-Добрянський аналізував політичну систему британської монархії. Смерть короля Едварда VII у 1936 році викликала широкий резонанс у західному світі та активні дискусії в пресі щодо природи королівської влади в Британській імперії. На думку М. Демковича-Добрянського, у Європі 1930-х років відбувалася деградація ідеї влади, тоді як у Великій Британії політична система залишалася стабільною, хоча спостерігачі зазначали, що Британія радше функціонувала як республіка у практичному сенсі, ніж як класична монархія. Публіцист порівнював політичний устрій Британії з порядком Римської імперії, звертаючи увагу на аналогічні методи управління, зокрема на поєднання інтересів різних груп та баланс між імперськими амбіціями й необхідністю забезпечити співіснування підпорядкованих народів¹³. Аристократія Великобританії, на відміну від старої польської шляхти, не була ізольована від інших верств суспільства та постійно оновлювалася завдяки «здоровим силам знизу»¹⁴. У своїй неопублікованій доповіді «Причини державницьких невдач» М. Демкович-Добрянський наголошував, що відсутність української провідної верстви, яка

¹¹ Комариця М. Українська «католицька критика»: феномен 20–30-х рр. XX ст. Львів, 2007. С. 195.

¹² Демкович-Добрянський М. Фашистський корпоративізм і становий принцип (клясократія) у Липинського. *Дзвони*. 1934. Чис. 12. С. 570.

¹³ Демкович-Добрянський М. Ідея влади в англійській монархії. *Дзвони*. 1936. Чис. 1–2. С. 58.

¹⁴ Там само.

протягом століть або спольщилась, або змосковщилась, що стало однією з ключових перешкод для утвердження української державності в першій половині ХХ століття¹⁵.

Науковець, як і багато інших українських інтелектуалів, досліджував політичні системи сучасних йому європейських держав. У контексті своєї тези про ідеологічний занепад у західній політиці він звертав увагу на книгу львівського публіциста Ростислава Єндика про Адольфа Гітлера (Львів, 1934)¹⁶, відзначаючи, що вступна частина твору повторювала ідеї В. Липинського щодо економічного, політичного та культурного занепаду тогочасної Європи. М. Демкович-Добрянський відзначав позитивний ефект поширення ідей В. Липинського серед української громадськості. Водночас він критикував надто ідеалізоване зображення А. Гітлера та націонал-соціалізму, зауважуючи на необхідності представлення критичної перспективи щодо цих явищ. Особливо його здивувала частина книги, присвячена расовій теорії, яку він вважав науково необґрунтованою та шкідливою для громадського життя, особливо в умовах розвиненої німецької науки, «представленої такими мислителями, як Фіхте, Гегель і Шеллінг»¹⁷. М. Демкович-Добрянський зазначав, що Р. Єндик, як антрополог, міг би критично оцінити та спростувати расові погляди гітлеризму. Він наголошував, що німецький лідер, використовуючи красномовство та апеляцію до народних почуттів, значно посилив антисемітизм у суспільстві, особливо після приходу до влади. М. Демкович-Добрянський із занепокоєнням відзначав, що книга Р. Єндика могла слугувати джерелом гітлерофільських настроїв серед українських читачів. Хоча автор у кількох місцях висловлював сумнів щодо цінності гітлерівської ідеології для майбутньої української держави, його зауваження були представлені так, що некритичний читач міг їх просто не помітити.

М. Демкович-Добрянський, поділяючи державницький світогляд В. Липинського, вважав, що українці повинні прагнути

¹⁵ Причини наших державницьких невдач: Доповідь М. Демковича-Добрянського // Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Спр. 38. 22 арк.

¹⁶ Єндик Р. Гітлер. Львів, 1934.

¹⁷ Демкович-Добрянський М. З приводу української книжки про Гітлера. *Дзвони*. 1935. Чис. 1. С. 42.

до власної державності, водночас уникаючи застосування принципу «мета виправдовує засоби», який часто використовували націоналістичні кола. Він наголошував на необхідності дотримання «чистоти методів» у політичній діяльності, вважаючи, що лише морально обґрунтовані засоби можуть привести до успіху у «великих справах». М. Демкович-Добрянський підкреслював абсолютну цінність релігії та етики, відмовляючись від їхньої інтерпретації через «натуралістичні чи позитивістські підходи»¹⁸. Оглядач закликав шукати політичної мудрості не в працях Ніколо Макіавеллі, а у творах античних авторів, оскільки, на думку дослідника, методи макіавеллізму не сприяли розвитку навіть самої Італії. У цьому контексті він позитивно оцінював український переклад «Анналів» Публія Корнелія Тацита (Станиславів, 1935) та спонукав видавців продовжувати роботу з поширення таких видань.

Повні два номери «Дзвонів» редактори присвятили постаті В. Липинського: один – з нагоди його смерті в червні 1931 року, інший – до річниці від дня смерті в червні 1932 року. Відзначимо, що ідеї В. Липинського нерідко піддавались критиці у галицьких середовищах. В. Кучабський, В. Залозецький та М. Демкович-Добрянський активно відстоювали політичні погляди В. Липинського, дискутуючи з іншими західноукраїнськими часописами («Вікна», «Богословія», «Студентський Шлях», «Шлях Виховання і Навчання» та ін.). О. Колтонюк, наприклад, вважав концепцію класократичної держави та гетьманський рух пережитком минулого, і водночас зазначав, що британська монархія фактично функціонує радше як республіка¹⁹. М. Демкович-Добрянський категорично не погоджувався з такою позицією, наголошуючи на тому, що у багатьох європейських країнах були спроби замінити старі суспільні лади новими формами, більш відповідними зміненим обставинам: «Італія, Австрія, Швейцарія, Німеччина переводять у тім напрямі реформи й «заводять основи для класократичного (станового)

¹⁸ Демкович-Добрянський М. Макіавель і макіавеллізм. *Дзвони*. 1934. Чис. 10–11. С. 463.

¹⁹ Демкович-Добрянський М. З приводу деяких «критик». *Дзвони*, 1934, № 5. С. 246.

ладу»²⁰. Публіцист вважав, що критики В. Липинського доволі поверхнево розуміли сенс його ідей.

Після 1945 року М. Демкович-Добрянський перебував в німецьких таборах Ді-Пі (для переміщених осіб). Працюючи у виданні «Проблеми» (Мюнхен) він долучився до польсько-українського діалогу щодо перспективи створення незалежних української та польської держав. Знаний галицький юрист Степан Баран у статті «Ліпше пізно, як ніколи. Сто літ українсько-польських взаємин в Галичині» зазначав, що ініціатива щодо порозуміння між обома народами належала саме полякам²¹. Польський публіцист Єжи Бельський із Мюнхена висловлював позицію щодо державної суверенності України на всіх її етнографічних землях, водночас наголошуючи, що обсяг і форму сусідського співжиття визначатимуть дві суверенні держави – польська та українська. На шпальтах еміграційних польських і українських видань відбувалася жвава дискусія з цього питання: українські автори публікували матеріали у польській пресі («Кроніка»), а польські – в українській («Наше Життя»)²².

У своїй праці «Державно-правові підстави української справи», яку автор опублікував під псевдонімом «М. Лагодівський», публіцист проілюстрував історію української державності від княжих часів до радянського періоду. У передмові він акцентував на об'єктивних факторах, що лежать в основі української державницької ідеї, зокрема на історичній традиції існування українських державних утворень, таких як Русь, Галицько-Волинська держава та Литовсько-Руська держава²³. Перебуваючи в складі імперій, вчені не могли повноцінно вивчати історію державницьких прагнень народу. Через тривале обмеження свободи розвитку науки під впливом імперської Москви українці не мали чіткого уявлення про княжу добу на Русі.

²⁰ Там само.

²¹ Баран С. Ліпше пізно як ніколи. Сто літ українсько-польських взаємин в Галичині. *Проблеми: місячний журнал національно-державної думки*. 1947. № 2. С. 10.

²² Детальніше див: Кравець Д. Єврейський та польський дискурси у середовищі української діаспори в 1940-х – 1980-х рр. (за матеріалами архіву М. Демковича-Добрянського). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». 2020. Вип. 31. С. 157–164

²³ Лагодівський М. Державно-правові підстави української справи // Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Спр. 163. 12 арк.

Навіть досі трапляються оцінки, які певною мірою визнають Москву співвласником цього історичного періоду²⁴. М. Демкович-Добрянський наголошував на негативних наслідках приписування Росією історії Київської Русі для майбутньої, незалежної української держави. Він також аналізував феномен української радянської «держави», зокрема її місце в ООН, вбачаючи у цьому прояв московського імперіалізму. На думку публіциста, створення УРСР та її участь у міжнародних організаціях мало на меті надати Москві можливість демонструвати еволюцію радянської системи, підкреслити її легітимність та створити враження, що союз радянських республік набуває форми суверенних, але пов'язаних між собою держав у єдиному союзному утворенні, аналогічно до принципів англійської імперії²⁵.

М. Демкович-Добрянський підготував передмову до книги «Симон Петлюра як політик і державний муж» авторства знаного діяча часів УНР Олександра Лотоцького. У ній він підкреслював, що «отаман» став народним символом збройного опору російсько-більшовицькій агресії. Публіцист відзначав, що, попри спроби ворогів маргіналізувати визвольні прагнення українців, термін «петлюрівщина» трансформувався в символ опору українців імперіалістичній політиці Москви та її боротьби за власну державність²⁶.

Після початку повномасштабної війни путінської Росії в Україні 24 лютого 2022 року особливої актуальності набуло питання українсько-російських відносин у довгостроковій історичній перспективі. М. Демкович-Добрянський був одним із небагатьох дослідників у діаспорі, який намагався неупереджено простежити взаємини українців і росіян протягом століть. Він обґрунтовано вважав, що майбутнє України як самостійної держави залежало від вирішення проблеми «Росія–Україна». Для цього, на його думку, були необхідні об'єктивні наукові дослідження українсько-російських стосунків, на основі яких політики незалежної України могли б будувати взаємини з агресивним північним сусідом. У радянських умовах проведення

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Добрянський М. Передмова // Лотоцький О. Вірність Великій Ідеї. Редакція і передмова М. Добрянського Париж, Лондон, 1951. С. 3.

таких досліджень було неможливим, оскільки керівна партія встановила два догматичні підходи до цього питання: по-перше, український народ нібито прагнув лише возз'єднання з росіянами, що нібито відбулося під час Переяславської угоди 1654 року; по-друге, після Переяслава українці, за офіційною радянською доктриною, не мали іншого прагнення, крім вічного перебування в єдності зі «старшим братом».

Поза межами СРСР були спроби переглянути історію України та Росії, проте більшість українських науковців у діаспорі мали «типові емігрантські хвороби» – пропагандистською лірикою підміняти історичні факти, уникати важких питань щодо минулого України і плекати виправдану русофобію, проте без використання наукових аргументів у дискусіях. М. Добрянський ще у середині ХХ століття розумів актуальну для сучасної України проблему «хороших росіян»: «Ви не раз можете спостерігати: розмовляєте з інтелігентним росіянином, людина освічена зі шляхетними поглядами, з демократичними переконаннями. Коли ж доходить розмова до питання про російський імперіялізм у стосунку до України, ця людина не розуміє суті справи. І ви залишаєтесь у сумніві, до котрої Росії зарахувати цього шляхетного росіянина»²⁷. Проте М. Добрянський таки намагався знайти «інших росіян», посилаючись на відому тезу О. Герцена про «дві Росії»: «Навчав Олександр Герцен, що нічого не зрозуміє про Росію той, хто не хоче знати, що є дві Росії. Є Росія Муравйових, які вішали, і Муравйових, яких вішали. Царський генерал Михайло Муравйов, що за криваве придушення польського повстання заслужив собі епітет «вешатель», і Сергій Муравйов, декабрист, якого Микола I наказав повісити. Я хочу серйозно потрактувати пораду Герцена. Бо справді, від самих початків крізь усю російську історію можна спостерігати дві тенденції: прагнення до свободи і стихійний гін до експансії. Це друге дало Росію імперіялістичну»²⁸.

У своїй праці «Україна і Росія» історик описує культ російського імперіялізму, злиття російської православної церкви з державою, жорстокість Московського князівства у Новгороді та

²⁷ Добрянський-Демкович М. Україна і Росія: історичні нариси на тему російського імперіялізму / Видання Українського Католицького Університету ім. Клементи Папи. Рим, 1989. С. 115.

²⁸ Там само. С. 12.

Україні, намагання російської імперії стерти пам'ять та культуру українського народу та про «глибоко закорінену» російську традицію загарбництва. Також М. Добрянський цікавився внеском українців до російської історії, культури та імперського розвитку загалом: «Перший раз я наткнувся на це питання, коли гортав фундаментальне видання «Малороссийский родословник» Вадима Модзалевського»²⁹. В. Модзалевський поставив собі амбітне завдання зібрати в одній праці родоводи козацької старшини Лівобережної України. Завдяки цьому можна побачити, що сталося з нащадками тих, хто будував козацьку державу. На жаль, більшість із них поглинула імперія через царську армію та державні посади.

Питання опору російським імперським амбіціям посідало центральне місце в публіцистичній спадщині М. Демковича-Добрянського. Публіцист підкреслював, що українцям в діаспорі варто приділяти значно більше уваги майбутньому України, а зокрема її відносинам із Росією. Автор радив досліджувати історію сусідніх з Україною народів та уникати наслідування російських підходів, які, характеризувалися обмеженою здатністю об'єктивно оцінювати українську справу³⁰.

Про суттєву об'єктивну різницю між українським та російським народами написано численні наукові праці, а також зібрано великий обсяг фольклорного матеріалу. В душі «великоцарської» історіографії, російські історики часто зосереджувалися на опрацюванні великодержавницьких концепцій, на історії «збирання руських земель» та популяризації імперських міфів. Російський історик К. Кавелін вказував на обмежену джерельну базу для вивчення етнографічних особливостей українських губерній, що вже стали «цілком російськими». В СРСР ситуація не покращилася: великодержавні шовіністи спотворювали і «зачищали» фольклор сучасних народів та гальмували розвиток процесів формування українського, білоруського й інших народів колишньої імперії. М. Демкович-Добрянський наголошував, що етнопсихологічні типи українців і росіян принципово різні, не ставлячи при цьому український устрій життя вище чи нижче російського³¹.

²⁹ Там само. С. 111.

³⁰ Там само. С. 119.

³¹ Там само. С. 119.

Щоб протистояти російському імперіалізму, українцям насамперед необхідно зміцнити власні ідейні позиції та утвердити ключові засади національної свідомості. М. Добрянський наголошував на потребі збагачення цієї свідомості скарбами української державницької думки, розкиданої по численних історичних документах, які з часом були загублені. «Рятуйте пам'ять нації, – зверталися українці з УРСР до діаспори, – адже саме це прагнуть знищити»³². За переконанням М. Добрянського, нова українська національна свідомість має бути більш інклюзивною, щоб залучати представників інших народів, що проживають в Україні, і прагнуть спільно з етнічними українцями будувати єдину Батьківщину.

У пошуках «іншої Росії» М. Добрянський звертав увагу на постать російського письменника А. Солженіцина, якого помилково вважав виразником поглядів демократичної частини російського суспільства. Дискутував із М. Добрянським редактор Зенон Пеленський, який називав А. Солженіцина таким самим російським великодержавником, як і кремлівські очільники: «Він «московський шовініст»³³. М. Добрянський піддавав критиці обидві ці тези. Він сприймав погляди російського дисидента крізь призму творчості останнього: «Бо будь-який інший підхід, наприклад судити письменника з того, чого він не написав, і приписувати йому думки, яких він не висловлював і, можливо, взагалі їх не має, – такий підхід доводить до непорозумінь»³⁴. Читаючи твори А. Солженіцина, публіцист не побачив у них ознак ненависті до українського народу чи вивищення росіян над іншими національностями. У романі «Архіпелаг ГУЛАГ» (Париж, 1973) Солженіцин писав: «Перемоги потрібні урядам, а поразки потрібні народам. Після перемог хочеться ще перемог, а після поразки хочеться свободи – і зазвичай її досягають... Полтавська перемога була нещастям для Росії. Вона потягнула за собою два сторіччя великих напружень, спустошень, несвободи і нових воєн...»³⁵.

³² Там само. С. 121.

³³ Пеленський З. Гуманізм московського великодержавника. *Християнський Голос*, 1974. № 11. С. 2.

³⁴ Добрянський М. Інша думка про О. Солженіцина. *Християнський Голос*, 1974. № 17. С. 4

³⁵ Там само. С. 4.

У своїй статті «Гуманізм московського великодержавника» З. Пеленський висловив критику на адресу А. Солженіцина, зокрема щодо його «Листа вождям Радянського Союзу». Водночас М. Добрянський розглядав цей текст інакше, наголошуючи, що російський дисидент уперше сформулював концепцію, яка заперечувала традиційні імперські орієнтири російської державності. Йшлося про ідею перенесення центру майбутньої російської держави на північ і відмову від подальшої експансії на південь. На думку М. Добрянського, це мало принципове значення, адже протягом століть основний вектор російського імперіалізму спрямовувався саме на південь – від «збирання Руських земель» і прагнення відновити контроль над Київською Руссю до намагань оволодіти північним узбережжям Чорного моря як плацдармом для просування до Константинополя. А. Солженіцин, натомість, закликав зосередити зусилля на внутрішньому розвитку Росії в межах її етнічних територій. М. Добрянський вважав необґрунтованим порівняння А. Солженіцина з П. Струве – діячем початку ХХ століття, відомим своїми шовіністичними поглядами, антиукраїнською риторикою та підтримкою імперської експансії на південні землі³⁶.

Такі погляди М. Добрянського на творчість російського діяча не були чимось незвичайним. Для західного суспільства періоду Холодної війни А. Солженіцин асоціювався насамперед із постаттю автора «Архіпелагу ГУЛАГ» та інших творів, у яких він розкривав антигуманну природу радянського тоталітаризму. Книга «Архіпелаг ГУЛАГ» була сприйнята на Заході як фундаментальне свідчення про злочини радянського режиму. Англійський критик В. Л. Вебб зазначав, що незнання цього твору означає «нерозуміння сутності сучасної історії»³⁷. Водночас певна іронія полягала в тому, що, за визнанням А. Солженіцина, центральна ідея його книги – твердження про те, що «справжній соціалізм» у радянському варіанті виявився варварською диктатурою, побудованою на рабській праці та масових убивствах, — не була новою і лунала ще раніше в колах критиків більшовицької системи. Відзначимо, що до виходу «Архіпелагу»

³⁶ Там само. С. 4.

³⁷ Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ. 2021. С. 609.

західні читачі могли ознайомитися із книгою Є. Гінзбург «Крутий маршрут»³⁸.

Погляди М. Добрянського на постать А. Солженіцина вирізнялися певним ідеалізмом, однак у контексті початку 1970-х років вони мали внутрішню логіку та історичне підґрунтя. Згодом, після розпаду Радянського Союзу, ставлення російського письменника до України зазнало помітної трансформації. Уже менш ніж за тиждень після проголошення Верховною Радою Акту незалежності України А. Солженіцин у листі до президента Росії Б. Єльцина поставив під сумнів легітимність українських державних кордонів. Він наголошував, що південні регіони колишньої УРСР (так звана Новоросія), частини Лівобережжя та Крим нібито ніколи не належали до історичної України, закликаючи російську владу «захистити інтереси» населення цих територій. Така позиція виявляла внутрішню суперечність у світогляді А. Солженіцина: поруч із образом послідовного критика радянського тоталітаризму існував Солженіцин-імперіаліст, який мислив категоріями російської історичної винятковості та прагнув відтворення імперського простору під прикриттям культурно-історичних аргументів.

Публіцист М. Віхров слушно відзначав, що в умовах повномасштабної війни Росії проти України спадок А. Солженіцина є навіть більш небезпечним, ніж сучасна кремлівська пропаганда. Постать А. Солженіцина ще й досі залишається на Заході авторитетною. Інтелектуали, зачаровані образом нобеліата, борця з радянським тоталітаризмом, зазвичай не звертають уваги на те, що власні погляди А. Солженіцина були не менш геноцидальні, ніж погляди творців ГУЛАГу³⁹.

Погляди М. Демковича-Добрянського щодо відповідальності усіх росіян за злочини в Україні були непопулярними в середовищі української еміграції й набули особливо дискусійного характеру після повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 році, адже автор рішуче виступав проти застосування принципу колективної відповідальності до будь-якого народу, наголошуючи на небезпеці такої ідейної логіки. Він відстоював ідею «чистоти»

³⁸ Там само.

³⁹ Віхров М. Путін – учень Солженіцина. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/putin-uchen-solzhenitsyna/>. (Дата звернення: 27.07.2023).

національної справи та потребу її етичного захисту, розглядаючи моральні норми як важливий засіб у національній боротьбі. У своїх роздумах М. Демкович-Добрянський віддавав перевагу християнській моральній моделі як тій системі цінностей, котра, на його погляд, здатна забезпечити внутрішнє життя народу й сприяти гармонійним міждержавним відносинам⁴⁰. Автор вважав, що теза про колективну відповідальність всього російського народу лише б дискредитувала українську справу в очах чужинців.

На початку 1990-х років відомий український поет та публіцист Ю. Покальчук дав позитивну оцінку книзі М. Добрянського «Україна і Росія», зокрема тому, що автор прихильно ставився до російського народу, російської культури, водночас називав все своїми іменами. Самого ж Ю. Покальчука вразила теза про те, що «Холодна війна – це давній метод російського імперіалізму, бо впровадив її ще московський князь Іван III, який саме такою тактикою «холодної війни» здобув Новгород»⁴¹. М. Добрянський засуджував традиційну для української діаспори русофобію, звертаючи увагу на те, що вороже ставлення до росіян з боку українців відштовхувало іноземців від співчуття українській визвольній справі. У листі до мовознавця Ю. Шевельова публіцист підкреслював, що проблема русифікації України має бути об'єктивно і науково опрацьована: «Я довідався, що Ви дістали від «Сучасності» замовлення написати історію русифікації. Я дуже зрадив, бо віддавна відчуваю потребу наукового трактату про русифікацію України. А коли я недавно переглянув книжку «Російщення України», то вважаю, що науковій праці на цю тему ще більше потрібно»⁴². У листі йдеться про відому в діаспорі працю Р. Смаль-Стоцького «Українська мова в советській Україні» (Нью-Йорк, 1969). На думку М. Добрянського, згадана книга принесла українській справі багато шкоди: «Колись в Радіо Свобода говорив мені один американець, наш приятель, про книжку Романа Смаль-Стоцького: Вона вам більше шкодить, ніж помагає (чому ?), бо

⁴⁰ Добрянський М. Колективна відповідальність росіян? *Наш Голос*. 1976. № 3. С. 4.

⁴¹ Покальчук Ю. Україна і Росія: вчора і сьогодні. *Слово і Час*, 1991. № 7. С. 79.

⁴² Шевельов Юрій. Листи до М. Демковича-Добрянського // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Оп. 2. Спр. 287. Арк. 7.

вона «Violently antirussian». Інший американець: ви (українці) витворюєте враження, що ненависть до росіян – це єдина сила, яка тримає вас разом як націю»⁴³. Ю. Шевельов поділяв позицію М. Демковича-Добрянського, висловлюючи критичне ставлення до рішення американського НТШ перевидати працю Р. Стоцького. Він вважав таку публікацію помилковою та такою, що дискредитує як автора, так і видавців. Обидва науковці дотримувалися переконання, що українській визвольній справі шкодять як прояви русофільства, так і надмірна емоційна русофобія, оскільки обидва підходи позбавляють національний рух об'єктивності та моральної сили⁴⁴. Обидва вчені вважали, що українській визвольній справі не йшли на користь ані русофільство, ані емоційна русофобія.

В контексті сучасних дискусій про так званих «хороших росіян» особливо актуальними видаються міркування М. Добрянського про глибинний «культ імперіалізму» в російській історичній та суспільній свідомості. Науковець наголошував, що навіть серед освічених і морально свідомих представників російського суспільства часто відсутнє розуміння самого факту існування російського імперіалізму, що є типовою рисою національної історіографії. Лише незначна кількість російських істориків визнавала імперський характер держави, тоді як більшість продовжувала традицію, започатковану М. Карамзіним, який у своїх працях возвеличував Російську імперію, підносячи її місію до рівня історичного месіанства. Як приклад подібного дискурсу Добрянський наводив книгу Ніни Верховенської «Вічна Росія» (Нью-Йорк, 1944), де авторка зображала Росію поза радянськими чи монархічними формами, як нібито «вічну» і «героїчну» державу, що споконвіку бореться з ворогами. За підрахунками дослідників, лише у ХІХ столітті Російська імперія вела п'ятнадцять зовнішніх і три внутрішні війни, перебуваючи у стані бойових дій понад шістдесят сім років, тоді як мир тривав лише трохи більше тридцяти двох років. Такий баланс свідчив про те, що війна й експансія були не винятком, а

⁴³ Там само. Арк. 9.

⁴⁴ Шевельов Юрій. Листи до М. Демковича-Добрянського // ЛІННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф . 298. Оп. 2. Спр. Арк. 5.

невід'ємною складовою російської державної традиції⁴⁵. М. Добрянський високо оцінював працю Тараса Гунчака «Російський імперіалізм: від Івана Великого до Революції», вважаючи її вагомим дослідженням, присвяченим історії російських загарбань і політики експансіонізму. Він підкреслював її значення не лише для наукового осмислення імперського минулого Росії, а й для формування українського інтелектуального простору на Заході. Публіцист наголошував на потребі активної підтримки подібних видань українською діаспорою, закликаючи до масового придбання книжок, що сприяють розкриттю правди про Україну. На його переконання, така практика мала б утвердити в іноземних видавців розуміння того, що якісні праці про українську тематику завжди матимуть читацький попит і комерційний успіх⁴⁶. Така порада М. Добрянського є актуальною і нині.

М. Добрянський аналізував внесок українців у розвиток російської науки та культури, а також їхню роль у формуванні та зміцненні російської імперії. Дослідник окремо зупинився на внесках у російську історію українських діячів, серед яких були: Володимир Лесевич, Орест Новицький, Арсеній Мацієвич, Дмитро Туптало, Семен Гамалія, Олександр Потебня, Яків Козельський, Феофан Прокопович, Михайло Остроградський, Симеон Полоцький, Степан Яворський, Епіфаній Славинецький, козацько-шляхетський рід Ковалевських та ін. Окрему увагу автор приділив двом «велетням російської літератури» – Ф. Достоєвському та М. Гоголю, яким дослідник по праву приписував українське походження. Якщо зв'язок М. Гоголя з Україною не викликає сумнівів, то український слід у родоводі Ф. Достоєвського є більш дискусійним. У 1775 році родина Достоєвських була змушена залишити Волинь, продавши свій маєток у селі Кличковичі неподалік Ковеля. Прадід письменника, Григорій Гомерович, переїхав на Східну Волинь, до Янушполя, де став греко-католицьким (за тодішньою термінологією – уніатським) священником. Два його сини також обрали духовний шлях. Один із них, Андрій, дід Федора, служив у Війтівцях на

⁴⁵ Добрянський, М. Україна і Росія. Історичні нариси на тему російського імперіалізму. Львів. 1993. С. 77.

⁴⁶ Добрянський М. Російський імперіалізм (науковий збірник проф. Т. Гунчака). *Наш Голос*. 1976. № 4. С. 4.

Поділлі протягом 1782–1820 років і змушений був перейти з унії на православ'я. Його син Лев також обіймав священницьку посаду у Війтівцях. Інший син, Михайло, батько Федора, спершу навчався у Подільській семінарії у Шаргороді, готуючись до духовного служіння, але як один із найуспішніших учнів був відправлений до Медико-хірургічної академії в Москві, де оселився. Саме там і народився Ф. Достоевський. .

М. Демкович-Добрянський критично визнавав, що його книга «Україна і Росія» була «недосконалою», проте головне своє завдання вона виконує і донині, доносячи правду про суть російського імперіалізму та його небезпеки для українського народу.

Упродовж 1956–1972 років М. Демкович-Добрянський був головним редактором україномовної служби Радіо Свобода у Мюнхені. Українська редакція велику вагу приділяла національній політиці імперської Москви. М. Добрянський зазначав: «націоналізм є важливим елементом ферментів у Советському Союзі; він відіграє і відграватиме дедалі більшу роль в зміцненню натиску в напрямку перемін»⁴⁷. Проте керівництво тоді ще Радіо «Визволення» забороняло розпалювати в програмах міжнаціональну ворожнечу: «Воно не може ні в якій формі підбурювати чи заохочувати до будь яких дій, що наражали б людей в СРСР на репресії з боку комуністичного режиму»⁴⁸. У листі до Президента УНР С. Витвицького редактор писав, що особисто «опікувався» присланими матеріалами з національної проблематики, «бо советський режим нищить якраз національну специфіку України»⁴⁹.

Усередині української еміграції існували різні оцінки діяльності Радіо Свобода. Частина українців розглядала цю радіостанцію як потенційний засіб для просування ідеї національної незалежності, однак її керівництво дотримувалося політики нейтральності щодо питань розпаду Радянського Союзу та утворення на його території нових держав. Через це серед представників українських націоналістичних кіл сформувалася думка про «русофільську» позицію Радіо Свобода, адже вона не

⁴⁷ Добрянський М. Говорить Радіо Визволення. Новий Ульм, 1956. 144 с.

⁴⁸ Там само. С. 9.

⁴⁹ Витвицький С. Листи до нього від М. Демковича-Добрянського // ЛІННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298, Оп. 2. Спр. 143. Арк. 5.

підтримувала ідеї боротьби за українську державність. Згаданий вище Президент УНР в екзилі С. Витвицький зазначав, що зміст передач не узгоджувався з принципами самостійницької лінії, яку відстоювали урядові структури УНР за кордоном, зокрема УНРада та Державний Центр. Він наголошував, що редакційна політика радіостанції фактично обмежувала поширення інформації про українські державницькі прагнення та пов'язані з ними суспільно-політичні події⁵⁰. С. Витвицький не хотів, щоб українці в УРСР асоціювали ідеї, висловлені у програмах Радіо Свобода, з принципами українського визвольного руху в діаспорі.

Відзначимо, що радянські спецслужби приділяли значну увагу діяльності Радіо Свобода. КДБ систематично відстежував зміст радіопрограм, аналізував їхню тематику та регулярно готував аналітичні звіти для керівництва СРСР, у яких містилися відомості про структуру редакції, персональний склад співробітників і напрямки їхньої роботи. Такі матеріали розглядалися радянською владою як важливе джерело інформації у контексті ідеологічного протистояння із Заходом під час Холодної війни.

У другій половині 1950-х на початку 1970-х років редакторську політику української служби Радіо Свобода визначав М. Добрянський, який відповідав за формування тематики програм. У 1954–1956 роках українські передачі тривали приблизно 20 хвилин щодня, а після 1956 року – 30 хвилин, з двома годинними випусками українською мовою двічі на тиждень. Програми повторювалися в ефірі численними блоками: короткі випуски звучали до 36 разів на добу, а годинні – шість разів. Наприклад, у період від 16 серпня 1954 року до 16 березня 1959 року редакція підготувала понад 260 випусків хроніки, а також сотні статей, листів, інтерв'ю та репортажів про життя української діаспори. Програма включала регулярні серії, присвячені українській культурі за радянського режиму, проблемам колоніалізму, становищу селян та робітників, критичному аналізу діяльності партії, історії КП(б)У, національній політиці більшовиків, питанням молоді, українській хроніці, життю українців у вільному світі, релігійним

⁵⁰ Витвицький С. Листи до М. Демковича-Добрянського // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298, Оп. 2. Спр. 433. Арк. 7.

темам, оглядам західних (переважно українських) видань та іншим актуальним питанням для слухачів⁵¹. Протягом 1957 року (40-а річниця Української революції 1917 року) щотижня з'являлась історична програма з циклу «40 років тому». В 1958 році запроваджено два нові історичні цикли: «Голос історичної правди» та «Історія КПБУ»⁵².

У своїй роботі редактори радіостанції користувались здебільшого радянськими джерелами, що було зумовлено відсутністю прямого доступу інформації про події на території СРСР через «залізну завісу», яка ізолювала країни Заходу від соціалістичного табору. Це ускладнювало отримання інформації безпосередньо від очевидців та свідків подій в УРСР. І. Ребет, яка керувала бібліотекою Радіо Свобода під час Холодної війни, зазначала, що понад тридцять співробітників щоденно переглядали й аналізували близько 800 радянських газет, звертаючи увагу на невідповідності між офіційною пропагандою та допоміжними джерелами, а особливо цінною була регіональна преса, де публікувалися матеріали про місцеві проблеми. Бібліотечний фонд складався приблизно з 150 тисяч книг, з яких близько 5 тисяч – українською мовою. Лише системний аналіз цих офіційних джерел дозволяв робити обґрунтовані висновки про реальний стан справ у Радянському Союзі та про імперський утиски українців. Радіостанція також співпрацювала з ЦРУ, яке частково фінансувало її діяльність, отримуючи кошти в рамках щорічних таємних асигнувань Конгресу США⁵³.

Серед ключових тем української служби Радіо Свобода особливе місце займала трагедія Голодомору. Вже з перших ефірів події початку 1930-х років висвітлювалися як цілеспрямована акція проти українського населення. Перший випуск, присвячений цій темі, розкривав голод як інструмент політичного впливу в СРСР. Редактори наголошували на річниці горезвісного закону «про п'ять колосків» і нагадували про систематичне знищення селянства радянською владою, спрямоване на вирішення «українського питання», з яким

⁵¹ Ремовська О. Говорить Радіо Свобода. Історія української редакції. Київ. 2014. С. 31.

⁵² Добрянський, М. Радіо Визволення. Новий Ульм. 1959. С. 5.

⁵³ Ципердюк І.. Від Холодної війни до російської військової агресії: 65 років українській редакції радіо Свобода. *Теле- та радіожурналістика*. 2020. № 19. С. 79..

царський режим не справлявся протягом століть. У ранніх передачах також згадували погляди іноземних спостерігачів, зокрема угорського письменника Артура Кестлера, який відвідав Україну в роки Великого голоду⁵⁴.

Редакція Радіо Свобода регулярно отримувала листи від слухачів із інформацією про ситуацію в підрадянській Україні. Наприклад, в 1972 році у програмах радіостанції повідомлялося про репресії проти інтелігенції та видатних представників української творчої спільноти, серед яких Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий та інші. Листи надсилали як відомі діячі, так і звичайні громадяни, які прагнули донести правду про радянське життя, використовуючи підставні адреси для кореспонденції з редакцією. Щодня оброблялося близько сотні таких повідомлень, що дозволяло радіостанції отримувати достовірну інформацію про події в Україні⁵⁵. Однією з українських інтелектуалок, заарештованих у 1972 році, була онука Івана Франка Зиновія. Наприкінці квітня того року її вдруге затримали представники КДБ. Радіо Свобода висвітлювало цю подію, наголошуючи, що арешт був пов'язаний із її активною правозахисною діяльністю, а також повідомляло про тиск з боку «чекістів», які намагалися змусити її робити заяви, здатні залякати колег-письменників. Такі повідомлення про репресії радянської системи щодо українських діячів були постійною частиною ефірів радіостанції й подавалися максимально детально в межах можливостей того часу.

Багато ефірів Радіо Свобода присвячувалися російській історії та внеску українців у її розвиток. У 1974 році вийшов цикл програм «До 250-річного ювілею Російської академії наук – Академії наук СРСР». Ні в постанові ЦК КПРС ні в ювілейних публікаціях не згадувався внесок учених інших народів у розвиток російської науки, тож М. Добрянський аналізував роль білоруських та українських діячів у становленні науки й освіти в Росії. Перші програми цього циклу пояснювали, чому московська влада запрошувала українських та білоруських учених, зазначаючи, що через багатовікову ізоляцію Московське царство

⁵⁴ Ремовська О. Говорить Радіо Свобода... С. 27.

⁵⁵ Середа С. «Ворожий голос» Радіо Свобода під прицілом КДБ. Режим доступу: <https://ua.krymr.com/a/radio-svoboda-kdb/29536630.html>

було відносно відсталою країною порівняно з українськими та білоруськими землями, де освіта й наука розвивалися значно інтенсивніше, особливо під впливом західноєвропейських традицій, до яких Москва не мала доступу⁵⁶.

У рамках згаданого циклу програм розглядалася діяльність українських учених у Московії XVII століття. М. Добрянський при підготовці програм спирався на дослідження авторитетних російських істориків, серед яких К. Харлампович, О. Пипін, П. Пекарський та інші. Слухачі мали змогу ознайомитися з темами, зокрема: «Феофан Прокопович – український церковно-політичний діяч у Росії», «Українські просвітителі в Росії: Туптало, Міцієвич, Ф. Лопатинський, Є. Славинецький», «Стефан Яворський – реформатор слов'яно-греко-латинської академії (в Москві)», «12 українців-членів Імператорської Академії наук», «Внесок українських учених у розвиток російської науки (філософія, юриспруденція, гуманітарні дисципліни, медицина)», «Українська історична наука за радянської влади» та інші.

На початку 1970-х років українська служба розпочала новий цикл програм – «Люди та ідеї 60-х років на Україні». В одній з радіопередач М. Добрянський говорив про 62-у статтю Конституції СРСР, яка передбачала покарання за «антирадянську пропаганду». Цю норму влада використовувала для боротьби з українським національним рухом. Дисидент Валентин Мороз, захищаючи українську культурну спадщину та виступаючи проти русифікації України, був двічі засуджений на підставі цієї статті. М. Добрянський окреслював її як інструмент КДБ для репресій проти громадян, які вимагали дотримання законності, підкреслюючи складність питання щодо так званих «наклепницьких вигадок», що нібито «порочать» радянську систему⁵⁷. В інших випусках цього циклу оглядачі аналізували самвидав, зокрема книги, присвячені радянським концтаборам: А. Марченка «Мої зізнання», М. Осадчого «Більмо» (книга «яка змальовує реальну картину тюремних буднів у таборах примусової праці») та ін.

⁵⁶ Радіопередачі на Радіо Свобода. Серія «Україна між минулим і майбутнім» // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Спр. 80. Арк. 9.

⁵⁷ «Люди та ідеї шістдесятих років». Цикл програм на Радіо Свобода // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Спр. 73. Арк. 11.

Програми з циклу «Люди та ідеї 60-х років на Україні» знайомили слухачів із літературознавцем та публіцистом Іваном Дзюбою, якого М. Добрянський охарактеризував як «речника покоління шістдесятників». Автор здійснював детальний аналіз праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», зокрема висвітлював її міжнародне поширення. Так, книга була опублікована українською та російською мовами (останню – амстердамським фондом імені Герцена), а також англійською та італійською (за сприяння італійської організації «Нова лівиця»). Англomовний переклад видання І. Дзюби вийшов у трьох редакціях: у Лондоні та Нью-Йорку. Крім того, німецькі читачі отримали значну інформацію про цю книгу через працю «Ліва опозиція в Радянському Союзі» авторства Бориса Левицького⁵⁸. У випуску «Шевченко – поет національної гідності й національного сорому» М. Добрянський аналізував нарис І. Дзюби, який був опублікований в Чехословаччині. Радіо Свобода також інформувало слухачів про діяльність інших дисидентів, серед яких В. Чорновіл, П. Григоренко, А. Лупінос, Є. Сверстюк та інші.

В ефірах Радіо Свобода звучали рецензії на книжкові видання, що висвітлювали історію та тогочасний стан України. У рамках циклу «Україна між минулим і майбутнім» був представлений огляд праці І. Коляски «Освіта у радянській Україні» (Торонто, 1970). Автор був канапдійцем українського походження та колишній членом Комуністичної партії Канади. На початку 1960-х років І. Коляска навчався в Києві у Вищій партійній школі при ЦК КПУ), та мав змогу детально ознайомитися із русифікацією освітнього процесу в радянській Україні⁵⁹. У циклі «Чужинці про Україну 17-го – 18-го сторіччя» в одній з програм М. Добрянський оглядав книгу Й.-К. Енгеля «Історія України й українських козаків» (1796). Редактор тісно співпрацював із В. Кубійовичем у справі видання «Енциклопедії українознавства» (був автором кількох статей (гасел), зокрема «Велика Британія»), а тому спробував порівняти радянську «Енциклопедію історії України» із діаспорною. М. Добрянський звертав увагу на те, що з-поміж емігрантських організацій чи не

⁵⁸ Там само. Арк.12.

⁵⁹ Радіопередачі на Радіо Свобода. Серія «Україна між минулим і майбутнім» // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Спр. 80. Арк. 3.

найбільшу фінансову допомогу у справі видання енциклопедії надав «Пласт»⁶⁰.

Імперський натиск на українську науку простежується і в оглядах М. Добрянського на наукові видання в УРСР. Автор звертав увагу, що ще у 1954 році Вільна Академія Наук у Нью-Йорку опублікувала монументальну працю О. Повстенка «Собор св. Софії в Києві». У той же час як своєрідну «відповідь» у УРСР вийшло видання М. Кресальського «Софійський заповідник», яке, на думку М. Добрянського, зазнало суттєвого цензурного втручання. У вересні 1972 року в одній із радіопередач М. Добрянський аналізував радянське видання «Акти села Одрехови» (село, що належало до Сяноцької землі Руського воєводства). Незважаючи на високу джерелознавчу цінність цього видання, воно було надруковане «вкрай некультурно» і обмеженим тиражем у 1000 примірників.⁶¹

Політика тотальної русифікації України займала провідне місце у багатьох радіопрограмах М. Добрянського. У випуску «Українська мова й українська наука» серії «Україна між минулим і майбутнім» автор наголошував, що Інститут кібернетики ім. В. Глушкова не мав би публікувати свої видання російською мовою, оскільки «будь-який історик науки зарахує цю працю до російських здобутків. У світі діє правило: мова наукової праці визначає, якій національній науці вона належить»⁶². Добрянський підкреслював, що під тиском радянської влади українська мова в галузі точних наук опинилася в занепаді. Союзна установа «Міжнародна книга», яка мала монополію на експорт радянських видань, щороку публікувала каталог «Нові книги України», куди включали лише видання українською мовою. М. Добрянський зазначав, що переглянув каталоги за шість років (1967–1972), шукаючи книги з математики українською мовою, і виявив лише 19 видань, здебільшого популярного, а не наукового характеру. Загальна вартість усієї математичної літератури українською за цей період становила лише 20 карбованців 80 копійок. Історик із сумом відзначав, що протягом 1967–1972 років Українська Академія наук видала

⁶⁰ Скрипти програм на Радіо Свобода. Ч. 1. 1972–1974 // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Спр. 75. Арк. 29.

⁶¹ Там само. Арк. 44.

⁶² Там само. Арк. 51.

україномовних праць утричі менше, ніж російською⁶³. Інша програма, що мала назву «Міста України перетворено на лабораторію русифікації», присвячувалася утискам української мови в міському середовищі. У ній наголошувалося, що закордонні українці були особливо вражені «зросійщеністю» жителів міст України⁶⁴.

В контексті русифікаторської політики імперського центру важливою є публікація М. Добрянського щодо затримки видання десятитомного словника української мови. Автор підкреслював, що російсько-український словник 1948 року сприяв широкому проникненню російських лексичних одиниць в українську мову, ускладнюючи її самостійний розвиток. На його думку, найбільшу наукову цінність мав словник, підготовлений ще під редакцією Агатангела Кримського, проте його видання було свідомо припинене радянською владою. Водночас у Москві та Ленінграді діяли спеціалізовані видавництва, що займалися випуском словників, тоді як в Українській РСР подібних структур не існувало, а видання українських словників залишалося недостатньо опрацьованим як з наукового, так і з поліграфічного боку⁶⁵.

Українська служба Радіо Свобода під керівництвом М. Добрянського інформувала про імперський натиск радянської влади на розвиток національної культури в Україні. В одній з передач диктори розповідали про факти приховування українських культурних цінностей. М. Добрянський інформував, що в США заходами діаспори було опубліковано шість томів монументальної збірки Зиновія Лиська, у якій автор зібрав та систематизував близько 12 тисяч українських народних пісень, в той час як в УРСР не змогли оприлюднити навіть частину зібраного фольклорного матеріалу. Редактор вказував і на закриття окремих культурних закладів в Україні, зокрема Чернігівського історичного музею⁶⁶.

Дослідник писав і про обмеження, які радянська влада накладала на проведення заходів, пов'язаних із життям

⁶³ Словникові злидні в Україні: рукопис статті // ЛННБУ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 298. Спр. 176. Арк. 4.

⁶⁴ Скрипти програм на Радіо Свобода. Ч. 1... Арк. 31.

⁶⁵ Там само. Арк. 33.

⁶⁶ Там само. Арк. 47.

Т. Шевченка. Більшовицька партія не дозволяла відзначаати 22 травня – дату перепоховання поета в Каневі на Чернечій горі. Завдяки українському самвидаву редактори Радіо Свобода отримували інформацію про культурні події в УРСР. У 1968 році з республіканського радіо в Києві було звільнено кількох працівників за те, що вони не виконали наказ дирекції, який забороняв брати участь у святкуванні цієї дати біля пам'ятника Т. Шевченкові. У різних містах, де стихійно поширився звичай ушановувати поета, партійні органи та міліція організовували «офіційні заходи», що фактично замінювали справжні народні вшанування. М. Добрянський звертав увагу на імперський характер радянської культурної політики в Україні, підкреслюючи, що контролю за проведенням Шевченківських концертів і вечорів приділялася особлива увага, а їхній зміст мав відповідати «малоросійським» та «шароварним» офіційним канонам⁶⁷.

Підсумовуючи основну мету радіопрограм української редакції М. Демкович-Добрянський писав: «Українська редакція бореться проти русифікаційної політики КПСС, колоніальної системи в Україні, господарської експлуатації природних багатств. Вона бореться проти того всього в політиці КПСС, що звичайно окреслюється фразою «новочасне малоросіяństwo» (тобто: спихання України до ролі загумінку метрополії, відбирання в українського народу його власного Я і перетворення української культури на провінційне видання культури російської)»⁶⁸.

Вивчення ідейної спадщини Михайла Демковича-Добрянського дає змогу простежити цілісне бачення української державності в умовах постійного протистояння російсько-радянському імперіалізму. У своїх працях він послідовно поєднував історичний аналіз із політичними орієнтирами, наголошуючи на тягlostі української державницької традиції від княжої Русі до визвольних змагань ХХ століття. Його концепція ґрунтувалася на переконанні, що українська нація може реалізувати своє право на самовизначення лише через власну суверенну державу, незалежну від будь-яких форм імперського

⁶⁷ Радіопередачі на Радіо Свобода. Серія «Україна між минулим і майбутнім»... Арк. 11.

⁶⁸ Добрянський, М. Радіо Визволення... С. 15.

панування. Водночас М. Демкович-Добрянський розглядав опір радянській системі не лише як політичний, а й як культурно-цивілізаційний виклик. Його критика російсько-радянського колоніалізму акцентувала на спробах знищення української ідентичності, мови та історичної пам'яті, що надавало його працям особливої актуальності в контексті боротьби за збереження національної культури.

Розділ

4

У полоні імперії: Науковий шлях Ярослава Дашкевича (1926–2010) у світлі його епістолярної спадщини

Впродовж XX століття українська гуманітаристика, зокрема й історична наука, існували в умовах панування спершу австрійської та російської, а згодом – радянської імперій. Узалежнена від політичних реалій свого часу, історіографія перебувала під усеохопним впливом імперських ідеологій і нав'язаних ними дискурсів і значною мірою полягала в оспівуванні існуючого у той чи той історичний період – найчастіше москвоцентричного – ладу¹.

В особистому вимірі зазначені обставини переважно зводилися до переслідувань, репресій і ув'язнень учених-гуманітаріїв. Незважаючи на це, ціла когорта українських істориків усе ж зробила неоціненний внесок у розвиток наших гуманітарних знань.

Поза всяким сумнівом, біографії² таких науковців заслуговують на ґрунтовне вивчення й осмислення уже з урахуванням сучасних реалій. На сьогодні їхня багата наукова спадщина вимагає уважного прочитання, актуалізації та популяризації³. Висвітлення життєписів істориків, які, попри всі обставини, писали про минуле саме з українського погляду,

¹ Дашкевич Я. Дорогами української Кліо (про становище історичної науки в Україні). *Україна в минулому*. 1996. Вип. 8. С. 54–55.

² Термін «біографія», стверджує Володимир Попик, «...поєднує філософське та культурологічне розуміння біографії як індивідуального шляху особистості, наративну форму його відображення, літературний жанр біографічної творчості, напрям дослідницької роботи науковців і його осмислення, вивчення в історичній науці...» Попик В. Biography – біографіка – біографістика – біобібліографія: Понятійний арсенал історико-біографічних досліджень. *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 124.

³ Плющик О. Українська біографіка в контексті наукових і культурних зв'язків країн і народів Центрально-Східної Європи. Секція Міжнародної наукової конференції «Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек» (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.). *Українська біографістика = Biographistica Ucrainica: Збірник наук. праць*. 2023. Вип. 24. С. 332.

належить до актуальних і потрібних напрямків наукових досліджень, чия затребуваність лише зросла з початком російського повномасштабного збройного вторгнення в Україну.

Одним із творців української історичної науки в другій половині XX століття став вірменіст, сходознавець, громадський діяч Ярослав Дашкевич (1926–2010). Участь його визначних батьків – Олени Степанів (1892–1963) та Романа Дашкевича (1892–1975) – у національно-визвольних змаганнях на початку минулого сторіччя в поєднанні з природною непоступливістю майбутнього вченого зробили його ціллю репресивних дій радянських каральних органів. У 1949 році він був заарештований безпосередньо на робочому місці у відділі рукописів Львівської філії Бібліотеки Академії наук УРСР і провів наступні 7 років у таборах⁴. Увесь подальший життєвий шлях Я. Дашкевича – колишнього політичного в'язня, сповнювали випробування та перешкоди: переслідування, тривалі періоди вимушеного безробіття у 1966–1967, 1972–1974 і 1978–1990 роках⁵, заборони на публікацію наукових праць з 1972 року⁶. А втім, ці обставини не завадили йому зробити помітний і вагомий внесок у розвиток української історичної думки.

Отже, Я. Дашкевич належить до найпомітніших українських істориків і публічних інтелектуалів другої половини XX – початку XXI століття. Наукова спадщина вченого відзначається значною кількістю та різноплановістю досліджень високого фахового рівня, привертає увагу розмаїттям дослідницьких тем і проблематик. Йому вдалося зреалізувати себе водночас у багатьох галузях гуманітарних знань: археографії, бібліографії, вірменознавстві, сходознавстві, книгознавстві тощо. До того ж, – стверджує Ірина Гаюк, – працям ученого притаманна лише мінімально необхідна за мірками радянської доби заідеологізованість⁷. У той час історик присвятив себе

⁴ Араджионі М., Бубенок О., Мавріна О. Відомі та маловідомі сходознавчі дослідження Я. Р. Дашкевича. *Східний світ*. 2016. № 4 (93). С. 7.

⁵ Дашкевич Я. Дорогами української Кліо... С. 54.

⁶ Тоді ж, за словами Я. Дашкевича, відбулася остання велика чистка підозрілих з погляду радянської влади істориків. Дашкевич Я. Замість передмови. *Вірменія і Україна*. Львів ; Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 2001. С. IX.

⁷ Гаюк І. Вступне слово. *Вірмени в Україні : Дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць*. Львів : Вид-во Львівського музею історії релігії «Логос», 2012. С. III.

збереженню національної історіографії, а після проголошення у 1991 році незалежності України він неабияк посприяв її відродженню. Попри всі труднощі, фахівець зробив неабиякий внесок у розвиток української історичної науки, зокрема, на ниві дослідження історії нації та державності, розбудови національної історіографії.

Уже за незалежної України професор Я. Дашкевич у декількох публікаціях простежив основні етапи становлення та піднесення національної самосвідомості українців, а весною 1991 року виступив із двома доповідями на цю тему. На його думку, початки нашого національного самоусвідомлення сягають епохи Київської держави, а в козацьку добу національна свідомість пережила один із найвизначніших періодів розквіту⁸.

Не менш важливо й те, що Я. Дашкевич залишив по собі багату і різнопланову епістолярну спадщину, яка відкриває перед дослідниками його наукового шляху значні можливості та перспективи⁹. Саме завдяки активному, зокрема міжнародному, листуванню ще за радянського часу професор Я. Дашкевич опублікував чимало статей у престижних закордонних часописах, а отже, в міру можливостей інтегрував українську історіографію в європейську науку та вивів її з майже повної, на той момент, ізоляції.

Сама по собі настільки розмаїта й об'ємна епістолярна спадщина є свідченням непересічності його життєвого шляху. Відзначимо, що, на думку Оксани Шалак, фахівці недостатньо часто використовують цей тип джерел у біографістиці¹⁰. Вочевидь, за радянського часу кореспонденція з іноземними науковцями, інтелектуалами, громадськими й політичними діячами була неабияк ускладненою, а особливо для Я. Дашкевича, який перебував під пильним наглядом каральних

⁸ Див., наприклад: Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. Підсумки, джерела, методи дослідження. *Сучасність*. 1992. № 3. С. 65–74.

⁹ Прикладом успішного використання епістолярію в біографічному дослідженні науковця є праця: Шаповал А. Володимир Миколайович Перетц як вчений-українознавець, дослідник рукописної та книжкової спадщини у світлі епістолярних джерел: Монографія / відп. ред. Л. Дубровіна. Київ: НБУ ім. В. І. Вернадського, 2020. 588 [4] с.: фотоіл., портр.

¹⁰ Шалак О. Епістолярний діалог дійсних членів НТШ Юхима (Євфимія) Сіцинського та Миколи Петрова. *Українська біографістика = Biographistica Ucrainica: Збірник наук. праць*. 2023. Вип. 24. С. 133.

органів. Утім, від початку 1960-х років історик усе ж підтримував регулярні контакти з ученими з Польщі, Німеччини, Франції, Швеції, Ісландії, Канади, Сполучених Штатів Америки й інших країн¹¹.

Його багатий епістолярій становить вагому частину його особового архіву, що зберігається у Меморіальній бібліотеці-архіві Ярослава Дашкевича, яка розташована в останньому помешканні вченого у Львові. Ця установа, яка забезпечує збереження його цінної інтелектуальної спадщини, була заснована в березні 2010 року невдовзі після смерті науковця 25 лютого цього ж року¹². Тут зберігаються різнопланові документи, а саме: рукописи й машинописи праць, нотатки й записи різного роду, кореспонденція з ученими з усього світу тощо; крім цього – об'ємна бібліотека історика.

На основі епістолярію Я. Дашкевича висвітлюємо наукові контакти вченого за радянського часу, осмислюємо його науковий шлях в умовах панування московського імперіалізму, що сприяє актуалізації його інтелектуальної спадщини, втім, не маємо на меті системне й цілісне відтворення біографії.

Науковий доробок Я. Дашкевича привертав увагу дослідників і за його життя, й уже після відходу до вічності. До найвагоміших опрацювань належать декілька ґрунтовних передмов до перевидань праць ученого. В одній із них Ігор Гирич висвітлив і проаналізував його досягнення в галузях біографістики й просопографії¹³, в іншій праці, у співавторстві з Мирославою Дядюк, фахівці оцінили значення його досліджень для української історіографії¹⁴. Автором детального й ретельного аналізу сходознавчих праць Я. Дашкевича є Андрій Фелонюк¹⁵. Орієнталістичній проблематиці також присвячено низку

¹¹ Дашкевич Я. Замість передмови. С. V–XII.

¹² Сварник Г., Сварник І. У книгозбірні бібліографа. У світі книжки / упоряд.: Н. Паславська, Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2021. С. IX.

¹³ Гирич І. Від короля Данила до Омеляна Пріцака: Штрихи до історіографічних студій Ювіляра. *Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури*. 3-тє вид., допов. Львів, 2016. С. 9–26.

¹⁴ Гирич І., Дядюк М. Ярослав Дашкевич: Кілька штрихів до портрета історика. *Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наук. праць*. 2010. Вип. 20. С. 170–178.

¹⁵ Фелонюк А. Схід у науковій спадщині Ярослава Дашкевича. *Україна і Схід* / упоряд.: Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2016. С. 7–76.

історіографічних статей у ювілейному збірнику до 95-ліття вченого¹⁶.

Не меншу наукову цінність становлять праці Галини Сварник та Івана Сварника, які висвітлили бібліографічну діяльність професора Я. Дашкевича¹⁷, та Мирона Капралю, котрий розглянув його археографічні й джерелознавчі студії¹⁸. Насамкінець потрібно відзначити дві ґрунтовні рецензії на перевидання праць львівського історика Олексія Яся¹⁹ та Назарія Лоштина²⁰.

Узагальнила й оцінила стан дослідження наукової спадщини вченого в українській історіографії Тетяна Гуменюк. Фахівчиня зробила такий висновок: «Підсумовуючи, маємо констатувати, що в сучасній вітчизняній історичній науці існує прогалина щодо комплексного дослідження наукової спадщини видатного українського історика Ярослава Дашкевича, а, відтак, постала потреба повного видання його історіографічних праць»²¹. Подібну думку висловив А. Фелонюк, цього разу пишучи про орієнталістичні студії фахівця: «Вивчення сходознавчої спадщини Ярослава Дашкевича лише розпочинається»²². А водночас його судження повною мірою стосується всього наукового доробку львівського науковця.

Дослідники не оминули увагою й епістолярій вченого. Важливими є передмови Г. Сварник до публікацій його

¹⁶ Араджионі М., Бубенок О., Мавріна О. Відомі та маловідомі сходознавчі дослідження...; Кочубей Ю. Ярослав Дашкевич і питання національних меншин в Україні. *Східний світ*. 2016. № 4 (93). С. 18–22; Василюк О. Вірмени України в дослідженнях Я. Р. Дашкевича. *Східний світ*. 2016. № 4 (93). С. 23–28. Див. також: Марра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. Львів ; Київ ; Нью-Йорк, 1996. 911 с. : іл.

¹⁷ Сварник Г., Сварник І. У книгозбірні бібліографа. С. IX–LXXVI.

¹⁸ Капраль М. У майстерні історика : Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін. *Майстерня історика : Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни*. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2011. С. 5–43.

¹⁹ Ясь О. Рецензія на кн. : Дашкевич Я. Україна і Схід / упоряд.: Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2016. 960 с. ; іл. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 180–187.

²⁰ Лоштин Н. Рецензія на кн. : Дашкевич Я. У світі книжки / упоряд.: Н. Паславська, Г. Сварник, А. Фелонюк. *Вісник НТШ*. 2022. № 66. С. 114–116.

²¹ Гуменюк Т. Науковий доробок доктора історичних наук Ярослава Романовича Дашкевича у працях сучасних вчених. *Українська біографістика = Biographistica Ucrainica : Збірник наук. праць*. 2012. Вип. 9. С. 335.

²² Фелонюк А. Схід у науковій спадщині Ярослава Дашкевича. С. 74.

кореспонденції з Іваном Бутичем²³ і Юрієм Меженком²⁴, написана на основі документів з архівних установ Львова і Варшави розлога стаття А. Фелонюка про листування з відомим польським сходознавцем Яном Райхманом²⁵, кореспонденція з о. Юрієм Мициком²⁶, Анною Кос²⁷. Про своє листування з Я. Дашкевичем писав Едвард Триярський²⁸. Особисту кореспонденцію з львівським ученим висвітлила Катерина Штуль²⁹. У двох статтях власний епістолярій розглядав сам Я. Дашкевич³⁰.

У цих працях науковці згадують і про непрості умови життя й праці львівського історика за радянських часів. Наприклад, пишучи про епістолярій Я. Дашкевича як історичне джерело, Г. Сварник відзначила: «Він містить також чимало відомостей про підготовані до друку й не видані через різні причини бібліографічні й наукові праці Юрія Меженка та Ярослава Дашкевича, дає змогу уявити собі нереалізований в умовах радянської дійсності творчий потенціал обох учених і їхнє

²³ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986) / упоряд. А. Фелонюк. Львів, 2012. 296 с.

²⁴ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969) / упоряд.: Р. Дзюбан, Г. Сварник. Львів, 2009. 374 с. : іл. Див. також: Сварник Г. Між Києвом і Львовом : Листування Юрія Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969). *Археографічний щорічник*. 2009. Вип. 13–14. С. 191–219.

²⁵ Фелонюк А. Ярослав Дашкевич та Ян Райхман : Епістолярний діалог сходознавців. *Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі ХХІ ст.* : матеріали Міжнар. конф., присвяч. 85-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13–14 грудня 2011 р., м. Львів). Львів, 2013. С. 116–131.

²⁶ Мицик Ю. Листи Ярослава Дашкевича до Юрія Мицика. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2012. Вип. 16–17. С. 581–602; Тарасенко І. Із кореспонденції Ярослава Дашкевича (листи Юрія Мицика). *Загартована історія : Ювіл. зб. на пошану проф. Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження*. Київ, 2013. С. 333–370.

²⁷ В пам'яті моїй. «...пишу Тобі листа...». *Листи Ярослава Дашкевича до Анни Кос (123 листи за 1970–1984 рр.)* / упоряд. А. Кос. Львів, 2010. С. 82–90.

²⁸ Tryjarski E. Przyjacielskie listy ze Lwowa do Warszawy. Przyczynek do korespondencji Jarosława Daszkiewicza. *На межі між Сходом і Заходом* : матеріали міжнар. конф., присвяч. 90-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича (13–14 грудня 2016 р., м. Львів). Львівське відділення ІУАД / упоряд.: А. Фелонюк, Н. Халак за участю І. Скочиляса. Львів, 2018. С. 133–140.

²⁹ Штуль К. 30-літнє листування у просторі часу. *Марра Mundi*. С. 904–907.

³⁰ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах 1961–1963 рр. *Східний світ*. 1995. № 2. 1996. № 1. С. 34–58.

активне протистояння режимові»³¹. Утім, цій проблемі досі не присвячено жодного спеціального дослідження.

Значний обсяг інформації та її різноплановість зумовлюють складність вивчення інтелектуальної спадщини Я. Дашкевича, зокрема його епістолярію. Тому дослідження та висвітлення наукового шляху українського вченого, зосібна обставин і труднощів на ньому за радянського часу, лише починається.

Народився Я. Дашкевич 13 грудня 1926 року у Львові³², де впродовж життя мешкав за різними адресами. Спершу майбутній учений проживав на вул. Пісковій³³, потім – у приватному будинку на вул. Козацькій³⁴, який не зберігся, а згодом переїхав у квартиру, що розташована на вул. Зеленій – його останнє місце проживання³⁵.

Обоє батьків майбутнього науковця (О. Степанів і Р. Дашкевич) були знані завдяки своїй військовій, громадській і політичній діяльності в перші десятиліття ХХ століття. Його мати була відомою українською вченою в галузях географії та економічної географії, педагогом, хорунжою Легіону Українських січових стрільців (1914–1917), четарем Української галицької армії (1918–1919), очільницею жіночого підрозділу, офіцером австрійської армії. Вона провела 1915–1917 роки в російському воєнному полоні в Середній Азії (Ташкенті)³⁶.

Батько Я. Дашкевича походив із князівського роду Корибутів, був не менш знаним громадським, політичним і військовим діячем, адвокатом, організатором січового стрілецтва

³¹ Сварник Г. Між Києвом і Львовом... С. 218.

³² *Ярослав Дашкевич: Бібліографічний покажчик*. НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника / уклад. М. Кривенко; авт. вступ. ст. А. Содомора; наук. ред. Л. Ільницька. Львів, 2006. С. 15.

³³ Сварник Г. Передмова. *Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем...* С. IV.

³⁴ «Після повернення до Львова Я. Дашкевичу разом із матір'ю доводиться наново влаштовувати життя, шукати помешкання, роботу. Повернутися до попереднього помешкання на Пісковій неможливо – там поселили чужих людей. Довелося винайняти кімнату з кухнею у невеличкому будиночку без вигод на околиці Львова, на вул. Козацькій, 11а, який стає прихистком для О. Степанів і Я. Дашкевича на багато років». Там само. С. XXII.

³⁵ Сварник Г., Сварник І. У книгозбірні бібліографа. С. XV.

³⁶ Араджионі М., Бубенок О., Мавріна О. Відомі та маловідомі сходознавчі дослідження... С. 7. «...пишу Тобі листа...»... С. 92. Штуль К. 30-літнє листування... С. 904. *Ярослав Дашкевич: Бібліографічний покажчик*. С. 15.

у Львові й Києві, полковником гарматної бригади³⁷. З огляду на патріотичне минуле батьків до Я. Дашкевича ставилися як до вихідця з націоналістичного роду, що й стало однією з основних причин його арешту.

Майбутній історик закінчив І Державну (українську) гімназію (1944), після чого вступив у Львівський медичний інститут. Однак повну вищу освіту він здобув уже на філологічному факультеті Львівського державного університету імені І. Франка (1949)³⁸.

Того ж року в рукописному відділі Львівської філії Бібліотеки Академії наук УРСР, де Я. Дашкевич на той момент уже пропрацював на різних посадах декілька років, відбулися масові звільнення й пониження в посадах. За таких умов, стверджує Г. Сварник, «Перспективи для молодого вченого були мізерними. Працювати практично стало неможливо, доводилось просто відсиджувати робочі години в бібліотеці, нереальною стала й аспірантура»³⁹. А в грудні 1949 року його за сфабрикованими звинуваченнями⁴⁰ в політичній неблагонадійності⁴¹ заарештували органи КДБ⁴².

Я. Дашкевич повернувся до Львова у 1956 році, проте відтоді вважався політично неблагонадійним і не міг будувати наукової кар'єри. Упродовж 1957–1966 років він працював бібліографом відділу історії України Інституту суспільних наук Академії наук УРСР⁴³. Майже до кінця існування СРСР учений, зазначають Маргарита Араджионі, Олег Бубенок та Ольга Мавріна, зазнавав утисків з боку режиму, був позбавлений свого

³⁷ Капраль М. У майстерні історика... С. 5; «...пишу Тобі листа...». С. 92. Ярослав Дашкевич : Бібліографічний покажчик. С. 15.

³⁸ Ярослав Дашкевич : Бібліографічний покажчик. С. 15.

³⁹ Сварник Г. Передмова. *Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем...* С. XIX.

⁴⁰ «Після доповідної записки МДБ УРСР до ЦК КП(б)У з 8 січня 1947 р. про переховування в рукописному відділі Львівської філії БАН УРСР жандармських документів про Леніна, Крупську й ін. та про націоналістичних діячів, тут відбулася “перевірка”, а по суті обшук». Сварник Г. Передмова. *Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем...* С. XV.

⁴¹ «Я. Дашкевича звинуватили у зберіганні й розповсюдженні “контрреволюційної літератури”, якою виявився пакуночок Шевченкіани для Меженка». Там само. С. XX.

⁴² Араджионі М., Бубенок О., Мавріна О. Відомі та маловідомі сходознавчі дослідження... С. 7.

⁴³ Сварник Г. Передмова. *Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем...* С. XXIII.

улюбленого заняття. Проте тоді ж історику вдалося досягти значних успіхів і стати визнаним фахівцем не тільки на теренах СРСР, а й на Заході. До того ж на початку 1970-х років визначний сходознавець Омелян Пріцак запропонував йому перейти на роботу до Гарварду, втім історик залишився в Україні⁴⁴.

* * *

Уже сама зовнішність Я. Дашкевича контрастувала з суцільною невиразністю та деіндивідуалізацією особистості за радянського часу. Характерні риси вченого не залишилися непоміченими для його кореспондентів і колег⁴⁵. Вони були водночас і виявом його внутрішнього світу, характеру, й утіленням опозиційності до системи, відмінності від оточення. Зовнішність Я. Дашкевича була свого роду мовчазним викликом одноманітності тогочасного життя.

Галина Сварник так оцінила зазначені риси дослідника: «Він завжди вирізнявся своєю незалежністю від радянської традиції і партійних структур, був “нерадянською” людиною і за своїм походженням, і за життєвою поставою, і навіть за зовнішністю»⁴⁶. Сучасний український історик І. Гирич, який особисто знав Я. Дашкевича, таким чином змалював вченого:

«Сама його постава справляла незабутнє враження: рафіновано інтелігентна, аристократична зовнішність, мистецьки дібраний одяг: не традиційний офіційно – партійний костюм з краваткою – символ радянської сірятини, а джінси, светр, хустка на шиї, довге сиве волосся й високе чоло над орлиним носом»⁴⁷.

Подібне враження від зустрічей з Я. Дашкевичем закарбувалось і в інших його колег і знайомих, зокрема, в

⁴⁴ Араджионі М., Бубенок О., Мавріна О. Відомі та маловідомі сходознавчі дослідження... С. 7–8.

⁴⁵ Про їхню зустріч, наприклад, згадує Марта Богачевська-Хом'як: «Півхатини, без води, з пічкою на дрова. Науковець десяток літ без праці, після тюрми і Сибіру, вдома за працею. Не сподівається нікого. Та двері відчиняє у піджаку і в краватці. Одяг і поведінка тут не дрібничка і не галицький ексцентризм. Це свідоме намагання вдержати раціональний підхід в ірраціональній системі». Див.: Богачевська-Хом'як М. Наука – невід'ємна частина його життя. *Марра Mundi*. С. 37.

⁴⁶ Сварник Г. Виступи Ярослава Дашкевича на Археографічній нараді 1988 року. *Український археографічний щорічник*. Вип. 21/22. Т. 24/25. Київ, 2018. С. 151.

⁴⁷ Гирич І. Від короля Данила до Омеляна Пріцака... С. 10.

історика о. Ю. Мицика⁴⁸: «Мені чомусь запам'яталося, як Миколі Павловичу [Ковальському] зробили у парткомі серйозне зауваження за його задовге волосся (тоді довге волосся було смертним гріхом з точки зору ревнителів компартійної благопристойності). М. П. Ковальському⁴⁹ довелося підкоротити свою буйну шевелюру, а мені він потім сказав, що ця шевелюра була майже така, “як у Дашкевича”»⁵⁰.

Ю. Мицик, який також перетинався з Я. Дашкевичем, відзначив його нерадянський типаж: «Під час цієї конференції відбулася моя перша зустріч з Я. Р. Дашкевичем, який справляв дуже імпозантне враження уже зовні: стрункий, спортивної статури чоловік з густим довгим волоссям, яке явно контрастувало з лисинами та короткими стрижками наукового “бомонду”»⁵¹.

Водночас колеги відзначали вченого як вправного промовця та непересічного інтелектуала: «І ось на сцену виходить Ярослав Дашкевич. Він звертається до аудиторії – і відбувається метаморфоза. Виступ блискучий, емоційний, ґрунтовний, різкий; виразно розставлені акценти, чітко представлені засади національної історіографії. Ейфорія опанувала залом, стало ясно, що це історична хвилина, що доба домінації російської історичної схеми України завершується»⁵². Таке враження на І. Гирича й інших патріотичних істориків справила присвячена М. Грушевському промова 5 грудня 1988 р. Отже, саме завдяки поєднанню особистих якостей – стійкості та переконаності у власній позиції – Я. Дашкевич зміг опиратися радянській системі.

Творчі здібності вченого проявилися не лише на сторінках його більше як півтори тисячі наукових і науково-популярних праць, а й у приблизно такій же кількості листів. Наукова та приватна кореспонденція Я. Дашкевича становить вагомий невід'ємний частину його інтелектуальної спадщини. Особливості

⁴⁸ Ю. Мицик (нар. 1949 року) – український історик-джерелознавець, спеціаліст з історії козаччини, священник, доктор іст. наук, професор. Тарасенко І. Із кореспонденції Ярослава Дашкевича... С. 333.

⁴⁹ М. Ковальський (1929–2006) – археограф з Острога, дійсний член УВАН, джерелознавець, доктор іст. наук, професор.

⁵⁰ Мицик Ю. Листи Ярослава Дашкевича до Юрія Мицика. С. 581.

⁵¹ Там само. С. 583.

⁵² Гирич І. Від короля Данила до Омеляна Пріцака... С. 9.

його епістолярного стилю вдало змалювала Г. Сварник: «Коли читати зараз листи Ярослава Дашкевича, зовсім ще молодого, за більшою емоційністю та розлогістю висловлювань людини, яка має життя попереду, вчувається сучасний його голос, характерна манера розмови, відвертість і водночас стриманість, шляхетність, які збереглися понині. Це свідчить про органічність і цілісність особистості, яку не змінили ні випробування таборами, ні складні життєві обставини»⁵³. Своєю чергою, А. Фелонюк звернув увагу на те, що «В одному з листів до Е. Триярського Дашкевич сам дав оцінку своєму науковому епістолярію: «Під кінець [1973] року вислав також понад 100 листів [...]. Без того, однак, не можна (остаточно дійшов до того висновку – не говорячи вже про те, що наукова кореспонденція дає набагато більше навіть від копірсання у скиртах найновіших часописів!) – не згадую вже про психологічні моменти: почуваєшся веселіше душею»⁵⁴.

Про те, як упродовж життя формувався й утверджувався характер Я. Дашкевича, якими були його світогляд і життєва філософія, свідчать його думки, котрими він ділився із знайомими та близькими. «Він вмів, – підкреслює М. Богачевська-Хом'як, – інтелігентно боротись зі системою, без бравури, але вдало»⁵⁵. Його міркування висвітлюють його ставлення до труднощів, випробувань і перешкод, що траплялися йому на професійному шляху. Декілька порад він висловив у листі до А. Кос⁵⁶ від 27 травня 1971 року (надісланому з Кисловодська, куди Я. Дашкевич поїхав на оздоровлення):

«Мені здається (я завжди, принаймні у власній практиці – а вона, здається, чимала), що різні життєві невдачі, незалежно від їх рангу, повинні лише загартувати. Вони

⁵³ Сварник Г. Між Києвом і Львовом... С. 193.

⁵⁴ Фелонюк А. Ярослав Дашкевич та Ян Райхман... С. 116.

⁵⁵ Богачевська-Хом'як М. Наука – невід'ємна частина його життя. С. 37.

⁵⁶ А. Кос (1940–2018) – мистецтвознавиця, дослідниця архітектури Львова (1992), членкиня НСХУ (1993), закінчила Львівський університет (1965), від 1966 року працювала в Музеї історії релігії, впродовж 1976–1995 років обіймала посаду старшої наукової співробітниці в Державному історичному архітектурному заповіднику у Львові, від 1995 року – старший викладач кафедри філософії та культурології, кафедри історії України, науки і техніки Національного університету «Львівська політехніка», кандидатка іст. наук. Див.: Стельмахук Г. Кос Ганна Іванівна. *Енциклопедія Сучасної України* / редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article-5464>

– ті невдачі – доводять тільки одне: для того, щоб з ними боротися і вигравати в цій боротьбі треба застосовувати ще більше наполегливості і впертості. Мені дуже хотілося б, щоб на підставі власного досвіду Ви дійшли також до потрібного висновку. [...]. А апатію в таких випадках, – додав Я. Дашкевич, – викидають через вікно – закушують уста, заковчують рукава і воюють до перемоги»⁵⁷.

Епістолярій розкриває різні грані характеру вченого, містить цілий спектр реакцій та оцінок Я. Дашкевичем радянської дійсності. Часом він висловлювався в іронічній формі, часом з гумором, а подекуди доволі різко. В листі до А. Кос від 14 травня 1971 року він зіронізував на тему політичної номенклатури: «Думаю, що поволі Ви приборкаєте свого заступника директора [Музею історії релігії та атеїзму. – *Н. Р.*] й доведете йому, що Соломон ніщо в порівнянні з сучасним секретарем райкому»⁵⁸. А в листі до І. Бутича від 8 жовтня 1972 року історик з гумором сприйняв вочевидь неприємну й болючу новину про власне звільнення з роботи: «Біля мене без особливих новин. З 22 вересня (отже, недавно) я не працюю в музеї [...етнографії та художніх промислів. – *Н. Р.*] (для анекдоту – через брак кваліфікації)»⁵⁹.

На сторінках листів проявився й інший, неприховано різкий і жорсткий бік Я. Дашкевича, його ставлення до тогочасних реалій. Коментуючи свою «зустріч» під час відпочинку з особливостями радянського побуту та культури, з властивою йому схильністю до історіософських узагальнень він не забував і про історичний вимір побаченого: «Очевидно, так як основна маса сучасних радянських містечок з деякими локально специфічно басарабськими особливостями – а ці особливості в тому, що хамство ще безмежніше, тупість ще безконечніша, п'янство ще безпросвітніше як де-небудь-інде. Багато століть культури в минулому, – підсумував історик, – ще не творить культуру в сучасному»⁶⁰.

⁵⁷ «...пишу Тобі листа...»... С. 7–8. Листування з А. Кос охоплює 1970–1984 роки, кореспонденція торкається особистих, наукових і політичних тем.

⁵⁸ Там само. С. 5.

⁵⁹ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 221.

⁶⁰ «...пишу Тобі листа...»... С. 73–74.

Як пригадувала А. Кос, «70-ті рр. минулого століття позначилися страхітливою розправою з релігією: влада руйнувала храми, призначала їх на різні складські приміщення, зрідка передавала музейним інституціям»⁶¹. А найсильніше враження на неї справило використання не за призначенням однієї із львівських церков: «Пригадую гнітюче враження, яке зробив на мене храм св. Марії Сніжної, завалений величезними міхами з цукром (переданий був Ленінському гастрономторгу)»⁶².

Я. Дашкевич і сам усвідомлював невтішність становища української релігійної культури та відзначав уплив антирелігійної (квазірелігійної) ідеології на особистість: «Щоб розрядити музейну обстановку Вам [А. Кос. – *Н. Р.*] мабуть варто подумати про відпустку – зв'язану чи не зв'язану з археологією. Про цю археологію треба Вам якнайбільше думати, бо це чи не найважливіший шанс, при допомозі якого Ви зможете вирватись з релігійно-атеїстичних лабет»⁶³.

На сторінках листів Я. Дашкевич не приховував свого критичного, а водночас осмисленого ставлення до радянської дійсності – до її згубних проявів у культурі, науці, політичному житті, побуті. В оцінці її різних аспектів вбачається його цілісне і сформоване світобачення, погляди та переконання. Дослідник тонко відчував кризу гуманітарних наук, у тому числі й історіографії, та, що важливіше, розумів її причини. Де пристосовуючись, а де опираючись, учений намагався хоча б трохи змінити ситуацію або, принаймні, сповільнити їхню подальшу деградацію – задля майбутнього.

* * *

Енциклопедичні знання й ерудованість були двома невід'ємними рисами Я. Дашкевича-науковця, який, зокрема, був знавцем багатьох сучасних і давніх мов: «Добре відомо, – стверджує А. Кос, – що Я. Р. був ходячою енциклопедією»⁶⁴. Тому не викликає подиву його внесок у дослідження різних періодів (давньої, середньовічної, ранньомодерної, сучасної історії) та

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

⁶³ Там само. С. 6.

⁶⁴ Там само. С. 89.

дисциплін (історіографії, біографістики, джерелознавства, політології тощо)⁶⁵.

Для його наукових студій характерне панорамне історичне бачення, уміння синтезувати велику кількість розпорошених відомостей, схильність до концептуалізації. З огляду на різноплановість наукових інтересів, у науковій спадщині Я. Дашкевича складно виокремити центральний напрямок, але ним усе ж була історія і культура вірмен. У результаті багатолітнього вивчення цієї теми опубліковано два об'ємні збірники його вірменознавчих праць⁶⁶.

Отож, особливість наукового доробку львівського вченого – тематична різноплановість, що проявилась у широкій географії та хронології тем і проблем. А водночас чільне місце в дослідницьких практиках історика завжди посідала вірменістика. Інтерес Я. Дашкевича до минувшини вірменського народу був тісно пов'язаний із обставинами його життя за радянського часу. Забігаючи наперед, відзначимо, що Вірменія і вірменознавство відіграли ключову роль у житті науковця: по-перше, він зацікавився цією темою в ув'язненні; по-друге, згодом захистив кандидатську дисертацію саме в Єревані; і, по-третє, роздумував про переїзд у столицю Вірменії.

Як стверджував сам Я. Дашкевич, зацікавлення вірменознавством сягає раннього й водночас складного періоду в його житті – часів ув'язнення в 9-му табірному відділенні Піщаного табору м. Спаськ у Казахстані впродовж 1949–1956 років. Якраз там, на засланні, як в'язень він одержав можливість спілкуватися з представниками багатьох народів, зокрема – з вірменами. Уже після дострокового звільнення і повернення до рідного Львова інтерес до історії та культури

⁶⁵ Т. Гуменюк так узагальнила стан вивчення його наукового доробку: «У ході аналізу життєпису вченого-історика, дослідники [І. Гирич і М. Дядюк. – *Н. Р.*] констатували, що перебуваючи під пильним контролем каральних органів, Я. Дашкевич активно вивчав архівні джерела та створив низку наукових праць у ділянках архівознавства, проблем використання історичних джерел, стану та методики дослідження адміністративних, судових і фінансових книг в Україні в XIII–XVIII ст., а також досліджень, присвячених українській культурі часів Київської Русі та Гетьманщини. Його статті 1960–1970-х рр. були присвячені питанням української історіографії та спеціальних історичних дисциплін». Гуменюк Т. Науковий доробок доктора історичних наук Ярослава Романовича Дашкевича... С. 330.

⁶⁶ Див.: Дашкевич Я. *Вірменія і Україна*; Дашкевич Я. *Вірмени в Україні*.

самобутнього вірменського народу тільки посилювався і визначив увесь подальший життєвий і професійний шлях українського історика⁶⁷.

Я. Дашкевич налагоджував міжнародні наукові контакти в умовах переслідування й утисків з боку радянської влади. Тиск проявлявся по-різному, зокрема, й у побуті: «Кілька місяців по її смерті [йдеться про його маму О. Степанів, яка померла 11 липня 1963 року. – Н. Р.] ломачи розбили двері будиночка і силою підселили людей. Це так, для «опіки» – вже мені, а не матері. «Опіка», яка закінчилася остаточно кілька місяців раніше, їй вже потрібна не була»⁶⁸.

Ключовою подією на міжнародному напрямку його роботи стала отримана цього ж 1963 року пропозиція стати автором у престижному французькому науковому вірменознавчому часописі «Revue des Études Arméniennes» (Париж), до якого львівський учений успішно надсилав статті впродовж наступних 20 років⁶⁹.

Активна міжнародна співпраця допомогла Я. Дашкевичу представити свої наукові досягнення на Заході, «саме завдяки R[evue des] E[tudes] Arm.[éniennes], N.[ouvelle]S.[érie] мої дослідження вийшли на ширшу наукову арену. Бо те, що друкувалося мною з арменістики у Вірменії, Україні, Росії, а навіть Польщі, з великими труднощами виходило поза тогочасну залізну завісу»⁷⁰. Як пояснює фахівець, «я писав довжелезні листи дрібним каліграфічним почерком, які в Парижі редакції доводилося передруковувати»⁷¹.

Я. Дашкевич так підсумовує цю свою багатолітню діяльність: «Як це не дивно, але десятки моїх «наукових» листів регулярно доходили в такому вигляді до Парижа, а також до Польщі, Німеччини, Швейцарії, Сполучених Штатів Америки, де мене з неменшим, здається, співчуттям сприймали і друкували»⁷².

Кропітку й виснажливу працю Я. Дашкевича оцінив один з його багатолітніх кореспондентів, відомий український

⁶⁷ Дашкевич Я. Замість передмови. С. V–VII.

⁶⁸ Дашкевич Я. Спогад про «радянський період» життя. *Постаті*. С. 587.

⁶⁹ Дашкевич Я. Замість передмови. С. VIII.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. С. IX.

⁷² Там само.

сходознавець з Харкова Андрій Ковалівський: «Дорогий Ярославе Романовичу! Щиро вдячний Вам за відбиток Вашої статті в “Revue des études arméniennes” і вітаю Вас з одержанням цих відбитків. Взагалі друкування наукових праць у закордонній пресі дуже важка річ, навіть щодо країн соціалістичного табору»⁷³.

Утім, така діяльність Я. Дашкевича не залишилася непоміченою і стала приводом для ще прискіпливішої уваги з боку представників партійної верхівки: «У 1967 р. від мене вимагав пояснень, як це я публікуюся у Франції, відомий нам Валентин Маланчук⁷⁴, вже секретар Львівського обкому КП України»⁷⁵. Ще через декілька років, у 1972 році, Я. Дашкевичу повністю заборонили публікувати результати його наукових пошуків у радянських виданнях⁷⁶.

Листування Я. Дашкевича було регулярним і продуктивним, а за своїм змістом виходило далеко за межі суто наукових цілей, що засвідчує його значущість у його професійному житті. Так учений не тільки одержував необхідні відомості, насамперед адреси інших науковців⁷⁷, історіографію та джерела⁷⁸, а й ділився порадами, заручався підтримкою у

⁷³ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський. З листування 1964–1965 рр. *Україна в минулому*. 1996. № 8. С. 23.

⁷⁴ Валентин Маланчук (1928–1984) – «український партійний функціонер, секретар з ідеології Львівського обкому КПУ (1963–1967), секретар ЦК КПУ з ідеології (1972–1979). Один з організаторів репресій проти української інтелігенції 1970-х рр.». Див.: Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 248.

⁷⁵ Дашкевич Я. Замість передмови. С. Х.

⁷⁶ Зважаючи на ці обставини, чимало статей Я. Дашкевича вийшло під різними псевдонімами, багато з них – в «Архівах України». Гирич І. Від короля Данила до Омеляна Пріцака... С. 11.

⁷⁷ «Дякую Вам за те, що Ви рекомендували мене Володимир Михайловичі [Бейлісу] – я вже встановив з ним письмовий зв'язок». Див.: Листи Дашкевича Я. Р. до Ковалівського А. П. // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 6.

⁷⁸ У листі від 29 січня 1964 року Я. Дашкевич написав про Філологічну кафедру ВУАН, яку очолював А. Кримський, і запитав про хронологічні рамки роботи відділу тюркології, в якому працював А. Кримський. На його думку, перший том «Історії Туреччини», виданий у 1924 році – праця відділу тюркології. Я. Дашкевич вважав, що на той час такого відділу не було. Його цікавив рік припинення роботи Тюркологічної комісії. Там само. Арк. 8–9.

важливих справах, зрештою, сам надсилав інформацію колегам⁷⁹, які цього потребували⁸⁰. Своєю чергою, ці контакти провадили до встановлення взаємин передовсім із тими науковцями, з якими його поєднували спільні інтереси, плани, погляди та цінності.

З огляду на неблагонадійність історика в очах радянської влади, увесь його науковий шлях, ключову роль на якому відіграла вірменістика, був сповнений штучно створених перешкод, а подоланню цих перепон значно посприяло листування з багатьма українськими і закордонними вченими. Одним з багатолітніх помічників у житті та науці став київський історик-джерелознавець, архівіст І. Бутич. З ним Я. Дашкевич підтримував регулярні стосунки упродовж 1960–1986 років⁸¹.

Як пояснив А. Фелонюк: «Надана І. Бутичем можливість публікуватися в періодичному органі Архівного управління [...] виявилася для львівського історика найкращим та, власне, єдиним способом фахового самоствердження в часи постійних звинувачень у «неблагонадійності», перешкоджання в науковій праці, що мало місце в його рідному місті»⁸².

Привідчинене завдяки впливу І. Бутича вікно можливостей стало неоціненним для ще молодого на той момент Я. Дашкевича, який у той час, власне, працював над кандидатською дисертацією. Як стверджує А. Фелонюк, київський історик насамперед значно допоміг у дисертаційних справах: «Знаходимо тут також згадки про процес написання кандидатської роботи та здобуття вченим наукового ступеня (захист відбувся 15 лютого 1963 р. в Єревані). І. Бутич допомагав у

⁷⁹ «Посилаю Вам дві відбитки і прошу Вас прийняти їх від мене в знак глибокої пошани». Див.: ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 2.

⁸⁰ Я. Дашкевич допомагав А. Ковалівському в його науковій роботі: «З великою охотою допоможу Вам у Ваших литовських розшуках. У мене є ряд друзів у Вільнюсі, в Каунасі та в інших містах Литви». Крім того: «Прошу Вас прийняти її як вияв моєї глибокої поваги до Вас, дорогий Андрію Петровичу». Там само. Арк. 4.

⁸¹ А. Фелонюк у такий спосіб охарактеризував листування між ученими: «У кореспонденції є прихована критика радянської дійсності 1960-х рр. та стану історичної науки зокрема. Маючи загальнопізнавальну цінність, епістолярій учених дає змогу глибше вивчити добу «відлиги» в науці, дізнатися про складні умови наукової праці національно спрямованих дослідників у Львові та Києві того часу». Див.: Фелонюк А. Ярослав Дашкевич та Іван Бутич у світлі взаємного листування. *Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986)* / упоряд. А. Фелонюк. Львів, 2012. С. 25.

⁸² Там само. С. 4–5.

цьому, публікуючи статті, потрібні до дисертації, сприяючи таким чином і формуванню Я. Дашкевича як дослідника-вірменіста та україніста, саме тоді, коли львівський історик ще не мав виходу на вірменські чи закордонні часописи»⁸³.

Проблемним став уже сам вибір вірменістики як теми дослідження. У листі до І. Бутича від 20 вересня 1961 року Я. Дашкевич описав труднощі з публікацією праць: «При цій нагоді ще раз Вам дякую за Вашу підтримку моєї «вірменознавчої тематики». На жаль, моя екзотична тема не завжди знаходить таку підтримку – от я і тиняюся із своїми вірмено-українськими статтями від однієї редакції до другої – завжди приготований на (в кращому випадку) холодну зустріч...»⁸⁴.

Співпраця з А. Ковалівським також сприяла науковій кар'єрі Я. Дашкевича, оскільки значно допомогла йому з публікаційною роботою (з листа від 3 листопада 1963 року): «Посилаю Вам останній номер «Науково-інформаційного бюлетеня» з рецензією на Вашу «Антологію». Я дуже радий, що одночасно появилася рецензія також в «Українському історичному журналі». Це добре, що Ваша праця популяризується – може це зменшить перешкоди перед наступними»⁸⁵. Як стверджує М. Капраль, обраний ракурс при вивченні цієї теми вже сам по собі був антимосковським, адже найбільше уваги дослідник приділив взаєминам України з Вірменією: «Зосередження на українсько-вірменських зв'язках без посередництва Москви непрямо долало москвоцентризм, у чому, звісно, були зацікавлені як вірменські, так і українські вчені»⁸⁶.

Ці дослідження були широкими за хронологічною перспективою, що підтверджувало давність української історії, суб'єктність України від минулого до сучасності. Я. Дашкевич, зосібна, вивчав українсько-вірменські наукові взаємини, як-от, стосунки між А. Кримським і вірменськими вченими – Григорієм Халатянцом і Христофором Кучук-Йоаннесовим (Христофором Говганнісяном)⁸⁷.

⁸³ Там само. С. 14.

⁸⁴ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 30–31.

⁸⁵ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 6.

⁸⁶ Капраль М. У майстерні історика... С. 24.

⁸⁷ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 3.

Незважаючи на певні наукові успіхи, Я. Дашкевич добре усвідомлював відсутність, чи, принаймні, туманність своїх кар'єрних перспектив: «Незважаючи на те, я поринув геть «по вуха» в роботу над дисертацією – і протягом найближчих двох місяців думаю її вже остаточно закінчити. А далі буде видно – горизонти в мене ніколи не були дуже чисті, тому я й не лякаюся труднощів»⁸⁸.

За допомогою київського колеги, який на той час працював редактором «Науково-інформаційного бюлетеня» (з 1966 року і до тепер – «Архіви України»), Я. Дашкевич опублікував достатньо наукових праць за темою дисертації та захистив її у Єревані. Проте вже на етапі затвердження результатів захисту він зіткнувся з новими перешкодами (з листа від 9 жовтня 1962 року): «У мене починається дисертаційна катавасія. Моя книжка «Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX вв. (Историографический очерк)» уже вийшла в Єревані у світ (як лише отримаю авторські примірники – обов'язково Вам [І. Бутичу. – Н. Р.] пришлю) – а тепер треба мені вирвати з зубів начальства висновок з рекомендацією до захисту і характеристику. Здається, гладко все це не піде»⁸⁹.

Наявність у Я. Дашкевича місця роботи не означала комфортних умов праці. Своїми сумнівами щодо цього він поділився з іще одним колегою-киянином Ю. Меженком (з листа від 21 лютого 1960 року): «У мене жодних особливих новинок немає, наш Інститут якось перестали цькувати – не відомо тільки, чи на довго. Бо вже висуваються проекти його розформування – як зовсім зайвого та непотрібного... Цього року президія, нібито, не погодилася з такою раціоналізацією, а що буде далі – побачимо»⁹⁰. З іншого боку, як стверджує Г. Сварник, «Роки безробіття завжди були для Ярослава Романовича роками плідної наукової праці, коли нічого не відволікало від історичних досліджень, бібліографічних праць, вірменістики та краєзнавства»⁹¹.

Попри вимушене безробіття, вчений усе одно багато працював, займався активною науковою роботою: «Це можна

⁸⁸ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 31.

⁸⁹ Там само. С. 54.

⁹⁰ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем... С. 171.

⁹¹ Сварник Г. Між Києвом і Львовом... С. 217.

буде перевірити хіба у Львові, до якого я повертаюся без особливого ентузіазму і без особливого бажання “відпочивати” в бібліотеках. Так що період мого лінивства, мабуть, продовжується»⁹². Я. Дашкевич брав активну участь у науковому житті міста: «Маю надію, що до цього часу бібліотеки та архіви мене ще не прикінчать»⁹³; «Як бачиш, я залишився живий, незважаючи на те, що вже кінчаю третю конференцію підряд»⁹⁴.

На проблеми з роботою чи її відсутністю накладалися труднощі побутового характеру, важка хвороба та смерть матері (з листа до Ю. Меженка від 2 жовтня 1963 року): «Я прикований до Львова – тут різні неприємності з роботою (отримав уже ВАК-івський диплом, але це не полегшило мого становища ні на дрібку) та з помешканням. Важкий щось дуже для мене цей рік...»⁹⁵. Попри важкий удар, яким для Я. Дашкевича стала смерть матері, він і далі працював: «Хоча я далі почуваю себе приголомшеним та ніяк не можу привикнути до думки, що все найдорожче втрачено – поволі втягуюся в роботу»⁹⁶.

Проблеми з помешканням продовжилися наступного року (з листа від 8 січня 1964 року): «Федір Кузьмович [Сарана], якщо Ви його бачили, можливо, розповідав Вам про мої клопоти. Я тепер воюю за помешкання, яке мені хочуть забрати повністю або, у кращому випадку, частково. Всі ці справи вимагають дуже багато часу, енергії, сил – так, як би їх не можна було витратити з більшою користю...»⁹⁷.

Лише з середини року Я. Дашкевич отримав можливість зайняти наукову посаду (з листа від 13 липня 1964 року): «Мені (аж дивно!) починають пропонувати посаду мол[одшого] наукового працівника в Інституті. Умови, однак (тематика – відповідна для проштрафлених, таких, як я!), такі, що, мабуть, треба буде відмовитися від цієї великої панської ласки»⁹⁸. У листі від 6 серпня 1964 року І. Бутич поставився до молодого вченого з розумінням і підтримкою: «Дуже було б добре, щоб пропонована посада [молодшого] наукового [співробітника] стала дійсністю.

⁹² «...пишу Тобі листа...»... С. 72.

⁹³ Там само. С. 75.

⁹⁴ Там само. С. 80.

⁹⁵ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем... С. 73.

⁹⁶ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 1.

⁹⁷ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 85–86.

⁹⁸ Там само. С. 96.

Але що це за умови? Наскільки я Вас правильно зрозумів, не хотять рахуватися ні з зацікавленістю, ні з підготовкою... Це, на превеликий жаль, часте явище»⁹⁹.

Крім того, листування було майданчиком для свого роду наукових нарад, на яких Я. Дашкевич ділився з Ю. Меженком, І. Бутичем, А. Ковалівським планами на майбутнє. Останньому він написав про свої дослідницькі наміри на найближчі 2–3 роки. За цей час Я. Дашкевич збирався написати вступ до історії вірменських колоній, вступ до історії сходознавства в Західній Україні та белетристичну книгу про українських подорожників на Сході (їх було мало, і вони призабуті)¹⁰⁰.

Листування слугувало засобом пошуку нових контактів або поновлення старих. У такий спосіб від А. Ковалівського Я. Дашкевич отримав адресу В. Бейліса¹⁰¹ (хотів проконсультуватися з ним щодо єгипетського історика аль Нувайрі): «До речі, яке тепер становище Бейліса? Чи щось змінилося на краще?»¹⁰².

Турбувало Я. Дашкевича і становище української гуманітаристики. Він подякував за допомогу та вказівки щодо теми про українських подорожників на Сході, для якої він збирав джерельні матеріали, і висловив розчарування у кращому разі байдужістю видавців у сфері гуманітарних наук, що значно ускладнювало йому наукову працю¹⁰³.

* * *

Однією з тем спілкування Я. Дашкевича з багатьма його колегами став можливий переїзд у Вірменію. За його словами, саме такий варіант був для нього найреалістичніший. У рідному Львові він не міг повноцінно займатися науковою роботою. Ці умови, за яких працював учений, і перешкоди, з якими він регулярно стикався, пояснив А. Портнов: «Формальна наукова кар'єра Дашкевича у радянському Львові була неможлива і через

⁹⁹ Там само. С. 100.

¹⁰⁰ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 1–2.

¹⁰¹ Вольф Бейліс (1923–2001) – видатний український історик, сходознавець, арабіст, доктор іст. наук, професор.

¹⁰² ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 2.

¹⁰³ Там само. Арк. 3.

його походження з родини “буржуазних націоналістів”, і через непоступливість»¹⁰⁴.

А водночас імовірність настільки різкої зміни у житті Я. Дашкевича викликала у нього чимало сумнівів (із листа до А. Ковалівського від 22 жовтня 1963 року): «Ви маєте цілковиту рацію, пишучи про мої Єреванські плани. Виїхати туди легко – а повернутися в Україну більше чим важко. Я ж не уявляю собі іншої наукової праці як лише таку, що в тій чи іншій мірі зв’язана з Україною. З другого боку моє становище у Львові більш чим нестерпне. Навіть тепер, з кандидатським дипломом у кишені, я залишаюся на посаді бібліографа – і мені рішуче відмовили навіть перевести на посаду молодшого наукового співробітника»¹⁰⁵.

А. Ковалівський запропонував декілька варіантів, але сам Я. Дашкевич схилився до Єревану. Харківський учений висував такі пропозиції як перехід у Донецький університет або ж у Полтавський педінститут¹⁰⁶, а також іронічно написав про переїзд у Луцьк (з листа від 2 листопада 1963 року): «Але головне питання не в тому, а чи треба все ж залишати Львів? Я двічі за життя “на завжди” залишав Харків, і все ж знову до нього повертався. І потім – чи часом Луцьк не “далі” від Львова, ніж Єреван?»¹⁰⁷.

Зазначимо, що тоді з такими ж проблемами стикалися й інші українські науковці, які бажали змінити місце й умови праці, як-от, професор Іван Білякевич, який збирався в Одесу, проте йому не дозволили покинути Львів¹⁰⁸.

Питання можливого переїзду турбувало й самого А. Ковалівського (з листа Я. Дашкевича від 1 жовтня 1963 року): «Очевидно мені дуже важко висловити свою думку з приводу того питання, що Вас турбує – треба, думаю, враховувати й те, що в Харкові у Вас багато друзів, значний авторитет на університеті, а також лікарська опіка до якої Ви вже привикли»¹⁰⁹. Львівський

¹⁰⁴ Портнов А. Ярослав Дашкевич і Ярослав Ісаєвич: Два обличчя величчя історика. *Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття*. Київ: Критика, 2011. С. 204.

¹⁰⁵ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 4.

¹⁰⁶ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах... С. 50.

¹⁰⁷ Там само. С. 57.

¹⁰⁸ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 1.

¹⁰⁹ Там само.

історик пропонував колезі переїхати в Одесу, що було складно здійснити чи, краще, до Львова, що зовсім було нереально¹¹⁰.

У листі до І. Бутича від 30 квітня 1963 року Я. Дашкевич підсумував власне становище: «Усі ці зміни погіршують також мої особисті шанси – про перехід на т. зв. наукову посаду (яка іронія долі) тепер мені, мабуть, нічого думати. Невже залишається лише добровільна еміграція у Вірменію? Хоча я й вірменофіл, але моя симпатія до Єревана не сягає так далеко, щоб з приємністю думати про побут у ньому»¹¹¹. На той час Я. Дашкевич захистив дисертацію й отримав копії диплому з Єревану: «Десь взимку треба буде поїхати до Єревану – не лише, щоб поговорити про можливий переїзд, але й для того, щоб попрацювати в бібліотеках»¹¹². По дорозі додому він планував заїхати до Харкова¹¹³. Щоправда, цим планам історика не судилося здійснитися, тож він провів решту свого життя у рідному Львові.

* * *

У своїх наукових пошуках і працях Я. Дашкевич завжди, ще від радянського часу, тяжів до україністики, що переконливо засвідчує його виразно українську спрямованість. Учений не забував про важливість істини в історичних дослідженнях – як у загальному плані, так і в українознавчому, критично ставився до розпливчастих трактувань українського минулого (з листа до І. Бутича від 30 квітня 1963 року): «Правду кажучи, мені дуже не подобається основна тенденція збірника – спроба представити сусп[ільно]-політ[ичний] рух на Україні як якесь єдине аморфне українсько-російсько-польське ціле – і то залежне від польського політичного руху! Це цілком суперечить історичній правді»¹¹⁴.

Це й було однією з причин критичного ставлення Я. Дашкевича до тогочасних наукових інституцій, яким він поділився в одному з листів до А. Кос: «Львів без новин – а може просто я відстав і не знаю найцікавіших пліток. Здається, це справді таки моя відсталість – ніяк не уявляю собі свого повернення до активного наукового життя. Це при такій умові, що восени мене хтось захоче в якійсь установі, в чому чимраз

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 65.

¹¹² Там само.

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Там само. С. 68.

більше сумніваюся. Не кажучи про те, що від дисципліни так званих наукових установ я давно відвик...»¹¹⁵. Його хвилював український характер наукових установ, особливості наукової роботи він обговорював з А. Кос: «Сама назва товариства Асоціація українських незалежних митців насторожувала: в радянському суспільстві митці залежали від партійних доктрин, а головою цього товариства була прекрасна українська художниця Я. Музика (в недалекому минулому – політична каторжанка)»¹¹⁶.

Радянське середовище не змінило Я. Дашкевича, і він залишався носієм української ідентичності та ідей. Для нього ніколи не втрачала актуальності ні україністика, ні потреба видання наукових праць українською. Про актуальність для нього проблеми стану української історіографії свідчить лист до Ю. Меженка від 13 грудня 1959 року: «З великою цікавістю прочитав Вашу публікацію – і глибоко зітхнув, думаючи про стан дослідження історії української бібліографії...»¹¹⁷. Також у листі від 6 березня 1962 року він запропонував І. Бутичу видати свою працю з актуальної українознавчої тематики: «Хотілося актуалізувати трохи питання української дипломатики – забуті й досить-таки занедбані. Прошу Вас, перегляньте цю статтю – якщо виявиться можливим – надрукуйте. Хотілося б друкувати її по-українськи...»¹¹⁸.

На тему важливості використання української мови Я. Дашкевич також спілкувався з А. Ковалівським (з листа від нього від 3 лютого 1964 року): «Те, що я видав свою книгу у Харкові російською мовою, тяжить на моєму сумлінню. Але чи я встигну цю хибу виправити, не знаю»¹¹⁹. А вже у листі від 22 жовтня 1963 року сам Я. Дашкевич висловив розчарування російськомовністю багатьох тогочасних науковців (зокрема, В. Бейліса), зауваживши, що писатиме до нього українською, як і до професора Віктора Филоненка¹²⁰, який, на жаль, відповідав

¹¹⁵ «...пишу Тобі листа...»... С. 70.

¹¹⁶ Там само. С. 85.

¹¹⁷ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем... С. 163.

¹¹⁸ Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 40.

¹¹⁹ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський. З листування... С. 13.

¹²⁰ В. Филоненко (1884–1977) – визначний український історик, етнолог, сходознавець, тюрколог, кандидат філол. наук, професор.

йому російською. Вчений неабияк переймався витісненням української мови з науки, її маловживаністю в науковому житті¹²¹.

Радянське російськомовне наукове середовище, попри постійний, і цілеспрямований, і опосередкований уплив на його свідомість, не змогло змінити способу мислення Я. Дашкевича. Навіть через два десятиліття він не перестав перейматися становищем української історіографії та мови. Про це свідчить емоційність історика на сторінках листа до І. Бутича від 3 липня 1981 року: «Ми вже так довго чекаємо, а історичної науки на Україні, по суті, немає. Сумно. Я працюю на південних, східних чи північних, або й ще дальших сусідів, друкуюся всілякими мовами – лише не рідною. Боляче»¹²².

Не за своєю волею Я. Дашкевич упродовж десятиліть був занурений у радянське середовище, що втім не надламало його внутрішній стержень і не змінило його переконань. Характерний образ українського історика доповнюють незламність і багатий внутрішній світ. У центрі цього світу перебували незмінне прагнення до історичної правди в усіх її проявах та питомо українська ідентичність, що на них не вплинув ідеологічний, антинауковий клімат доби, – усе це на тлі постійної напруги у стосунках Я. Дашкевича з оточенням.

* * *

Чільне місце в епістолярії Я. Дашкевича посідає кореспонденція з А. Ковалівським, яка охоплює 1961–1969 роки. Більшість листів у їхньому листуванні опублікував і прокоментував у двох статтях сам львівський історик¹²³. А от завершальний етап їхніх контактів, упродовж якого між 1963 і 1969 роками він надіслав харківському колезі чотири листи та дві вітальні листівки¹²⁴, залишився поза увагою науковців і досі не отримав належного висвітлення. На думку Я. Дашкевича, «Якщо колись його [А. Ковалівського. – *Н. Р.*] листи будуть зібрані докупи, це дасть можливість краще усвідомити багатогранність і винятковість не лише науковця – всебічного ерудита, але й людини з надзвичайно багатим духовним життям та великою

¹²¹ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 3.

¹²² Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича... С. 232.

¹²³ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах... С. 34–58; Дашкевич Я. Андрій Ковалівський. З листування... С. 8–53.

¹²⁴ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. 12 арк.

чутливістю й делікатністю у відносинах до тих, хто його оточував. Дивоцвіт на фоні брутальної дійсності так званої Радянської України 60-х»¹²⁵.

У їхній кореспонденції переплетені приватні, наукові і політичні сюжети, які були тісно пов'язані між собою. Такий синкретизм тем є характерною особливістю всього епістолярію Я. Дашкевича, ознакою його високого інтелектуального рівня й освіченості. Колеги, зокрема, співпрацювали заради української науки і прагнули створити осередок українського сходознавства; далі обговорень справа не пішла тож їхнім планам не судилося здійснитися.

На сторінках листів учені також торкалися становища тогочасних гуманітарних наук. Я. Дашкевич зауважив кращий у загальному плані (на його думку – внаслідок реорганізації історичного факультету та відновлення діяльності Товариства історії і старовини) й одночасно більш український характер університету в Одесі, ніж у рідному для А. Ковалівського Харкові, де він на той час працював (з листа від 1 жовтня 1963 року): «...але я хотів дещо довідатися про одесько-львівські справи [допомогу з переїздом професору І. Білякевичу. – *Н. Р.*], які Вас цікавлять. [...] Сам [Одеський] університет можливо має більш український характер як Харківський»¹²⁶.

У листуванні Я. Дашкевич постає не лише фаховим істориком, а й дружнім колегою. Цей його бік проявився у спілкуванні з багатьма його кореспондентами, зокрема з А. Ковалівським. Крім великої кількості листів, львівський історик надіслав йому дві вітальні листівки: від 4 листопада 1964 року і 12 червня 1969 року. Як відомо, Я. Дашкевич багато подорожував¹²⁷ у наукових і приватних справах. Саме тому першу листівку з побажаннями він прислав з Єревану: «Найкращі Вам поздоровлення з вірменської – далі дуже сонячної – столиці. Повертаючись до Львова, завітаю до Вас – буде це 10 або 11 вересня. Докладніше про свій приїзд повідомлю Вас телеграмою»¹²⁸. Другу ж листівку він надіслав із Західної України: «І так я вирвався на 10 днів до Трускавця, щоб трохи довести себе

¹²⁵ Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах... С. 34.

¹²⁶ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 1.

¹²⁷ Tryjarski E. Przyjacielskie listy ze Lwowa do Warszawy... S. 133–134.

¹²⁸ ЦДАМЛМ України. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 10.

до ладу. Погода жахлива, щоденно злива – але «нафтуся» не погана. Почуваю себе досить добре»¹²⁹.

Майстер епістолярного слова, Я. Дашкевич, усе ж віддавав перевагу живому спілкуванню і шкодував про віддаль між Львовом і Харковом (лист від 22 жовтня 1963 року)¹³⁰. Він очікував на зустріч і не втрачав нагоди побачитись з товаришами по цеху, чи то з А. Ковалівським у його рідному Харкові, чи з іншими колегами особисто: «Чому це той Харків так далеко – а то не раз зайшов би до Вас на душевну розмову»¹³¹. Наприкінці 60-х років через погіршення стану здоров'я харківського дослідника¹³² відчутно знизилась інтенсивність листування між ними, а листівка від 12 червня 1969 року стала останнім повідомленням у їхніх тривалих, не лише суто наукових контактах.

У кореспонденції перед нами постають два визначні українські науковці-сходознавці – Я. Дашкевич і А. Ковалівський, яких не змінив і не скорив полон московської імперії, не зіпсували радянські реалії – двоє колег-істориків, чиї долі та наукова діяльність контрастували з життями сучасників і тогочасним оточенням.

Безпосередньо з вірменознавством зв'язана й міжнародна кореспонденція Я. Дашкевича. Публікаціям його праць у «Revue des Études Arméniennes» у Парижі відчутно посприяло прихильне ставлення головного редактора часопису Гайка Берберяна (*Haïg Berbérien*)¹³³, з яким у нього виникла довготривала, більше як 20-літня співпраця¹³⁴. Завдяки своїм вірменознавчим пошукам Я. Дашкевич також налагодив тривалі контакти з ученими з двох скандинавських країн – Ісландії та Швеції. До цього його

¹²⁹ Там само. Арк. 11.

¹³⁰ Там само. Арк. 3.

¹³¹ Там само. Арк. 11.

¹³² У той час Я. Дашкевич не лише піклувався про власне здоров'я, а й регулярно цікавився станом колеги: «Як Ваше здоров'я? Чи не дуже втомляє Вас університетська карусель?» Там само. Арк. 2.

¹³³ Г. Берберян (1887–1978) – секретар редакційного офісу (від 1964 року) журналу «Revue des Études Arméniennes. Nouvelle Série» (Париж), дослідник історії та культури вірмен. Див.: Дашкевич Я. Замість передмови. С. VIII.

¹³⁴ Відображена, наприклад, у листах від Я. Дашкевича до Г. Берберяна від 26, 30 серпня 1974 року та листах від редакційної колеги часопису до Я. Дашкевича від 15 січня, 12 лютого, 10, 29 липня, 12 вересня, 11 жовтня 1974 року. Див.: МБАЯД. Листування. 1974 р. Листи на «А–В».

спонукало вивчення міжкультурних контактів, а саме: ісландської місії вірменських єпископів в XI столітті¹³⁵ та шведського періоду в непересічному життєписі вірменського дипломата часів Хмельниччини Захарія Гамоцького (*Zacharias Gamocki*)¹³⁶. Дослідження обидвох тем було б неможливим без значного сприяння та допомоги закордонних фахівців.

Отже, міжнародна кореспонденція проливає світло на наукові погляди та на біографію вченого, зокрема, висвітлює його професійні й особисті взаємини за умов пильно контрольованого інтелектуального середовища радянського часу. Ці обставини, втім, не стали на заваді регулярному спілкуванню Я. Дашкевича з іноземними дослідниками, не перешкодили опублікувати десятки наукових статей у міжнародній науковій пресі, які він пересилав через залізну завісу у вигляді листів. Привертає увагу й те, що львівський історик спілкувався з ученими з усіх куточків світу: з Європи, Північної Америки й Австралії, в основному послуговуючись англійською, німецькою, польською та французькою мовами.

Сам по собі факт довготривалого й розгорнутого листування із закордонними фахівцями-гуманітаріями засвідчує наполегливість українського історика, його обізнаність у специфіці різнопланових дисциплін. Така ерудованість сприяла спілкуванню з провідними дослідниками того часу, спеціалістами в різних ділянках знань. Отож, особливий інтерес викликає його

¹³⁵ Див.: Dashkevych Ya. Les Arméniens en Islande (XIe siècle). *Вірменія і Україна*. С. 513–528.

¹³⁶ Див.: Дашкевич Я. Захарій Гамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції та його зустрічі з Богданом Хмельницьким (1655 р.). *Гардарікі / Gardariki : Збірник праць з історії українсько-шведських зв'язків*. 2007. № 1. С. 6–18; Дашкевич Я. Захарій Гамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції та його зустрічі з Богданом Хмельницьким (1655 р.). *Вірмени в Україні : Дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць*. Львів : Вид-во Львівського музею історії релігії «Логос», 2012. С. 1160–1170; Дашкевич Я. Захарій Гамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції та його зустрічі з Богданом Хмельницьким (1655 р.). *Постаті*. С. 130–138. Діяльність З. Гамоцького (1620–1682) за часів Богдана Хмельницького також висвітлює стаття: Dashkevych Ya. Armenians in the Ukraine at the Time of Hetman Bohdan Xmel'nys'kyj (1648–1657). *Вірменія і Україна*. С. 374–375.

багаторічна кореспонденція з ученими з Ісландії¹³⁷ та Швеції¹³⁸, яка ще не привертала уваги дослідників¹³⁹. Листування з ісландськими колегами (крім одного листа французькою) велося англійською, зі шведськими (крім одного листа англійською) – німецькою мовами.

Упродовж періодів 1974–1976 та 1979–1980 років Я. Дашкевич встановив і налагодив контакти зі співробітниками декількох установ у Скандинавії: університетів, архівів, бібліотек і музею. Підсумком їхньої плідної співпраці стало написання декількох фахових, оригінальних і новаторських праць.

Обидва дослідження відзначаються міждисциплінарністю (адже перебувають на стику дисциплін – вірменських студій і скандинавістики), широким охопленням географічного й історичного матеріалу. Перша стаття присвячена контактам вірмен та ісландців у ранньосередньовічний період, а друга – вірмен і шведів у часи раннього модерну. Я. Дашкевич ретельно вивчив правдоподібність, на його думку, подорожі (місії) трьох вірменських єпископів до Ісландії на початку XI століття, особливості їхньої місіонерської діяльності¹⁴⁰. Його інтерес до цієї проблеми пов'язаний з аналізом зв'язків між Північною та Східною Європою і Закавказзям¹⁴¹. А водночас ці студії фахівця, насамперед розвідка присвячена З. Гамоцькому, мають виразно українознавчий характер. Завдяки панорамності досліджень Я. Дашкевич поглибив наше розуміння історії України та вписав українське минуле в загальноєвропейський контекст.

Кореспонденція з низкою ісландських фахівців – передовсім спеціалістів із середньовічної історії Ісландії – охоплює період від літа 1974 до зими 1976 року. 70-ті роки були чи не найскладнішими для Я. Дашкевича, зокрема, тоді йому було

¹³⁷ Див.: Ісландія I // Меморіальна бібліотека-архів Ярослава Дашкевича (далі – МБАЯД). IV/8. Спр. 68. 296 арк.; Ісландія II // МБАЯД. IV/8. Спр. 69. 312 арк.

¹³⁸ Див.: Вірменія і Швеція // МБАЯД. VII/4. Спр. 219. 320 арк.; додатково див.: Вірменія і Швеція, дод. Захарій Гамоцький // МБАЯД. VII/4. Спр. 220. 40 арк.

¹³⁹ Водночас історію українсько-шведської наукової співпраці на основі епістолярних джерел вивчала Ольга Ковалевська. Див.: Ковалевська О. Репрезентація України в Швеції за матеріалами листування Степана Рудницького та Альфреда Єнсена. *Архіви України*. 2020. № 3 (324). С. 74–87.

¹⁴⁰ Дашкевич Я. *Les Arméniens en Islande...* С. 513–528. Також див. анотацію до цієї статті. Там само. С. 727–728.

¹⁴¹ МБАЯД. Листування. 1974 р. Листи на «А–В».

заборонено публікувати свої дослідження в радянських виданнях. А міжнародна кореспонденція дала науковцю можливість підготувати й опублікувати декілька високоякісних праць.

Навіть за нормальних умов, позбавлених вираженого ідеологічного тиску, жодна наукова праця не є витвором одного розуму, або, як влучно висловився сучасний медієвіст Філіп Бюк, «жоден інтелектуал не створює сам себе»¹⁴². Кожен учений більше чи менше спирався на досягнення попередніх поколінь і черпав знання з їхньої історіографічної спадщини¹⁴³, а водночас послуговувався доробками та порадами сучасників¹⁴⁴. На науковому шляху Я. Дашкевича роль таких взаємин була неоціненною. Його оригінальна самотня спадщина тісно пов'язана з українською історичною традицією (в певному сенсі його можна вважати учнем М. Грушевського). Разом з тим для нього настільки ж важливою була регулярна співпраця з ученими з-за кордону. Цю потребу підсилювали накладені на нього обмеження.

Складно встановити дату початку листування Я. Дашкевича з ісландськими бібліотечними й архівними працівниками та науковцями. Перед тим як налагодити з ними контакт, історик спілкувався з О. Пріцаком¹⁴⁵, Р. Сербином¹⁴⁶ і Г. Берберяном, шукаючи наукову літературу та джерела для дослідження. Зокрібно, 4 травня він попросив Р. Сербина, з яким уже був знайомий не один рік, знайти для нього в бібліотеках Торонто декілька наукових праць: «І мене цікавлять саме вірмени в Ісландії, які були там в середині ХІ ст.»¹⁴⁷. Цей контакт був своєрідним прологом до ісландського листування.

¹⁴² Buc Ph. *Pułapki rytuału. Między wczesnośredniowiecznymi tekstami a teorią nauk społecznych*. Warszawa : Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2011. S. 9.

¹⁴³ Сильний вплив на дослідника передовсім мала інтелектуальна спадщина М. Грушевського. Див.: Капраль М. У майстерні історика... С. 5.

¹⁴⁴ Василюк О. Вірмени України... С. 27.

¹⁴⁵ Лист від Омеляна Пріцака. 7 травня 1975 р. Ісландія ІІ // МБАЯД. ІV/8. Спр. 69. Арк. 293.

¹⁴⁶ Р. Сербин (нар. 1939 року) – канадський історик і політолог українського походження, спеціаліст з історії Східної Європи, професор.

¹⁴⁷ Ідеться, зокрема, про такі джерела й публікації: «Biskupa sögur» Арі Торгільссона (*Ari Þorgilsson*), «Grágás», «Hungrvaka», статті Сірфуса Бльондаля, Адольфа Стендера-Петерсена, Самюеля Газзарда Кросса. Див.: МБАЯД. Листування. 1974 р. Листи на «Н–С».

15 травня 1974 р. вчений отримав від Р. Сербина відповідь зі статтею С. Бльондаля й обіцянку надіслати решту джерел найближчим часом (17 червня Я. Дашкевич написав до нього знову)¹⁴⁸. Спілкування принесло львівському історику значну користь, адже в опублікованій у «Revue des Études Arméniennes» статті він покликається на праці С. Бльондаля, С. Г. Кросса й кількох інших науковців¹⁴⁹. Забігаючи наперед, відзначимо, що завдяки цьому листуванню Я. Дашкевич хоча б частково подолав наукову ізоляцію, представив українську історіографію серед західних науковців, зробив її частиною європейської науки.

Отже, згодом львівський науковець встановив контакт із декількома ісландськими дослідниками та розвинув з ними продуктивні дружні взаємини, а саме: з теологом Магнусом Маром Ларуссоном (*Magnús Már Lárusson*)¹⁵⁰, історикинею мистецтва Сельмою Йонсдоттір (*Selma Jónsdóttir*)¹⁵¹ та істориками Інгі Сігурдссоном (*Ingi Sigurðsson*)¹⁵² і Бйорном Торстейнссоном (*Björn Þorsteinsson*)¹⁵³.

У листуванні Я. Дашкевич проявив себе фаховим істориком і філологом (далася взнаки його філологічна освіта), адже, наприклад, відрізняв у давньоскандинавській мові назви вірмен

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Дашкевич Я. *Les Arméniens en Islande...* С. 521–522, 524.

¹⁵⁰ М. М. Ларуссон (1917–2006) – ісландський теолог та історик, народився в Копенгагені, вивчав теологію, випускник Університету Ісландії (1941), професор теології (1953) та професор історії (1968).

¹⁵¹ С. Йонсдоттір (1917–1987) – ісландська історикиня, директорка Державного художнього музею. «Першою жінкою, яка захистила свій докторат в 1960 році, була Сельма Йонсдоттір, історикиня мистецтва і перша директорка Національної галереї Ісландії. Її докторська дисертація присвячена Візантійському апокаліптичному зображенню, яке знаходиться на фермі у Флататунга (Flatatunga)».

URL: https://english.hi.is/news/a_thousand_doctors_have_graduated_from_ui

¹⁵² І. Сігурдссон – професор емерит історії на факультеті філософії, історії та археології в Університеті Ісландії.

¹⁵³ Б. Торстейнссон (1918–1986) – історик і професор в Університеті Ісландії. В 1941 році здав екзамени за межами школи й отримав ступінь кандидата з ісландських студій зі спеціальності «історія» (1947). Викладав ісландську історію в Гагнфредсколі (*Gagnfræðskóli*), Рейк'явік з 1943 року. Працював в Університеті Лондона взимку 1948–1949 років. Б. Торстейнссон є автором компендіуму з ісландської історії й опублікував перший том «*Íslenska höhðveldin*» (1953) й пізніше «*Íslenska skattlandid*» – історію Ісландії між 1262–1400 роками.

– (*h*)*ermsjrir* і греків – *girskir*¹⁵⁴. Також ісландське листування є важливим свідченням з історії української науки та українсько-ісландських наукових взаємин і фундаментом для їхнього подальшого розвитку на сучасному етапі.

Датою початку комунікації з ісландськими колегами стало 27 липня 1974 року. Тоді Я. Дашкевич встановив контакт із Національною бібліотекою Ісландії та Ісландським історичним товариством, а 5 серпня вчений написав до Університетської бібліотеки (*Háskólabókasafn*) та на факультет філософії Університету Ісландії¹⁵⁵.

Першу відповідь Я. Дашкевич отримав від бібліотекаря-асистента Університетської бібліотеки в Рейк'явіку І. Сігурдссона, який написав «від імені головного бібліотекаря доктора Бйорна Сігфуссона (*Björn Sigfússon*)»¹⁵⁶. Кореспонденція з ним загалом налічує п'ять листів, охоплює період 5 серпня – 3 грудня 1974 року.

Міжнародна кореспонденція виконувала якщо не такі ж, то, принаймні, подібні до листування з українськими колегами функції. Насамперед у такий спосіб Я. Дашкевич знаходив необхідну йому наукову літературу, яка не була доступна в радянських бібліотеках. Уперше вчений написав до І. Сігурдссона 5 серпня, а відповідь від нього надійшла невдовзі – 26 серпня того ж року. Згодом спілкування між ними продовжилося, й український науковець отримав з Ісландії цінну бібліографічну інформацію та історіографію – статтю М. М. Ларуссона: «Я хотів би подякувати Вам за Ваш лист від 26 серпня і за всю інформацію вміщену в ньому, а також за копію статті М. М. Ларуссона про так званих «вірменських» єпископів. Ви дуже допомогли мені з усім цим матеріалом. Коли буду використовувати його в моїх публікаціях, обов'язково згадаю Вас і Вашу допомогу»¹⁵⁷.

Так Я. Дашкевич одержував інформацію з адресами наукових установ і фахівців. Зокрема, він дізнався адресу свого наступного найбільш тривалого кореспондента Б. Торстейнссона, який, зазначив І. Сігурдссон, «замінив професора Ларуссона на

¹⁵⁴ Я. Дашкевич знав їхню назву ісландською («*ermscir*»), хоча не був упевнений, як її писати шведською, припускаючи, що подібно, починаючи з літери «е» чи «а».

¹⁵⁵ МБАЯД. Листування. Офіційне закордон. 1974 р. Листи на «Н–С».

¹⁵⁶ МБАЯД. Листування. 1974 р. Листи на «Н–С». Переклад усіх цитат автора.

¹⁵⁷ Листування. Лист до Інгі Сігурдссона. 15 жовтня 1974 р. // МБАЯД.

посаді керівника середньовічної ісландської історії в Університеті Ісландії»¹⁵⁸. Крок за кроком, із властивою йому наполегливістю та цілеспрямованістю дослідник розширював коло фахових знайомств. Я. Дашкевич контактував із провідними спеціалістами в галузі скандинавістики, часто провадив із закордонними кореспондентами ґрунтовні та предметні наукові дискусії. Тож ученому надійшли потрібні для його дослідження наукові праці й «адреса професора Б. Торстейнссона»¹⁵⁹ («Я вже перебуваю в контакті з ним і отримав від нього відомості, які стали дуже важливими для мене»)¹⁶⁰.

Кореспонденція з І. Сігурдссоном та з іншими дослідниками значною мірою полягала в обміні відомостями про наукові праці та копіями самих праць. Підхід Я. Дашкевича був системним¹⁶¹, і від однієї публікації він ішов до іншої. Після прочитання студії М. М. Ларуссона львівського вченого зацікавили наукові роботи С. Йонсдоттір¹⁶². Важливим для нього був і сам процес листування, а не лише його результат. У листах він не забував про люб'язність¹⁶³, ділився розповідями про події з власного життя¹⁶⁴, відповідно, витрачаючи на їхнє написання дорогоцінний час і зусилля. Завдяки цій праці Я. Дашкевич

¹⁵⁸ Листування. Лист від Інґі Сігурдссона. 26 серпня 1974 р. // МБАЯД.

¹⁵⁹ Там само.

¹⁶⁰ Листування. Лист до Інґі Сігурдссона. 15 жовтня 1974 р. // МБАЯД.

¹⁶¹ Про це також свідчить список ісландських установ і хронології листування, складений самим Я. Дашкевичем. Див.: Ісландія I // МБАЯД. IV/8. Спр. 68. Арк.

¹⁶² «На 32-й сторінці статті автор згадує деякі дослідження, які провела С. Йонсдоттір. Чи була її праця, яка стосується [...] можливого перебування вірменських єпископів в Ісландії в XI ст., опублікована і коли?» Листування. Лист до Інґі Сігурдссона. 15 жовтня 1974 р. // МБАЯД.

¹⁶³ «Будь ласка передайте мої компліменти головному бібліотекарю Вашої бібліотеки д-ру Бйорну Сігфуссону». Там само.

¹⁶⁴ «P. S. будь ласка вибачте мені за затримку з відповіддю на Ваш лист. Я тільки повернувся додому після місячного перебування на узбережжі Чорного моря». Там само.

одержав бібліографічні дані¹⁶⁵ та копії самих публікацій¹⁶⁶, як наслідок – значно розширив джерельну базу¹⁶⁷.

Взаємовигідна співпраця в Я. Дашкевича також склалася із Б. Торстейнссоном. Ісландський учений сам проявив ініціативу й надав історику зі Львова цінні поради та історіографію: «Професор емерит, доктор М. М. Ларуссон найкраще дослідив питання вірменських єпископів. Я надам Вам його дисертацію ісландською і в англійському перекладі, а також основні джерела, які використовуємо. Якщо цього матеріалу не буде достатньо для Вас, – додав ісландський історик, – будь ласка дайте мені знати»¹⁶⁸. Ця праця стала своєрідним фундаментом для наступних етапів пошуків. Що більше, Б. Торстейнссон і сам зацікавився цією темою, тому попросив надіслати йому праці українського вченого¹⁶⁹. Епістолярій був місцем ведення фахових бесід, взаємних консультацій з дискусійних питань.

Кореспонденція між ученими тривала більше року, а саме від літа 1974 до зими 1976 року. Їхньому спілкуванню притаманний дружній, не лише формальний характер¹⁷⁰. Наукова робота й погляди львівського науковця викликали щирий інтерес у закордонного вченого¹⁷¹. Тож ішлося про щось більше, ніж звичайний обмін інформацією. Я. Дашкевич зумів немов би інтегруватися в тогочасне ісландське наукове середовище та, як наслідок, більше не був цілковито узалежнений від середовища радянського. Такі контакти, хоч і не були

¹⁶⁵ Це, зокрема, праця Йона Йоганессона, який «лише побіжно пише про так званих вірменських єпископів у своїй книзі...». Див.: Листування. Лист від Інгі Сігурдссона. 26 серпня 1974 р. // МБАЯД.

¹⁶⁶ «Я додаю фотокопію релевантних сторінок норвезького перекладу вищезгаданої книги...». Там само. Згодом Я. Дашкевич отримав від І. Сігурдссона пояснення щодо цієї публікації. Див.: Ісландія II // МБАЯД. IV/8. Спр. 69. Арк. 295.

¹⁶⁷ Згодом Я. Дашкевич використав ці джерела, як-от: «Граґас», «Саґу про Єпископів», «Книгу про заселення Ісландії», «Саґу про ісландців» та ін. Див.: Дашкевич Я. *Les Arméniens en Islande...* Р. 332–336.

¹⁶⁸ Приватне листування. Лист від Бйорна Торстейнссона. 18 вересня 1974 р. // МБАЯД.

¹⁶⁹ «Буду вдячний, якщо Ви надішлете мені статті, які Ви чи інші дослідники написали чи напишуть з цього питання». Там само.

¹⁷⁰ «Дорогий Пане, дякую Вам за Ваш лист, який надійшов під час мого перебування за кордоном, яке частково пояснює мою пізню відповідь, за що я перепрошую». Там само.

¹⁷¹ «...його думка щодо теорій професора М. М. Ларуссона з проблеми, про яку йде мова». Там само.

офіційною співпрацею та не подарували йому свободи пересування й подорожей, забезпечили йому свободу ментальну.

Навіть один такий епізод в об'ємній науковій кореспонденції Я. Дашкевича справляє враження своєю розгалуженістю, розлогістю, тривалістю та глибиною (як науковою, так і особистою) комунікації вченого, його науковим рівнем, а також є свідченням його значних наукових здобутків.

Я. Дашкевич сприймав повідомлення з Ісландії як свого роду наукові презенти чи приємні несподіванки: «Я щойно повернувся з місячної відпустки на узбережжі Чорного моря і був радий знайти Ваш лист від 18 вересня, який чекав на мене»¹⁷². Дослідник відзначав значущість і цінність отриманих з далекої Ісландії історіографії та джерел, оскільки в радянських бібліотеках (а до інших він, вочевидь, не мав доступу) знайти їх було неможливо: «Ви дуже допомогли мені в моєму дослідженні тим, що надіслали мені копії документів з видань, які не можна отримати в наших бібліотеках»¹⁷³. Ґрунтовно ознайомившись із отриманими матеріалами, Я. Дашкевич високо оцінив працю професора М. М. Ларуссона, зокрема, відзначив її актуальність для цієї галузі та пообіцяв ретельно перевірити його аргументи¹⁷⁴. Також історик поділився з ісландським ученим своїми роздумами щодо проблеми, а згодом виклав ці аргументи на сторінках статті¹⁷⁵.

Я. Дашкевич запланував одразу декілька публікацій на цю тему (для Паризького «*Revue des Etudes Armeniennes*» французькою і для котрогось із вірменських наукових часописів) і пообіцяв прислати їх колезі («Після їхньої публікації я буду радий надіслати Вам репринти»)¹⁷⁶. Вже самі листи містять струнку наукову аргументацію, яку дослідник згодом збирався уточнити, підсилити й відшліфувати. Такий ґрунтовний інтелектуальний діалог і серйозність наукових результатів

¹⁷² Приватне листування. Лист до Бйорна Торстейнссона. 15 жовтня 1974 р. // МБАЯД.

¹⁷³ Там само.

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ «З ономастики знаємо чимало випадків, коли віддалені території мали й мають подібні чи ідентичні назви. Тому немає нічого особливого в тому, що в XIII–XIV ст. в ісландській мові існували дві подібні назви двох різних країн – однієї в Закавказзі, іншої – на узбережжі Чорного моря». Там само.

¹⁷⁶ Там само.

становлять проблиски того, якою тоді могла й мала би бути українська наука. Попри занурення в радянську ідеологію, чийм потребам праця історика була тоді цілковито підпорядкована, Я. Дашкевичу вдалося створити острівець незалежного наукового життя.

З праці М. М. Ларуссона Я. Дашкевич довідався ще більше про історіографію проблеми, вкотре спробував отримати бібліографічні відомості про публікацію С. Йонсдоттір, яка стосувалася вірогідної подорожі вірменських єпископів до Ісландії на початку XI століття. Згодом Я. Дашкевичу таки вдалося встановити комунікацію із самою авторкою дослідження. Крім того, в одному з листів до Б. Торстейнссона вчений висловив зацікавлення дослідженнями Йона Йоганессона, який також торкався проблеми вірменських єпископів, а крім того цитував праці декількох інших авторів. Я. Дашкевича цікавили бібліографічні відомості про статтю та про дослідження інших авторів¹⁷⁷.

Характерна для наукових контактів Я. Дашкевича взаємовигідність співпраці зазвичай спиралася на двосторонність обміну інформацією. Дослідник не лише поповнював власну бібліотеку та документальні матеріали, а й завжди, попри власні проблеми, був готовий надати, зокрема – колегам-ісландцям, кваліфіковану допомогу, як-от: вислати історіографію та джерела (з історії Східної Європи й Закавказзя) чи пояснити їхню специфіку («я буду радий допомогти Вам. Мені буде дуже приємно надати Вам необхідну інформацію»)¹⁷⁸.

Завдяки ісландській кореспонденції Я. Дашкевич розширив свої бідні публікаційні горизонти, отримав пропозицію видавати статті не лише в Польщі та Франції, а й в Ісландії¹⁷⁹, хоча до цього так і не дійшло. До того ж науковцям-ісландцям неабияк імпонувало зацікавлення дослідника їхньою історією, що сприяло налагодженню взаємної співпраці¹⁸⁰. У кінцевому результаті Я. Дашкевич отримав важливі для нього копії книг С. Йонсдоттір та Й. Йоганессона¹⁸¹.

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Там само.

¹⁷⁹ Листування. Лист від Бйорна Торстейнссона. 4 грудня 1974 р. // МБАЯД.

¹⁸⁰ «Я дуже вдячний Вам за те, що досліджуєте проблему вірменських єпископів в Ісландії». Там само.

¹⁸¹ Там само.

А водночас Б. Торстейнссона, який цілком не відкидав наукових гіпотез і припущень Я. Дашкевича¹⁸², цікавили студії українського фахівця із цієї проблеми: «Дуже Вам дякую за Ваш добрий лист від 22 грудня. Я чекатиму на отримання Вашої статті про вірмен у Києві etc. та подальші дослідження цього цікавого питання. Я бажаю Вам успіхів у Вашій роботі та всього найкращого в новому році»¹⁸³.

Наукова співпраця була двосторонньою та взаємовигідною. Б. Торстейнссону вчений прислав свою статтю про вірмен у середньовічному Києві, написанню якої ісландський колега посприяв¹⁸⁴ (дослідження частково присвячене проблемі вірмен в Ісландії)¹⁸⁵. Тож у світлі міжнародної кореспонденції краще видно значимість наукових здобутків Я. Дашкевича, непересічність його наукового шляху, складність цього шляху як за радянських часів, так і загалом, унаочнюється внесок інших науковців у його досягнення.

У листуванні з Б. Торстейнссоном висвітлені особисті деталі та важливі наукові дискусії. Я. Дашкевич згадав про плани написати щонайменше дві статті на тему вірменських єпископів, назвав М. М. Ларуссона найбільшим авторитетом у цій ділянці, високо оцінив його публікацію¹⁸⁶. Львівський історик не лише отримав необхідні йому відомості, а й вів повноцінні дискусії з ученими з Ісландії. Наприклад, у декількох зі своїх листів Я. Дашкевич проаналізував аргументи М. М. Ларуссона, зокрема його позицію щодо назви регіону на узбережжі Балтійського моря «Ермланд» і часу її появи, не погодився із його статтею з кількох причин¹⁸⁷. З листування також помітно, що Я. Дашкевич цінував спілкування з ісландськими колегами. Що більше, вони проявили

¹⁸² «Можливо, єпископи прибули в Ісландію через Норвегію й двір Гаральда Гардради, короля Норвегії, який був убитий у 1066 р. біля Стемфорд Бридж». Там само.

¹⁸³ Листування. Лист від Бйорна Торстейнссона. 12 січня 1976 р. // МБАЯД.

¹⁸⁴ «Врешті, я дотримав обіцянки і надіслав Вам сьогодні роздруковку моєї статті «Les Arméniens à Kyiv». Див.: Листування. Лист до Бйорна Торстейнссона. 16 червня 1976 р. // МБАЯД.

¹⁸⁵ «Я з приємністю згадав у цій статті Вашу дружню допомогу. Я надіслав роздруковку під окремою обкладинкою. Моя більш повна стаття, присвячена цій проблемі, має бути редагована в 1977 чи 1978 роках». Там само.

¹⁸⁶ Листування. Лист до Бйорна Торстейнссона. 15 жовтня 1974 р. // МБАЯД.

¹⁸⁷ На думку Я. Дашкевича, оскільки Ермланд над Балтійським морем був хрещений лише в XIII столітті, він не міг спродувати місіонерів до Ісландії. До того ж вони б називалися греками чи німцями, а не вірменами. Там само.

зацікавлення працями львівського історика. Тож у такий спосіб учений, перебуваючи в полоні радянської дійсності, продемонстрував своїм прикладом високий рівень українських істориків.

Комунікація з Б. Торстейнссоном переросла в повноцінну наукову співпрацю. Ісландський фахівець запропонував перекласти статтю Я. Дашкевича про вірменських єпископів ісландською мовою. На жаль, утілити цю ідею в життя так і не вдалося, а статтю не опублікували в жодному з ісландських журналів.

Я. Дашкевич отримав чимало джерел, як-от: копію книги С. Йонсдоттір про Судний день у Б'ярнастадагліді та копії фрагментів з книги Й. Йоганессона. Питання вірменських єпископів ніколи не цікавило Б. Торстейнссона спеціально, але він прокоментував його та визнав їхню присутність в Ісландії¹⁸⁸.

А 14 листопада 1974 року Я. Дашкевич написав до С. Йонсдоттір у Державний художній музей (*Listasafn Ríkisins*)¹⁸⁹. 4 грудня цього ж року Б. Торстейнссон поінформував українського колегу, що «Пані С. Йонсдоттір надіслала Вам копію своєї книги про Судний День у Б'ярнастадарліді зі своїми найкращими побажаннями успішного дослідження»¹⁹⁰.

У відповіді Я. Дашкевич пояснив свій інтерес до теми вірменських єпископів і до праці С. Йонсдоттір: «Вивчаючи зв'язки між народами Закавказзя, передусім вірменами, та народами Східної та Північної Європи я натрапив на факт, що у Вашій дисертації [...] Ви «ствердили можливість, що їхню модель [різьблених панелей з Б'ярнастадарліду. – Н. Р.] принесли до Ісландії вірменські єпископи»¹⁹¹. Я. Дашкевич попросив у С. Йонсдоттір¹⁹² бібліографічну інформацію та копію сторінок, які описують імовірну діяльність вірмен у проникненні візантійського мистецтва на терени Ісландії. Цей лист укотре містить ґрунтовні наукові дискусії. Я. Дашкевич знову критично прокоментував аргументи М. М. Ларуссона щодо цієї проблеми,

¹⁸⁸ Листування. Лист від Бйорна Торстейнссона. 4 грудня 1974 р. // МБАЯД.

¹⁸⁹ Листування. Лист до Сельми Йонсдоттір. 14 листопада 1974 р. // МБАЯД.

¹⁹⁰ Листування. Лист від Бйорна Торстейнссона. 4 грудня 1974 р. // МБАЯД.

¹⁹¹ Листування. Лист до Сельми Йонсдоттір. 14 листопада 1974 р. // МБАЯД.

¹⁹² Її місце праці він довідався «Дякуючи доброті професора М. М. Ларуссона».

назвавши їх не достатньо обґрунтованими, а також згадав про свій намір опублікувати на цю тему окрему статтю¹⁹³.

Працю М. М. Ларуссона Я. Дашкевич отримав з дозволу директора Національної та університетської бібліотеки Ісландії (*Landsbókasafn Íslands Háskólabókasafn*) Фінбогі Гудмундссона (*Finbogi Guðmundsson*)¹⁹⁴. Ісландський учений надіслав йому чимало відомостей про власну роботу та про ідеї С. Йонсдоттір. Водночас український історик визнав, що повідомлення джерел про присутність вірмен в Ісландії є дивними та екзотичними¹⁹⁵.

М. М. Ларуссон пояснив Я. Дашкевичу свій погляд на цю проблему: «Я був дуже скептичний щодо поширеного погляду і ще більше після критичного прочитання «ex officio» докторської дисертації д-ра С. Йонсдоттір»¹⁹⁶. Учений опублікував працю на цю тему¹⁹⁷: «Тому я написав статтю «Про так званих «вірменських» єпископів»¹⁹⁸ [...]. Ця стаття може містити щось корисне для Вас, хоча я можу бути правим або неправим у своїх висновках»¹⁹⁹.

Завдяки М. М. Ларуссону Я. Дашкевич зумів ще більше розширити історіографічну базу дослідження, оскільки отримав від самого дослідника відомості про його працю та дослідження (дисертацію) доктора С. Йонсдоттір. Їхні копії надійшли завдяки працівникам Бібліотеки Університету Ісландії²⁰⁰.

Комунікація з ісландськими фахівцями забезпечила Я. Дашкевичу можливість апробувати свої погляди на цю проблему під час справжніх наукових дискусій. Фактично, листування з ними вже було дослідницькою роботою, якою науковці ділились у взаємному листуванні²⁰¹. По-іншому це було

¹⁹³ Листування. Лист до Сельми Йонсдоттір. 14 листопада 1974 р. // МБАЯД.

¹⁹⁴ Листування. Лист від Магнуса Мара Ларуссона. 20 серпня 1974 р. // МБАЯД.

¹⁹⁵ Листування. Лист до Магнуса Мара Ларуссона. 14 листопада 1974 р. // МБАЯД.

¹⁹⁶ Тема дисертації С. Йонсдоттір: «Візантійський Останній Суд в Ісландії в XI ст.» (Рейк'явік, 1959).

¹⁹⁷ Див.: Larusson M. M. On the so-called «Armenian» bishops. *Studia Islandica*. 1960. № 18. Р. 23–38.

¹⁹⁸ Див.: Листування. Лист від Магнуса Мара Ларуссона. 20 серпня 1974 р. // МБАЯД. Арк. 296.

¹⁹⁹ Там само.

²⁰⁰ Листування. Лист до Магнуса Мара Ларуссона. 14 листопада 1974 р. // МБАЯД.

²⁰¹ Див., наприклад, роздуми Я. Дашкевича, якими він поділився з М. М. Ларуссоном: «...інформація про прибуття вірменських єпископів в

неможливо здійснити в тодішньому становищі Я. Дашкевича. Завдяки цьому вчений перестав бути цілком ізольованим і вийшов на якісно новий фаховий рівень, до якого прагнув сам і на який мріяв піднести всю українську науку.

Тож ісландська кореспонденція відчутно посприяла науковій діяльності Я. Дашкевича, принесла йому помітну користь і збагатила коло його спілкування цінними й цікавими знайомствами. Її результатом стала публікація ґрунтовної та концептуальної статті про вірмен в Ісландії більше, ніж десятиліття по тому, на сторінках престижного часопису «Revue des Études Arméniennes». Написання цієї досі актуальної та цитованої праці²⁰² було б неможливим без колективних зусиль багатьох установ і науковців, яких не спинили ні значна віддаль, ані складні політичні обставини.

В останньому листі до професора М. М. Ларуссона Я. Дашкевич сам оцінив значущість їхнього наукового за змістом, а водночас дружнього за характером спілкування: «Ще раз, я дякую Вам за Вашу допомогу. Я хочу наголосити на тому факті, що я був особливо радий отримати листа від Вас, заслуженого дослідника минулого Ісландії, країни, до якої я відчуваю глибоку симпатію»²⁰³.

Не такою тривалою й багатою на листи (складається із майже десятка повідомлень, які до того ж не настільки розгорнуті в плані наукових дискусій) була кореспонденція Я. Дашкевича зі шведськими колегами. Хронологічно вона охоплює близько року,

Ісландію в XI ст. є дуже дивною та екзотичною. З іншого боку, сумнівно, що новоприбулих з Ермланду могли називати ермландцями в Ісландії в XI ст., оскільки Ермланд був язичницьким у той час. Якщо якісь місіонери втекли з Ермланду до Ісландії, то вони називалися би греками чи німцями, залежно від того, чи їхня віра була пов'язана з Візантією чи Римом. До того ж, немає відомостей, що географічна назва Ермланд вже існувала в XI ст., цю назву вперше зустрічаємо в XIII ст. [...] скандинави [...] могли відрізнити греків і вірмен. [...] тому мені видається, що ісландці мали точне враження про вірмен». Там само.

²⁰² Див.: Lind J. H. Darkness in the East? Scandinavian scholars on the question of Eastern influence in Scandinavia during the Viking Age and Early Middle Ages. *From Goths to Varangians. Communication and cultural exchange between the Baltic and the Black Sea*. Aarhus: Aarhus University Press, 2012. P. 11; Scheel R. Skandinavien und Byzanz. Bedingungen und Konsequenzen mittelalterlicher Kulturbeziehungen. *Historische Semantik*. Vol. 23. Göttingen, 2015. S. 363–364, 366.

²⁰³ Листування. Лист до Магнуса Мара Ларуссона. 14 листопада 1974 р. // МБАЯД.

а саме від 16 лютого 1979 до 30 січня 1980 року. Завдяки контактам із ними львівський історик одержав у своє розпорядження усі необхідні для проведення дослідження джерела, наукову літературу й ілюстративний матеріал. У такий спосіб учений відтворив життєпис, а передусім дипломатичну діяльність З. Гамоцького, зокрема, розглянув його непересічний життєвий шлях у широкому історичному контексті – з урахуванням українсько-шведських, українсько-польських і польсько-турецьких взаємин у другій половині XVII сторіччя²⁰⁴.

Датою початку шведського листування стало 16 лютого 1979 року, коли Я. Дашкевич написав до Військового архіву Швеції, а відповідь на цей лист датована 4 квітня цього ж року. За увесь період шведських контактів історик спілкувався з працівниками щонайменше чотирьох інституцій: Військового архіву Швеції (*Krigsarkivet*)²⁰⁵, Державного архіву Швеції (*Riksarkivet*)²⁰⁶, Королівської бібліотеки Швеції (*Kungliga Biblioteket*)²⁰⁷ і Музею шведської армії (*Armémuseum*)²⁰⁸ (усі розташовані в Стокгольмі).

Міжнародна кореспонденція була непростим заняттям не тільки з огляду на становище Я. Дашкевича за радянських часів і складність встановлення та налагодження контактів, а й тому, що не завжди давала бажаний результат. На шляху історика траплялися невдачі, які, втім, лише спонукали його до наполегливіших пошуків. Лист від архіваріїв Військового архіву

²⁰⁴ Дашкевич Я. Захарій Гамоцький. *Гардарікі / Gardariki*. С. 6.

²⁰⁵ Військовий архів Швеції – заснований 1805 року, перебуває в підпорядкуванні Державного архіву Швеції. В установі зберігаються документи, які висвітлюють військову історію країни від XVI століття до сьогодення.

²⁰⁶ Державний архів Швеції – відкритий 1618 року, своїм корінням сягає архівів Королівської канцелярії. У 2010 році до нього приєднали Регіональні архіви (*Landsarkiven*). Найдавніший з документів, що зберігаються в установі, походить з XI сторіччя.

²⁰⁷ Королівська бібліотека Швеції (Національна бібліотека Швеції) – заснована 1661 року, в інституції зберігаються колекції документів, книги, аудіо- та фотодокументи, які походять з різних історичних періодів і які написані багатьма мовами.

²⁰⁸ Музей шведської армії – відкритий 1879 року, будівлю музею зведено наприкінці XVIII століття. В експозиції установи представлена військова історія Швеції, зокрема: військова форма, зображення сцен визначних битв, військові стяги тощо.

Швеції Бертіля Бруме (*Bertil Broome*)²⁰⁹ та Стіґа Свенсона (*S. Svenson*)²¹⁰ від 4 квітня 1979 року містив повідомлення такого змісту: «Ім'я Гамоцький не зустрічається в записах Військового архіву Швеції»²¹¹.

А вже лист від архіварія Державного архіву Швеції Фольке Людвіґса (*Folke Ludwigs*)²¹² від 14 березня 1979 року містив цінні відомості, як-от: виклад біографії З. Гамоцького та п'ять додатків у вигляді ксерокопій документів. Так Я. Дашкевич уперше довідався про найважливіші події в житті вірменського дипломата²¹³. Отже, на цьому, початковому, етапі листування історик уже диспонував найбазовішими та найпотрібнішими даними про дипломата, на які опирався в усіх подальших пошуках і дослідженні теми.

Наступний лист надійшов після тривалої перерви 6 грудня 1979 року також від Ф. Людвіґса: «Будь ласка прийміть мою найщирішу подяку за прекрасну пергаментну книгу з Державного архіву Львова! Вона слугуватиме нагадуванням про Вас і Ваш візит сюди, такий підходящий, щоб популяризувати наукову співпрацю та дружбу між нашими націями»²¹⁴.

Я. Дашкевич продовжив розширювати співпрацю зі шведськими фахівцями та здобув більше відомостей. Три наступні листи значно детальніше й ґрунтовніше висвітлюють, а також доповнюють новими подробицями життєпис З. Гамоцького. Четверте й п'яте повідомлення (обидва датовані 14 грудня 1979 року) надіслала працівниця Королівської

²⁰⁹ Б. Бруме (1913–1980) – шведський історик, архівіст, багатолітній співробітник Військового архіву Швеції, де на посаді військового архіварія пропрацював близько 20 років (1959–1979).

²¹⁰ Найімовірніше, йдеться про Стіґа Олофа Свенссона (*Stig Olof Svensson*), упорядника книги про Королівський Йончепінгський полк у шведському місті Шіллінґарюд (*Skillingaryd*) Див.: Libris. URL: <https://libris.kb.se/bib/852655>

²¹¹ Вірменія і Швеція // МБАЯД. VII/4. Спр. 219. Арк. 200.

²¹² Ф. Людвіґс (нар. 1931 року) – шведський історик, архівіст, автор багатьох праць з історії Швеції.

²¹³ Лист містить інформацію про набуття З. Гамоцьким шведського підданства, створення ним мануфактури з виробництва сап'яну, поховання на території церкви Св. Клари у Стокгольмі, знищення могил З. Гамоцького та його дітей у пожежі. Див.: Вірменія і Швеція // МБАЯД. VII/4. Спр. 219. Арк. 201.

²¹⁴ МБАЯД. Листування. 1979 р. Листи на «С–Я». Наголосимо, що в ті роки, як і загалом, Я. Дашкевич у Швеції не бував, а фразу «слугуватиме нагадуванням про Вас і Ваш візит сюди» трактуємо як неточність у формулюванні.

бібліотеки Швеції Улла Еренсверд (*Ulla Ehrensvärd*)²¹⁵. В одному з повідомлень шведської дослідниці читаємо: «Дякую Вам за Ваш лист від 16 лютого 1979 р. Тим часом мені вдалося знайти більше інформації про Гамоцького, яку надсилаю у вигляді фотокопій. З найкращими побажаннями У. Еренсверд, бібліотекарка, завідувачка відділу карт і зображень»²¹⁶. Тож, попри тривале очікування, Я. Дашкевич отримав цінні джерела з біографічними відомостями З. Гамоцького, які він згодом використав при написанні статті²¹⁷.

Шведські колеги цінували й поважали Я. Дашкевича як науковця, обмінювались із ним подарунками. В одному з листів подяку за отримані презенти висловила У. Еренсверд:

«Дорогий докторе Дашкевичу, Ви справді дуже добрі! Я щойно отримала Вашу книгу про українську філігранологію²¹⁸. Моя найщиріша подяка за неї! Я належу до Асоціації скандинавських істориків паперу, тому Ви не могли знайти більш підходящого дарунку. На знак подяки, я надсилаю Вам декілька шведських марок. Ваш презент був гарно запакований, і тому я сподіваюся, що Вам цікаві марки. З найкращими побажаннями на Новий Рік!»²¹⁹.

За своїм характером і змістом міжнародна, зокрема й шведська, кореспонденція була не лише чисто науковою, слугувала й іншим цілям. Листування неабияк сприяло встановленню дружніх контактів, обміну подарунками та популяризації української історії за кордоном. Важко переоцінити важливість цих аспектів, зважаючи на нереальність закордонних відряджень. Міжнародні контакти компенсували відсутні можливості, покращували емоційний стан Я. Дашкевича,

²¹⁵ У. Еренсверд (1927–2015) – дослідниця військової картографії, спеціалістка з нумізматики, спершу – бібліотекарка, згодом – багатолітня завідувачка відділу карт і зображень у Королівській бібліотеці Швеції. Bäärnhielm G. Ulla Ehrensvärd (1927–2015). *Imago Mundi. The International Journal for the History of Cartography*. 2015. № 68 (1). Р. 92–96.

²¹⁶ Вірменія і Швеція // МБАЯД. VII/4. Спр. 219. Арк. 162.

²¹⁷ У листі містяться відомості про сімейний герб З. Гамоцького, його аристократичне походження, одруження з Євою Рішар де ля Шапель (*Eva Richard de la Chapelle*), про дітей подружжя, полон у Польщі разом з турецьким посланцем Мустафою Ага (*Mustafa Aga*). Там само.

²¹⁸ Філігранологія – спеціальна історична дисципліна, що присвячена вивченню історії паперу та водяних знаків.

²¹⁹ Вірменія і Швеція // МБАЯД. VII/4. Спр. 219. Арк. 163.

стали свого роду неофіційним визнанням його досягнень, за інших обставин могли б перерости в офіційну співпрацю.

Щоб роздобути відомості про З. Гамоцького у вигляді фотокопій документів і восьми додатків, Я. Дашкевич доклав чимало зусиль і проявив неабияку терплячість. Отже, майже рік очікувань на відповідь У. Еренсверд виправдав себе, й історик одержав від шведської колеги цінні джерела та документи²²⁰.

Очікування на останній лист зі Швеції (від 30 січня 1980 року) від співробітника Музею шведської армії Арне Даніельссона (*Arne Danielsson*)²²¹ також було тривалим: «Дорогий Докторе, Ваш лист від 15 лютого 1979 року врешті має отримати відповідь. Пробачте за затримку»²²². Повідомлення містить уже відомі Я. Дашкевичу та нові факти з біографії З. Гамоцького – результат «телефонних досліджень» («*Telefonforskungen*») А. Даніельссона²²³. Це відомості про важливі архівні колекції з Державного архіву Швеції, бібліографічна інформація про релевантну наукову літературу. Також учений зі Стокгольма наголосив на розпорошеності відомостей про дипломата і, як наслідок, відсутності його цілісної біографії, що послугувало ще одним аргументом на користь актуальності дослідження. Останній лист поінформував Я. Дашкевича про обставини перебування З. Гамоцького у Кракові та про істотні факти з життєписів вірменського дипломата й одного з його синів. За додатковими відомостями А. Даніельссон порадив звернутися до Королівської скарбниці²²⁴.

Водночас співпраця між ученими аж ніяк не була односторонньою. Як і багато інших фахівців, А. Даніельссон звернувся до Я. Дашкевича з проханням про допомогу, а саме попросив його ідентифікувати два прапори зі Львова

²²⁰ Лист містить інформацію з біографіями з енциклопедії та шведських архівів, генеалогією вірменського дипломата, описом епітафії в церкві св. Клари. Там само.

²²¹ А. Даніельссон (1921–2013) – історик мистецтва, співробітник Музею військової історії, обіймав посади куратора і керівника Державної колекції трофеїв. Див.: Libris. URL: <https://libris.kb.se/97mqxjzt41bxr4x#it>

²²² Вірменія і Швеція // МБАЯД. VII/4. Спр. 219. Арк. 185.

²²³ Там само.

²²⁴ Там само. Арк. 185–186. Королівська скарбниця (*Livrustkammaren*) – заснована 1628 року в Стокгольмі, функціонує як музей, її експозиція репрезентує воєнну історію Швеції.

XVII століття та зображені на них сімейні герби і літери²²⁵: «Як керівник Державної колекції трофеїв²²⁶, я займаюся ідентифікацією захоплених прапорів. Я б хотів скористатися нагодою і порадитися з Вами, Докторе, як з істориком зі Львова. [...] Будемо дуже вдячні, якщо Ви б змогли нам допомогти»²²⁷.

Успішність контактів зі шведськими фахівцями, які надали Я. Дашкевичу кваліфіковану допомогу, уможливила повноцінне дослідження непересічного життєвого шляху З. Гамоцького. Щоправда, присвячена вірменському дипломату розвідка дочекалася публікації аж за незалежної України, та була передрукована декілька разів (2006, 2007 – двічі, 2008, 2016). У публікаціях учений використав отримані зі Швеції архівні джерела, історіографію та ілюстративний матеріал – усьому цьому Я. Дашкевич завдячував власній наполегливості й дружній допомозі шведських колег. Історик висловив подяку за допомогу в пошуках інформації У. Еренсверд, А. Даніельссону й усім тим, хто долучився до цього²²⁸. Його дослідження істотно збагатили історіографію українсько-шведських політичних, мілітарних, дипломатичних та інших взаємин, а тому досі не втратило своєї актуальності.

Упродовж 1970-х років Я. Дашкевич успішно налагодив ефективну співпрацю з працівниками багатьох ісландських і шведських академічних і наукових установ, а передусім: Ісландського Університету в Рейк'явіку, Військового архіву Швеції, Державного архіву Швеції, Королівської бібліотеки Швеції, Музею шведської армії, що розташовані в Стокгольмі. Це підкреслює вагу міжнародних зв'язків у його дослідницькій роботі за радянського часу. Завдяки цим зусиллям Я. Дашкевич зробив помітний внесок у розвиток української історіографії та популяризацію історії України за кордоном. Отже, несприятливий інтелектуальний клімат радянської доби, у якому вчений був змушений працювати, не завадив йому, тож історик залишив помітний слід в історії українсько-скандинавських

²²⁵ Правдоподібно, йдеться про захоплені шведськими військами прапори під час перебування у Львові 1704 року.

²²⁶ Державна колекція трофеїв (*Statens Trofésamling*) – створена в XVII сторіччі за часів короля Густава II Адольфа (*Gustav II Adolf*), від 1960-х років – частина Військового музею Швеції.

²²⁷ Вірменія і Швеція // МБАЯД. VII/4. Спр. 219. Арк. 186.

²²⁸ Дашкевич Я. Захарій Гамоцький. *Гардарікі / Gardariki*. С. 14–18.

наукових взаємин. Його співпраця з ісландськими та шведськими фахівцями значно посприяла взаємному дослідженню й популяризації минулого країн одне одного.

Наукове листування Я. Дашкевича з дослідниками з Ісландії та Швеції суттєво збагачує й поглиблює образ українського інтелектуала, висвітлюючи раніше невідомий епізод на його науковому шляху, який охоплює період середини – кінця 70-х років минулого сторіччя. Ці листи засвідчують широку географію його особистих і професійних контактів, розкриваючи незнані до цього тривалі та важливі періоди комунікації, кооперації й обміну ідеями. Дослідження й осмислення маловідомих сторінок в історії українсько-ісландських та українсько-шведських наукових контактів – а Я. Дашкевич завжди був саме українським істориком – є важливим для подальшого розвитку наших наукових взаємин із ученими з Ісландії та Швеції.

Кореспонденція зі скандинавськими науковцями відзначається довготривалістю, різноплановістю (адже присвячена висвітленню декількох історичних періодів – Середньовіччя, ранньомодерного часу; регіонів – Центрально-Східної, Північної Європи), спрямованістю на глибокі й детальні наукові дискусії з міждисциплінарної проблематики (історії християнства, дипломатії, воєнної історії тощо). Ці факти засвідчують серйозність намірів і системність роботи вченого, який присвятив цій справі багато часу й зусиль упродовж 1974–1976 та 1979–1980 років. Завдяки цьому вікну можливостей Я. Дашкевич зумів хоча б частково вирватись з полону радянщини.

Обмеження, заборони, перешкоди і постійний тиск на нього з боку влади, що керувалася москвоцентричною імперською логікою, не змінили Я. Дашкевича, який завжди залишався саме українським ученим. Його думки і спостереження, викладені в листах до багатьох українських і закордонних науковців та інтелектуалів, як зрештою і сам факт активної міжнародної співпраці, засвідчують категоричне неприйняття істориком радянської дійсності та різні грані його спротиву чужому й ворожому радянському середовищу.

Уже після проголошення незалежності України 1991 р. науковець урешті вирвався з полону імперії, якій у міру

можливостей опирався за радянських часів, і сповна скористався здобутими можливостями. Упродовж 1990-х років Я. Дашкевич опублікував чимало наукових, науково-популярних, публіцистичних, політологічних праць з історії України, в яких, тепер уже без жодних обмежень, висвітлив українське минуле й сучасне та оцінив наше майбутнє.

РОЗДІЛ

5

Деколонізація історії: український державницький наратив у творчій спадщині Богдана Якимовича

Без держави нація пропаде¹.

«Українці – це нація, що її віками витісняли з життя шляхом фізичного знищення, духовної експропріації, генетичних мутацій, цілеспрямованого перемішування народів на її території, внаслідок чого відбулася амнезія історичної пам'яті і якісні втрати самого національного генотипу. Образ її спотворювався віками... Велике диво, що ця нація на сьогодні ще є...» – писала Ліна Костенко у статті «Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала»², визначаючи трагічний і водночас героїчний вимір українського історичного досвіду. Ці слова перегукуються з застереженням, висловленим у Відкритому листі міжнародних науковців та українознавців щодо так званого «Антикомуністичного закону» до української влади (2015): будь-яке законодавче чи адміністративне викривлення історії є спробою наступу на один із основних принципів наукового дослідження – пошук правди. Будь-яка офіційна атака історичної пам'яті є несправедливою³. Обидві тези ілюструють, наскільки небезпечним може бути втручання політики в історію та маніпулювання пам'яттю, особливо для народу, який бореться за незалежність.

¹ Якимович Б. Українська командна мова як фактор національної безпеки. *Україна та українці: події далекі та близькі. Вибрані праці*. Львів, 2014. С. 816.

² Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або Дефект головного дзеркала / Вступ. сл. Б. Якимовича; Редкол.: Б. Якимович (голова) та ін. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. С. 46. (Серія «Дрібненька бібліотека»; Ч. 3).

³ Відкритий лист науковців та експертів-українознавців щодо так званого «Антикомуністичного закону». Критика. 2015. Травень. Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavtsiv-shchodo-tak-zvanoho>

Саме це «диво» історичної тяглості стало однією з ключових тем у творчій спадщині Богдана Якимовича (1952–2022) — історика, краєзнавця, дослідника книговидавничої справи, культуролога, громадського діяча, професора Львівського національного університету імені Івана Франка, директора його Наукової бібліотеки (1998–2007), заслуженого працівника культури України, дійсного члена Наукового товариства імені Шевченка. Його життя стало прикладом наукової послідовності, громадянської відповідальності та національної гідності — якостей, які формувалися у постійному протистоянні імперському тиску на українську культуру. Його постать є непересічною в українській гуманітаристиці. Як науковець і громадський діяч, та й загалом як особистість він сформувався у роки «прогресивної» перебудови і вимріяної незалежності — між радянською і пострадянською Україною, залишаючись вірним ідеї національної гідності та духовної спадкоємності української культури.

Народився Б. Якимович 29 січня 1952 року в селі Серафинці Городенківського району Івано–Франківської області. Це останнє село Покуття — краю, який межує з Гуцульщиною, простягається до Дністра, доходить до Поділля, а на південь межує з Буковиною. І хоча значний відрізок його життя пов'язаний зі Львовом — найкращим містом на планеті⁴, він, здавалося, ніс у собі духовну пам'ять і тяглість кількох поколінь, що протягом століть зберігали віру, культуру й національну гідність. Батько, Зіновій Васильович, закінчив Коломийське педагогічне училище і навчав дітей початкових класів середньої школи. Мати, Параскевія, також учителька, походила з родини Павчаків, селян–середняків, які жили в містечку Городенці — районному, давньому повітовому центрі. Дід по матері, Степан Павчак — один із лідерів радикальної партії на Городенківщині, активний громадський діяч повіту, організатор просвітницької читальні, помер за радянських часів. Вчителькою була і бабуня Анна Якимович з Онуцьких, яка закінчила учительську семінарію в Заліщиках (Тернопільська область) саме тоді, коли там директором був відомий письменник Осип Маковей. Дід, Василь

⁴ Якимович Б. Замість передмови. *Україна та українці: події далекі та близькі. Вибрані праці*. Львів, 2014. С. 5.

Якимович, закінчив коломийську гімназію, тобто здобув класичну гімназійну освіту. В інтерв'ю американському вченому Вільямові Рішу⁵ Б. Якимович зауважив, що за марксистською термінологією його родина мала статус міцних середняків (в австрійський та польський час), тому з приходом радянської влади, особливо після колективізації, експропріації, коли забрали поле, і коли то все позаганяли в колгосп, «життя дуже погіршилося»⁶ і справедливо підсумував: «Якщо сьогодні хтось каже, що за більшовиків було добре, то або свідомо обманює, або просто нічого не пам'ятає»⁷. Історик пригадав, що всупереч суспільно-політичним умовам в його сім'ї була дуже довірлива атмосфера, хоча сповідувалася подвійна мораль: діти знали, що говориться вдома, але не мали права говорити про це ні в школі, ні на вулиці⁸. Від найменших літ він добре знав, що таке Україна, що таке боротьба за українську державу, і вірив, що Україна колись здобуде незалежність⁹. Національна свідомість майбутнього історика формувалася у сімейному середовищі, де пам'ять про втрати, репресії та повстанську боротьбу поєднувалася з любов'ю до українського слова. Саме з цього досвіду, ймовірно, він виніс переконання, що пам'ять — це найперша форма спротиву імперії.

У міні-спогаді про студентську юність Б. Якимович зазначив, що «мав генетичне замилювання до історії»¹⁰, але в складних умовах радянської дійсності не хотів мати справу з ідеологічними проблемами, тому вирішив стати інженером і вступив до Львівської Політехніки. У студентські роки він

⁵ Вільям Ріш – історик, доцент факультету історії та географії Коледжа Джорджії, США. Неодноразово проводив тривалі дослідження в Україні. Наукові зацікавлення охоплюють радянську та пост-радянську історію України, Росії, Німеччини, країн Балтики. Живе і працює у США.

⁶ Інтерв'ю Вільяма Ріша (США) з Богданом Якимовичем. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 21. С. 853.

⁷ Інтерв'ю Вільяма Ріша (США) з Богданом Якимовичем... С. 853.

⁸ Мати Б. Якимовича в роки німецької окупації мала якісь контакти з підпіллям, багато розказувала йому про воїнів Української Повстанської Армії, про те, як більшовики наших повстанців вбивали і складали тіла під церквою для впізнання, а матерів, які пустили сльозу, зразу ж вивозили до Сибіру. Рідний брат його діда, Микола Іванович Якимович, був греко-католицьким священником, який не підписав у 1946-му році зречення від Греко-Католицької церкви.

⁹ Інтерв'ю Вільяма Ріша (США) з Богданом Якимовичем... С. 853.

¹⁰ Якимович Б. Замість передмови... С. 6.

вирізнявся принциповістю у відстоюванні української мови та національної гідності — усі конспекти, курсові й дипломну роботу виконував виключно українською, попри домінування російської мови у викладанні. Брав активну участь у громадському житті, організовував культурні заходи, підтримував українських студентів, які зазнавали тиску, але уникав участі в підпільних організаціях, розуміючи ризики тоталітарної системи. Учений вважав, що від переслідувань чи виключення з університету його вберегло мовчання тих, кого відрахували¹¹.

У цій «ніші відносної свободи» формувався молодий інтелектуал. Б. Якимович був книголюбом — майже щодня відвідував книгарні, уважно стежив за новинками української літератури та перекладів, формував власну бібліотеку. Його читацькі зацікавлення охоплювали українську класику і світову літературу — від Гете, Шіллера, Гюґо й Драйзера до Гемінґвея, Акутаґави та Казандзакіса Рюноски. Особливе місце посідали переклади Бориса Тена, Григорія Кочура, Миколи Лукаша, Юрія Мушака, Йосипа Кобіва, Андрія Содомори, які він вважав поважним здобутком нашого народу — величезним духовним капіталом, якого російська культура не мала і навряд чи матиме¹².

Працюючи у 1970–1980-х роках у комсомольських і виробничих структурах Львова, Б. Якимович дотримувався принципу громадянської гідності в межах лояльності до системи. Він допомагав українським ученим і митцям, часто ризикуючи власною посадою, зокрема сприяв виділенню творчих майстерень для Володимира Патики, Богдана Сороки, Михайла Безпальківа, Михайла Дзядика, Леоніда Юрчука. У його розумінні, навіть в радянських умовах «для блага України можна було використовувати і легальні, а не лише підпільні шляхи», не поступаючись національними переконаннями¹³. Саме цю лінію — поєднання внутрішнього спротиву з формальною лояльністю — він вважав єдиною можливою формою розумного опору в той період. Цей аспект знайшов продовження у його науковій діяльності — він почав повертати з небуття національну символіку, елементи традиційного військового мистецтва, імена

¹¹ Інтерв'ю Вільяма Ріша (США)) з Богданом Якимовичем... С. 865–866.

¹² Інтерв'ю Вільяма Ріша (США)) з Богданом Якимовичем... С. 868–869.

¹³ Там само. С. 868–870.

українських діячів культури та науки, замовчуваних офіційною історіографією.

У той час ідейна позиція Б. Якимовича вирізнялася не декларативним патріотизмом, а практичною громадянською мужністю. Він не приховував своєї національної позиції, відкрито виступав українською мовою навіть на партійних зборах, перевів усю робочу документацію на рідну мову, не виконував ніяких розпоряджень щодо зросійщення молоді на заході України, натомість активно проводив українізацію, усвідомлюючи існування багатьох «вищих сил», яким він «стояв кісткою у горлі»¹⁴. Його принциповість і моральна твердість поєднувалися з умінням діяти в межах реального.

Коли розпочалася перебудова (1985–1991), Б. Якимович став одним із активних учасників національно-культурного руху у Львові. Він долучився до створення Народного Руху України за перебудову і був головою мандатної комісії установчої конференції Львівської регіональної організації Руху (7 травня 1989 року, Порохова вежа (Будинок архітектора)). В архіві вченого збереглися організаційні матеріали створення НРУ за перебудову, існування якого вважав «беззаперечним фактом»¹⁵. Як співорганізатор у своїй доповіді він наголосив, що конференція проходить в обстановці політичного пробудження народу України та «рішень пленумів партії»: «Антиперебудовчі сили нашого регіону стараються погасити обурення мас проти своєї недалекоглядної політики, а свої політичні помилки списати на рахунок ніби-то якихось особливих умов, в яких знаходяться західні області України»¹⁶. Але попри складну політичну ситуацію, серед делегатів конференції з правом ухвального голосу були: 21 представник робітничого класу; 66 – технічної інтелігенції; медичні працівники, викладачі шкіл, технікумів, вузів, представники студентської молоді складали

¹⁴ Інтерв'ю Вільяма Ріша (США)) з Богданом Якимовичем... С. 861–862.

¹⁵ Збереглися: рукопис і копія доповіді Б. Якимовича, машинопис протоколу установчої конференції, рукописний чорновий варіант проєкту Резолюції про створення Львівської регіональної організації НРУ за перебудову, інформація про комісію по складанню проєкту резолюції, записи із засідань Ради Руху (22 травня 1989 року) тощо.

¹⁶ Папка «Народний Рух України. Доповідь голови мандатної комісії установчої конференції Львівської регіональної організації Руху» // ЛННБ України ім. В. Стефаніка. Від. рукоп. Ф. 343.

7 осіб, а творчої інтелігенції – 91, 3 особи представляли «трудове селянство» області¹⁷. Досить детально цю подію висвітлив журналіст, письменник і громадсько-політичний діяч Ігор Мельник у статті «Установча конференція Народного Руху у Львові»¹⁸.

Це був час доленосних змін у житті українського народу, та й самого Б. Якимовича. У 1985 році у 33-літньому віці він зайнявся науковою діяльністю як пошукувач в Інституті суспільних наук АН УРСР і пройшов там усі сходинки: старший інженер, потім — молодший науковий співробітник, науковий співробітник, старший науковий співробітник. У 1994 році захистив кандидатську дисертацію на тему «Видавнича діяльність Івана Франка (друга половина 70-х – 80-і роки XIX ст.)», якою керував авторитетний історик, академік НАН України Ярослав Ісаєвич. Звернення до постаті І. Франка було не випадковим: воно виростало з галицького духовного ґрунту, з усвідомлення його як символу української культури, людини виняткових здібностей і широкої європейської освіти. Для Б. Якимовича, письменник належав до найвизначніших діячів нашої культури другої половини XIX – початку XX століть, поруч з Т. Шевченком: один з духовних провідників України, перекладач, філософ, економіст, видавець, науковець у найширшому розумінні цього слова, який мав вплив на всі сфери розвитку українського суспільства¹⁹. Франкознавство посідає особливе місце у доробку вченого – не лише як один із провідних напрямів його досліджень, а як інтелектуальний центр, навколо якого формувалася його ідентичність. Перша його наукова публікація (тези доповіді) була про книговидавничу діяльність письменника та її роль у революційно-демократичній пропаганді в Україні й Польщі наприкінці XIX століття (1985)²⁰. З постаттю

¹⁷ Там само.

¹⁸ Мельник І. Установча конференція Народного Руху у Львові. *Збруч*. <https://zbruc.eu/node/22036>.

¹⁹ Якимович Б. Книга, просвіта, нація: Видавнича діяльність Івана Франка 70-80 роках XIX ст. Львів: Місіонер, 1996. С. 209–212.

²⁰ Тези доповіді надруковані російською мовою, тому відсилаємо читача до біобібліографічного покажчика діяча зі списком праць вченого за період від 1985 до 2001 років. (*Див.*: Богдан Якимович: Біобібліогр. покажч. / Уклад. Г. Домбровська; наук. ред. Ф. Стеблій; редкол.: Т. Лучук (голова) та ін. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 146 с.: іл., портр. (Українська біобібліографія. Нова серія. Ч. 7; Біобібліографія вчених університету)).

Каменяра пов'язані і кандидатська, і докторська дисертації Б. Якимовича. На основі цих досліджень опубліковані монографії: «Книга, просвіта, нація: Видавнича діяльність Івана Франка у 70–80–х роках ХІХ ст.» (Львів, 1996), «Іван Франко – видавець: книгознавчі та джерелознавчі аспекти» (Львів, 2006).

Від 1998 року доля пов'язала Б. Якимовича із Львівським Франковим університетом. Був директором Наукової бібліотеки (1998–2007), за сумісництвом – доцентом кафедри новітньої історії України і старшим науковим співробітником Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. В 1999 році отримав вчене звання доцента. Від вересня 2007 року зосередився на викладацькій роботі: доцент, з лютого 2011–го – професор кафедри історичного краєзнавства історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка. Обіймав посаду провідного наукового співробітника Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (за сумісництвом). Від 2017–го до 2021 р. – в. о. завідувача кафедри бібліотекознавства і бібліографії факультету культури і мистецтв ЛНУ ім. Івана Франка, професор цієї ж кафедри (2017–2022). У 2019–2022 рр. – старший науковий співробітник відділу бібліотекознавства Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника (ЛННБ України ім. В. Стефаника; за сумісництвом). Викладав бібліотекознавчі та історичні дисципліни. Автор і співавтор навчальних курсів з історії України, історичного краєзнавства, військової історії; навчально–методичних посібників.

Постать Б. Якимовича як історика формувалася поступово. Понад 40 років він займався науковою працею і за цей час здійснив чимало. Коло його наукових зацікавлень послідовно розширювалося з часом – від краєзнавчих і культурно–історичних студій до глибоких досліджень символіки українського державотворення, військової та воєнної історії, біографістики. Вибір тем завжди визначався актуальними викликами доби та потребою дати наукову відповідь на суспільні питання часу. У доробку вченого – чотири монографії, близько 500 наукових і науково–популярних праць, статей, есеїв, рецензій, він упорядкував і видав понад 60 повноцінних книжок і низку брошур. Він написав чимало популярних статей до ряду довідкових та енциклопедичних видань: «Енциклопедія історії

України», «Українська літературна енциклопедія», «Енциклопедія сучасної України», «Шевченківська енциклопедія», «Франківська енциклопедія», «Українська журналістика в іменах».

Результати багаторічних наукових пошуків Б. Якимовича, що охоплюють широкий спектр проблем і відображають його роздуми над ключовими подіями новітньої української історії, свідком і активним учасником яких він був, узагальнено у монографії «Україна та українці: події далекі і близькі. Вибрані праці»²¹. Особливої уваги заслуговує художнє оформлення видання: вдало підібрані ілюстрації робіт Якова Гніздовського, Івана Труша, Івана Крислача, Георгія Нарбута та інших митців створюють візуальний контекст епохи, а на обкладинці розміщено світлину авторства самого історика «Меморіал Івана Підкови в Каневі. Скульптор Петро Кулик (Львів)».

* * *

В останнє десятиліття ХХ століття, – зауважив історик, – в Україні у повному розпалі була нова Руїна²². Водночас, у ґрунтовній статті «Форпост незалежності (Львів у 1988–1996 рр.)» він писав, що кінець 1980–х – початок 1990–х років був кульмінаційним у багатовіковій боротьбі за українську державність, яка базувалася не стільки на політичних рішеннях, як на глибинних духовно–культурних процесах, що розгорталися в суспільстві. Відродження культури, відзначення ювілеїв «Руської Трійці», І. Франка, проведення міжнародного симпозіуму під егідою ЮНЕСКО «Іван Франко і світова культура» у Львові (1986), співорганізатором якого був Б. Якимович – усе це, за його словами, мало «виняткове значення для утвердження національної свідомості львів'ян та й усього західноукраїнського регіону»²³. Галичина у доробку вченого вкотре набувала статусу українського П'ємонту: тут розпочалися процеси, які поширилися на всю Україну – від легалізації Української

²¹ Якимович Б. Україна та українці: події далекі і близькі. Вибрані праці. Львів, 2014. 1086 с.

²² Папка «Лекції 1991 р. [Тема 3. Національно-культурне відродження]» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 343.

²³ Якимович Б. Форпост незалежності (Львів у 1988–1996 рр.). *Україна та українці...* С. 105.

Греко–Католицької Церкви до створення Товариства української мови ім. Т. Шевченка, Народного Руху України, «Просвіти», «Меморіалу», «Пласту». А найважливіше, тут почали розгортатися рухи за відновлення національної символіки та Збройних Сил, реформацію імперських утворень та заснування армії. У 1988–1989 роках із щораз більшою силою наростають у Львові політичні демонстрації, які режим уже не був у змозі зупинити. Криза тоталітарної системи, — пише історик, — незважаючи навіть на допущені згори полегшення, в цей час нестримно поглибилася; тоталітаризм уже ніщо не могло врятувати, а послаблення тиску в духовній сфері дуже активно сприяло повному розвалові імперії²⁴. Він поділяє думку видатного українського письменника Бориса Харчука про стан нації у той час, влучно охарактеризований у статті «Слово і народ»: «Геноцид духовності, як рак своїми метастазами пронизав перш за все усну і писемну пропаганду, художню творчість — освіта і культура стали бездуховними. Геноцид входив глибше, проникав в економіку, народне господарство, в людську душу і охопив людину на всіх напрямках її діяльності. [...] Людина перестала думати. За неї мислять інші. В бездуховності байдужі Чорнобиль, екологічні катастрофи, а рідна мова й поготів. [...] Вихід один — свобода: воля людині й народам»²⁵.

Національно–культурне відродження України Б. Якимович розглядав як закономірну реакцію на тривалу політику денаціоналізації, духовного геноциду та імперського тиску. Він підкреслив, що 1980–ті роки стали переломним етапом, коли криза радянської системи відновила голос української інтелігенції, а Чорнобильська катастрофа символічно оголила моральне банкрутство імперії: «Все, що робилося в перші дні після катастрофи на ЧАЕС, було злочином з боку всіх, хто стояв при владі на Україні. Історія ще чекає на глибокі дослідження цього питання. Першотравнева демонстрація в Києві, яку приймали В[олодимир] Щербицький і В[алентина] Шевченко, коли виходити на вулицю із–за великої радіації не

²⁴ Якимович Б. Форпост незалежності (Львів у 1988—1996 рр.)... С. 105.

²⁵ Стаття вперше опублікована в газеті «Прапор» (1988, № 10 рік. С. 147–163). У роботі використано текст, опублікований в електронному виданні «Збруч» (режим доступу: <https://zbruc.eu/node/107501>).

було можна, порівнянна хіба що з бенкетом під час чуми»²⁶. Особливу роль у процесі пробудження відіграли письменники, митці й науковці, які стали духовною опозицією тоталітаризму. Через відновлення історичної пам'яті, повернення заборонених імен і творів відбувалася переорієнтація української культури на загальнолюдські цінності. Б. Якимович наголосив, що боротьба за українську мову, власну історію та школу була формою боротьби за державність, тяглість української національної традиції – від Т. Шевченка до діячів 1980-х років, які закладали ідеологічний фундамент незалежності.

Відродження та створення нових національних товариств, підтримання українсько-американських контактів (фонд «Сейбр-Світло») та розквіт неформальної преси для історика були ознаками формування нового інтелектуального фронту, який більшою чи меншою мірою сприяв «виведенню білих плям» української історії та культури²⁷, які, в основному, поробила радянська влада. Наша література і суспільні науки були настільки знекровлені повним вилученням з обігу творів М. Грушевського, В. Винниченка, В. Липинського, Б. Лепкого, Є. Маланюка, О. Ольжича, О. Теліги і багатьох інших найвидатніших письменників, громадських діячів і мислителів, що подібна заборона ще й на творчість І. Франка могла стати смертельним ударом по українській культурі²⁸. Відповідно, гуманітарна сфера виступає простором опору імперській міфології – засобом переосмислення минулого й самоутвердження народу. Наукове і культурне пробудження кінця 1980-х років він трактував як духовне визволення, що передусє політичному.

Зростання самосвідомості, відродження історичної пам'яті народу логічно вели до порушення питання про повернення українцям їхньої національної символіки, яка мала би замінити нав'язану Сталіним у 1949 році офіційну «державну» символіку

²⁶ Папка «Лекції 1991 р. [Тема 3. Національно-культурне відродження. Зростання самосвідомості і духовності народу]» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 343.

²⁷ Папка «Лекції 1991 р. [Тема 3. Національно-культурне відродження. Зростання самосвідомості і духовності народу]» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 343.

²⁸ Якимович Б. Світоглядні позиції І. Франка і проблеми української державности. *Україна та українці...* С. 593.

України²⁹, – наголосив Б. Якимович у лекційних матеріалах за 1991 рік, збережених в архіві вченого³⁰. У вересні 1988 року за вказівкою Львівського обкому компартії і тодішнього директора Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові Михайла Брика він підготував «Історичну довідку про тризуб, синьо–жовтий прапор та гімн “Ще не вмерла Україна”»³¹, де на основі документальних матеріалів, наукової літератури зробив першу спробу розглянути питання без ідеологічних окулярів. Під час роботи над нею вчений консультувався з колишнім в’язнем сталінських концтаборів, тодішнім завідувачем відділу Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника Євгеном Наконечним, який підтримав ідею відновлення історичних традицій української державності. Невдовзі цей матеріал розійшовся в рукописному вигляді по всій Україні, мабуть, у мільйонах примірників, потрапив і за кордон. Весною 1989 року, десь у березні, довідку про історичну легітимність тризуба, синьо–жовтого прапора і гімну не один раз читали на хвилях радіо «Свобода», коротко подаючи біографію Б. Якимовича³². 5 червня 1989 року в Києві в Будинку вчених на засіданні клубу «Спадщина» історик виголосив доповідь на тему «Українська національна символіка»³³. Громадяни України й діаспора у більшості вперше почули, що традиції українських національних символів сягають глибини віків, що вони не створюються, а успадковуються³⁴. У 1989 році ця перша правдива праця про національну символіку побачила світ в третьому числі часопису «Пам’ятки України» під назвою «До питання про українську національну символіку»³⁵

²⁹ Червоно-синій прапор і радянський герб.

³⁰ Папка «Лекції 1991 р. [Тема 3. Національно-культурне відродження. Національна символіка]» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 343.

³¹ Там само.

³² Якимович Б. Передмова (до нереалізованого ще видання). *Україна та українці...* С. 554.

³³ Папка «Національне питання» [Запитання, які поступили лектору 5.06.1989 р. м. Київ, будинок вчених; засідання клубу «Спадщина». «Українська національна символіка»] // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 343.

³⁴ Папка «Лекції 1991 р. [Тема 3. Національно-культурне відродження. Національна символіка]» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 343.

³⁵ Якимович Б. До питання про українську національну символіку. *Пам’ятки України*. 1989. № 3. С. 44–48.

(офіційно до друку її не побоявся схвалити теперішній директор Інституту історії НАН України Валерій Смолій) і стала «справжньою бомбою для комуністичної влади України»³⁶. Публікацію високо оцінив видатний український історик професор Ярослав Дашкевич як справді цінну, опрацьовану на підставі сумлінного збору джерел і літератури³⁷. На думку голови Львівської обласної організації Спілки офіцерів України полковника Петра Костюка, це був сміливий крок, що розпочав процес відновлення національної символіки, перетворення її в державну символіку відновленої 1991 року держави Україна і відновленню історичної пам'яті українців³⁸. Отож, внесок Б. Якимовича у вексилологію є винятковим, та й написав на цю тему вчений чимало³⁹. Він зазначав, що радянська історіографія тематику символіки свідомо маргіналізувала подавала її у контексті «буржуазно–націоналістичних відхилень», а будь–які дослідження, пов'язані з гербом УНР, прапорами ЗУНР, військовими знаками Січових Стрільців чи УПА, перебували під негласною забороною. На початку 1990–х років дослідник став активним членом Українського геральдичного товариства, виступав на багатьох конференціях. Був співавтором резолюції наукової конференції «Історичні традиції української національної символіки» (Київ, червень 1991 рік), входив до конкурсної комісії з розгляду проєктів Державного герба України (її членами були Михайло Брайчевський, Ярослав Дашкевич, Андрій Гречило, Григорій Логвин та ін.). Підсумком цих процесів стало утворення Верховною Радою незалежної України у 1992 році українських національних символів як державних. Не випадково дослідження вченого про походження й історичні традиції герба (Тризуба), синьо–жовтого прапора та гімну «Ще не

³⁶ Якимович Б. Передмова (до нереалізованого ще видання). С. 554–555.

³⁷ Дашкевич Я. Символи, символи... Львів: Українська національна партія, 1990. С. 3.

³⁸ Костюк П. Богдан Якимович: що плакаємо, те і маємо. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2022. Випуск 23. С. 20 (С. 14–25)

³⁹ Якимович Б. Дещо про кольори козацьких прапорів. *Ямгорів*. 1990. Ч. 2. С. 21–24; *Його ж. У глибину віків*. (Вступне слово). Пастернак О. *Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого*. Київ, 1991. С. 5; *Його ж.* Базові вексилологічні поняття і терміни на їх позначення в українській мові. *Записки НТШ*. Львів, 2006. Т. 252. С. 371–373 та ін.

вмерла Україна» відкриває збірку статей під назвою «Відродження української національної символіки» (Київ, 2021).

«Богдан Зіновійович Якимович, відомий український історик, став одним з найдіяльніших та ефективних науковців у справі формування національного обличчя Збройних Сил України», – наголосив П. Костюк⁴⁰. У науковій спадщині вченого проблема українського війська посідає центральне місце, адже, на його переконання, жодна держава не може існувати без власних збройних сил, що відображають її ідентичність, традицію і волю до самостійності. Його наукові дослідження на цю тему⁴¹ висвітлюють, як упродовж століть українці боролися не лише політичну незалежність, а й за право бути окремим народом, з власними військом, командуванням, термінологією та символікою – усім тим, що імперія послідовно нищила або привласнювала.

Його концепція історії українських Збройних Сил вибудовується на ідеї культурної тяглості на українських землях від палеоліту, що не переривалася ніде й ніколи⁴². У цій культурно–історичній тяглості учений бачив певну закономірність – історія України «полюбляє 500–літні цикли»: приблизно через півтисячоліття українці відновлюють боротьбу за державність у нових історичних формах: від антив, Київської

⁴⁰Костюк П. Богдан Якимович: що плакаємо, те і маємо... С. 20.

⁴¹ Учений написав понад 50 наукових праць, серед яких є дві монографії «Збройні сили України: нарис історії» (Львів, 1996), «Українська військова та воєнна історія» у 2-х частинах (Львів, 2015), декілька брошур, зокрема «Генерал Мирон Тарнавський – життя і чин», (Львів, 1994, 2012), «Гей “Січ” іде, красен мак цвіте...» (Львів, 2000), низка статей: Українська Повстанська Армія: Генеза і міфи радянської історіографії. *Ратуша*. 1992. 12, 14, 17, 24 берез. (співавтор Ярослав Сватко); Карпатська Україна та її Збройні Сили – Карпатська Січ (1938–1939). *Шлях перемоги*. 1993. 13 берез., ч. 11; англomовна стаття про військово-морські сили під назвою «The Ukrainian Navy in 1917–1920» (*The Ukrainian Review*. 1993. Vol. XL, 2. pp. 47–53); німецькомовна стаття про Українських Січових Стрільців «Für die Ukraine, für ihre Freiheit...»: Zum 80. Jahrestag der Gründung der Ukrainischen Sitschower Schützen = «За Україну, за її волю...»: До 80-річчя створення Українських Січових Стрільців (*Bicmi СУФА = UBSV-Vereinsjournal*. 1994. Листоп., № 28. С. 3–15 (нім. мовою); С. 16–30 (укр. мовою).

Був упорядником та співавтором ґрунтовних праць «Історія українського війська» (Львів, 1992, 1996; Київ, 1994, 1995) на основі видань Івана Тиктора (Львів, 1936; Вінніпег, 1953), збірки військово-історичних праць Івана Карпинця «Галичина: військова історія 1914–1921 років» (Львів, 2005).

⁴² Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії. Львів: НАН України, ін-т українознавства, 1996. С. 5.

Русі й Запорозького козацтва — до УНР, ЗУНР і сучасної незалежності⁴³.

Перший етап – держава антів (від кінця IV до початку VII століття), зафіксована у працях Йордана й Прокопія, – була першою спробою предків українського народу створити державне об'єднання з організованим, але ще слабо дисциплінованим, військом та участю населення в політичному житті. Свідоме військо вперше створили київські князі Аскольд і Дир, Олег, Ігор, Святослав, які вивели слов'ян у широкий світ, пустили свої кораблі в Чорне море, повели походи на Кавказ і Каспій, дійшли до Дунаю і Балкан. Ядром їх армії були відважні та вишколені варяги. За їх прикладом почала творитися власна дружина⁴⁴.

Другий – Київська Русь, що «досягла свого найбільшого розвитку та розквіту» за Володимира Великого, який, за словами Б. Якимовича, «мислив інтересами цієї держави» тоді, коли на місці майбутньої Москви ходили тільки бурі ведмеді (для порівняння наводить влучний вислів історика Михайла Брайчевського)⁴⁵. Прийняття християнства утвердило духовну основу нації, а з нею – її державну свідомість. «Київська Русь, – наголошує історик, – як би цього хто не хотів, є колискою тільки українського народу»⁴⁶. Від часу утворення держави, військо прийняло постійні організаційні форми, стало невід'ємною частиною державних інститутів. Давня держава весь час мусила боронити себе від наступу азійських орд, військові звичаї ідеалізувалися, творилося свідоме національне військо⁴⁷. Головна наша заслуга перед цілою Європою: ми були безпечним забором, за яким повним ходом розвивалася європейська культура, коли Україна спливала кров'ю як «необорний щит від татар»⁴⁸.

Козацтво, яке через півтисячі років від часу найвищого розквіту Київської Русі відродило українську державність, було унікальним явищем в історії України, своєрідним феноменом

⁴³ Якимович Б. Феномен нашої історії. До 500-річчя українського козацтва. *Україна та українці...* С. 372.

⁴⁴ Якимович Б. Збройні сили України... С. 19.

⁴⁵ Якимович Б. Фатальна помилка Володимира Великого. *Україна та українці...* С. 155.

⁴⁶ Якимович Б. Збройні сили України... С. 20.

⁴⁷ Там само. С. 21.

⁴⁸ Там само. С. 34.

світової історії⁴⁹. У працях «Феномен нашої історії. До 500-річчя українського козацтва» та у комплексній монографії «Збройні сили України. Нарис історії» Б. Якимович детально пояснив суспільно-політичні, географічні та ідеологічні причини виникнення козацтва як незалежного соціального стану, непідвладного ворожому державному устрою та основні етапи його розвитку; висвітлив особливості організації козацького війська, його строкату чисельність впродовж століть, систему старшинських ранг, яка сформувалася вже на кінець XVI століття, а пізніше розвивалася і поширювалася, та відзнак – клейнодів; охарактеризував козацьку зброю; проаналізував тактики бою; звернув увагу на «потужний і дуже оригінальний» мобільний флот козаків. На його думку, козацьке військо сформувало народну армію і завдяки збройній силі створило нову державу, яка зуміла обороняти себе від Польщі, Московщини, Криму. Унікальність у тому, що запорізьке військо утворилося не волею князя, короля чи самодержця, а з ініціативи самого народу. Козацтво стало школою самоврядування, демократії, військової дисципліни та гідності. Саме воно привело до Національно-визвольної революції 1648–1654 років і створення козацько-гетьманської держави – першої модерної форми українського суверенітету, у якій за порівняно короткий історичний період відбулася широка еволюція політичної думки – січова демократія перейшла до сильної гетьманської влади; військо мало величезну повагу і всенародний характер⁵⁰. Історик також підтримав думку Михайла Грушевського, Івана Крип'якевича, Івана Огієнка, Миколи Голубця, Олени Компан, Ярослава Ісаєвича, що українська культура впродовж майже 300-літнього існування козацького стану змогла не тільки не піддатися полонізації, протистояти нівеляційним впливам Московської імперії, але й несла свої здобутки у відсталу Московщину, завоювавши тим значний авторитет⁵¹.

Б. Якимович послідовно розвінчував імперські міти ідеологів тоталітарних, антинародних і, що йшло завжди в парі, українофобських режимів, розрахованих на суцільну історичну

⁴⁹ Там само. С. 34.

⁵⁰ Якимович Б. Збройні сили України... С. 35, 63.

⁵¹ Якимович Б. Феномен нашої історії... С. 381.

неграмотність народу⁵². У 1954 році була винайдена нова теоретична формула: Переяславська угода⁵³ стала трактуватися не як приєднання, а возз'єднання України з Росією – буцімто й нації української не було, бо хіба могли возз'єднуватись не частини цілого, а два окремі народи, що мають свою історію і свою культуру⁵⁴. Він доводив, що «руйнування останньої твердині волі українського народу Запорізької Січі» у 1775 році аж ніяк не можна трактувати як «прогресивний акт», як це робили «титоловані українські історики» в часи розвинутого соціалізму й остаточного формування « нової історичної спільноти – радянського народу »⁵⁵. Всупереч подібним тезам, наголосив історик, традиції Гетьманщини не зникли – вони трансформувалися у формах новітнього національно-визвольного руху⁵⁶.

Рефлексії про те, чому саме український народ, став найбільшою кісткою в горлі радянських «новітніх катів і новітніх лакуз» історик зводить до двох основних причин. По-перше, чисельність українців завжди викликала занепокоєння у ворогів, які прагнули контролювати. По-друге, нація, розділена внутрішніми суперечностями, регіональними й конфесійними відмінностями, до кінця ХХ століття так і не змогла повністю здійснити своє головне завдання — консолідацію. Унаслідок цього, підсумовує Б. Якимович, «зайдам і власним яничарам» було відносно легко здійснювати старий, перевірений історією принцип – «поділяй і владарюй»⁵⁷.

Український визвольний рух ХХ століття історик вважав продовженням тієї ж лінії державотворення ще з козацьких часів. Пам'ять про запорізьке військо відродили сокільські й січові товариства, а їхні ідеї дали початок формуванню Українських

⁵² Там само. С. 381.

⁵³ Угода, прийнята 18 січня 1654 року на Переяславській раді — козацькій раді, скликаній гетьманським урядом Б. Хмельницького для проголошення акту прийняття Військом Запорозьким зверхності російського царя. Один з епізодів процесу оформлення українсько-російського військово-політичного союзу, що згодом у працях частини російських та українських істориків, а також в офіційній ідеології радянської держави набув значення ключової події в ході возз'єднання українського народу з братнім російським народом.

⁵⁴ Якимович Б. Феномен нашої історії... С. 382.

⁵⁵ Там само. С. 371.

⁵⁶ Якимович Б. Збройні сили України... С. 63.

⁵⁷ Якимович Б. Феномен нашої історії... С. 371.

Січових Стрільців (УСС) або усусів. Як національна військова формація Легіон УСС існував від 1914 до 1920 років⁵⁸. Радянська історіографія десятиліттями подавала стрілецьтво як «створені галицькою буржуазією військові формування в складі австрійської армії, які воювали проти братів-росіян на фронтах Першої світової війни, а потім стали силою, що допомогла створити Західноукраїнську Народну Республіку, – “антинародне державне утворення на західноукраїнських землях”»⁵⁹, але насправді саме УСС стали зародком української армії новітнього періоду, носіями честі, дисципліни й соборної ідеї. З лав Січових Стрільців виросла Українська Галицька Армія (УГА) – військо, що обороняло молоду державність Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

У розлогій статті «Західно-Українська Народна Республіка. Міти, історія і значення»⁶⁰, яка появилася друком у рік незалежності в газеті «Високий Замок», Б. Якимович підкреслив, що ЗУНР була першим державним утворенням українців на західних землях, і саме вона довела історичну тяглість ідеї соборності. Проголошення її самостійності він розглядав як подію загальнонаціонального масштабу, що безпосередньо привела до Акту Злуки 22 січня 1919 року – об'єднання українських земель у соборну українську державу. Учений писав: «Думалося, настала зоряна година для вічно зболеної України, яка втратила свою державність ще у XIII столітті однак історія розсудила інакше – після тяжких кривавих змагань, залишившись наодинці серед жорстоких сусідів, спочатку впала ЗУНР, а далі і Наддніпрянська держава»⁶¹. Водночас він наголосив, що навіть поразка не знівельовала історичного значення ЗУНР – вона передала ідею державності наступним поколінням. На його переконання, рішення Ради послів 1923 року про передачу Галичини Польщі лише загострило національну боротьбу, започаткувавши новий етап

⁵⁸ Якимович Б. До початків відродження українського війська. *Україна та українці...* С. 437.

⁵⁹ Про це можемо прочитати в наскрізь заідеологізованій багатотомній «Історії УРСР», що побачила світ у сумнозвісні застійні роки.

⁶⁰ Звертаємося до переддруку статті в монографії «Україна та українці: події далекі та близькі».

⁶¹ Якимович Б. Західно-Українська Народна Республіка. Міти, історія і значення. *Україна та українці...* С. 62.

українського політичного спротиву⁶². Науковець також звернув увагу на свідоме перекручування історії ЗУНР радянськими вченими, які впродовж десятиліть намагалися позбавити українців історичної пам'яті та права на власну державницьку традицію⁶³. Така позиція Б. Якимовича не була декларативною, а методологічною — була спрямована на очищення української науки від колоніального спадку. Окрему увагу дослідник приділив військовому аспекту, зазначивши, що Українська Галицька Армія була одним із найорганізованіших національних військових формувань свого часу, створеним у винятково складних умовах. Попри брак ресурсів і зовнішню ізоляцію, саме її жертовність та дисципліна, на думку вченого, стали моральним фундаментом наступних етапів українського визвольного руху⁶⁴.

У роки Другої світової війни дух змагань за державність, започаткований учасниками революційних подій 1917–1921 років, успадкувала Українська Повстанська Армія. Б. Якимович зазначив, що доба тоталітарних режимів і жорстоких ідеологічних протистоянь зумовила й специфічні форми боротьби українського підпілля, продиктовані самим ворогом. Цю думку він підсилив словами ідеолога ОУН і військовика УПА Петра Полтави (Федуна): «Такі форми боротьби накинув нам ворог. Зрозуміло, що такі форми політичної боротьби – незвичайно важкі. Оскільки, однак, в умовах Советського Союзу такі форми боротьби — єдино можливі форми протирежимної політичної боротьби взагалі, ми й надалі будемо боротися так, як ми боролися дотепер»⁶⁵.

Для Б. Якимовича український підпільний рух символізував «неперервність ідеї визволення народу в поколіннях», а тому мав бути інтегрований у державну історію, а не витіснений із неї. Однією з найконтroversійніших тем він вважав історію дивізії «Галичина», котру комуністи та їхнє оточення до сьогодні трактують лише в негативному світлі і називають не інакше як «есесівці». Це питання він ґрунтовно

⁶² Там само. С. 68.

⁶³ Там само. С. 68.

⁶⁴ Якимович Б. Збройні сили України... С. 131–132.

⁶⁵ Якимович Б. Українська повстанська армія: причини виникнення і генеза. *Україна та українці...* С. 487; Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються. (Передрук підпільних матеріалів). Київ; Львів: Видання Організації Українських Націоналістів, 1950. С. 21.

пояснив у статті «Націоналізм, патріотизм чи колаборанство? Дивізія зброї СС “Галичина”»⁶⁶ і на його думку, з політичного погляду цей крок навряд чи можна було назвати доцільним, однак у 1943 році важко було передбачити наслідки, а відмова українців від можливості легального володіння зброєю видавалася нерозумною. Дослідник наголошував, що члени політичного проводу, попри можливі помилки, діяли з патріотичних мотивів, думаючи про майбутнє України, тоді як самі вояки дивізії не несуть відповідальності за політичні прорахунки доби. Вони були учасниками війни, які боролися в надзвичайно складних історичних умовах, і тому заслуговують на належну пошану та державне визнання як частина українського воєнного минулого

Символічно, – писав Б. Якимович, – що через 500 років після перших згадок про козацтво, наприкінці ХХ століття, постає новий національний рух – Народний Рух України, який знову підняв питання державності й соборності⁶⁷. 1991 рік він називав «найзнаменнішою межею життя», адже на руїнах «тюрми народів» постала незалежна Україна – результат століть духовної праці й збройної боротьби⁶⁸. Десятиліттями «догматичний» принцип відбору історичних фактів, виключав український досвід державотворення та військової боротьби, – наголосив учений в доповіді на тему «З практики підготовки розділу “Пам’ятки історії” Зводу пам’яток історії та культури», яку сміливо виголосив ще в 1988 році⁶⁹. Він пише, що через політику радянської влади (особливо, але можна підставити й інші імперські режими), яка не враховувала специфіку українського народу, наша історія вийшла «обскубаною», у ній «повикидали цілі пласти», замовчали діячів і події, які не вписувалися у схеми «Короткого курсу ВКП(б)». Це стосується життя та діяльності таких постатей як Михайло Грушевський, Володимир

⁶⁶ Якимович Б. Націоналізм, патріотизм чи колаборанство? Дивізія зброї СС «Галичина». *Україна та українці...* С. 520.

⁶⁷ Якимович Б. Феномен нашої історії... С. 372.

⁶⁸ Якимович Б. Замість передмови. *Україна та українці...* С. 5.

⁶⁹ Звід пам’яток історії та культури – державний проект з підготовки і випуску у світ багатотомного енциклопедичного видання про матеріальні пам’ятки археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва.

Винниченко, Кость Левицький, Кирило Трильовський, Мирон Тарнавський, Сергій Єфремов та багато інших⁷⁰.

Історик наголошував на важливості деколонізації історичного знання – повернення до правди про власну культуру, освіту, військові традиції та державні інституції. Зокрема, закликав відновити пам'ять про ЗУНР, Легіон УСС, жертви сталінських репресій; інформувати українців про місця, пов'язані з національно-визвольними подіями, навіть якщо вони колись трактувалися як «буржуазні» чи «націоналістичні»⁷¹. Насамперед це стосувалося інформації на сторінках видання інститутом історії АН УРСР 10-томної, російською мовою, «Історії Української РСР» під редакцією академіка Ю. Кондуфора – «твору унікального у світовій історіографії своєю фальсифікацією предмету, об'єктом дослідження якої мав би бути»⁷².

Відродження української державності, на думку Б. Якимовича, не спонукало політичну та військову еліту до зміни способу мислення, а також бачення проблем свого становища, власного погляду на історію своєї держави. Передусім Збройні сили України будувалися з уламків радянської армії та радянського військово-морського флоту. Тому конче була потрібна зміна способу мислення керівників цих структур, щоб відродити та творити питома українські військові традиції. Особливу роль історик відводив питанню національної командної мови у війську (донині ця проблема «калічить» українські Збройні сили та суспільство!), яку розглядав як могутній фактор національної безпеки⁷³. Армія, яка послуговується ворожою мовою, неминуче залишається продовженням чужої держави. Він наголосив, що «українська мова, вирвавшись із багатовікового імперського ярма і ставши державною, повинна бути придатна для використання в усіх галузях знання»⁷⁴. Тому творення національних терміносистем вважав одним із першочергових

⁷⁰ Папка «Звід пам'яток» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 343.

⁷¹ Там само.

⁷² Папка «Лекції 1991 р. [Тема 3. Національно-культурне відродження. Національна символіка]» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 343.

⁷³ Якимович Б. Українська командна мова як фактор національної безпеки. *Україна та українці...* С. 818.

⁷⁴ Якимович Б. Базові вексиліологічні поняття і терміни на їх позначення в українській мові. *Україна та українці...* С. 578.

завдань для наших гуманітаріїв. Якщо подивитися в минуле, комуністична влада добре розуміла: поширення правдивої військової та воєнної історії становить загрозу для її існування. Починаючи з 1930-х років, сталінський режим цілеспрямовано знищував усі напрями військово-історичних і мовознавчих досліджень, вилучав відповідну літературу з бібліотек і забороняв наукові публікації. Наслідком цього стала повна ліквідація досягнень українського національного руху та спадку Визвольних змагань 1917–1921 років. Політичні репресії проти української інтелігенції, зокрема сфабриковані процеси над «Спілкою Визволення України» (9 березня – 19 квітня 1930 року, Харків, оперний театр), котрий увійшов в історію сумним гумором як «Опера “СВУ” на музику ГПУ», та «Українським Націоналістичним Центром», перетворилися на інструмент знищення національної історичної пам'яті⁷⁵.

Упродовж 1992–1995 років за дорученням міністра оборони України і розпорядженням представника Президента у Львівській області Степана Давимуки Б. Якимович був членом термінологічної комісії для опрацювання словника-мінімуму військових термінів і перекладу на його основі укладених Статутною комісією Міністерства оборони Статутів для Збройних Сил України⁷⁶. Очолив комісію Я. Дашкевич, довголітній в'язень сталінських концтаборів⁷⁷. Метою комісії було повернути до життя частину термінів, що була в ужитку військових формацій ХХ століття: Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки та Української Повстанської Армії, оскільки незалежна Україна не створює

⁷⁵ Якимович Б. Українська командна мова як фактор національної безпеки... С. 818.

⁷⁶ Разом з Б. Якимовичем та Я. Дашкевичем до складу комісії ввійшли: доктори філологічних наук Андріян Бурячок, Олександра Сербенська, кандидат військових наук полковник Олександр Михайленко, кандидати філологічних наук Уляна Єдлінська, Ганна Войтів, Мар'ян Демський, Анатолій Капелюшний, відомий історик і перекладач Іван Сварник, голова Львівської організації Спілки офіцерів України підполковник запасу Олег Зелінський, працівник штабу Прикарпатської військової округи полковник Степан Кашин, викладач Львівського військового училища Володимир Пендак, начальник прес-центру ПрикВО підполковник Василь Тарчинець, член Спілки композиторів Богдан Янівський.

⁷⁷ Якимович Б. То що ж сталося, пане вчений?: [До питання про українську військову термінологію]. *Молода Галичина*. 1992. 20 жовт. № 121.

Збройні Сили, а лише їх відбудовує після тривалої перерви, зумовленої окупацією українських територій Росією⁷⁸.

Поява російсько-українського словника обсягом 32 000 слів і словосполучень викликала низку позитивних відгуків і, за задумом, мала задовольнити потреби мовленнєвої практики українських військовиків, від рядовика починаючи та генералом закінчуючи⁷⁹. «Це перший після 1928 року⁸⁰ виданий в Україні військовий словник, тож вихід його у світ є великою подією не лише для вартових спокою України, а й для мільйонів українських патріотів, які хочуть бачити наше військо справді національним», – наголосив Ярослав Тучапський у критичному відгуку на словник. Він підкреслив, що питомі українські команди й командні слова є влучними й актуальними і витворити їх міг лише народ, який умів воювати зі своїми ворогами, умів тримати зброю в руках. Тому їх необхідно повернути у вжиток. Наприклад, гордо, наче дійшла з далеких козацьких часів, звучить команда «Зброєю – честь!» на зміну «На караул», яку подавали тоді, коли вишикуване військо зустрічало поважних гостей. Чи вигук українців «Слава!» на заміну російського «Ура!». Вдалими також є команди: «Пісня!» («Запевай!»), «Встань!» («Встать!») «Спочинь!» («Вольно!»), «Чота, в триряд (чотирияд) збірка!» («Взвод, в колону по три (по чотыре) становись!»), «Варто, у вартівню!» («Караул, в караульное помещение!»), «Чвірками — шикуйсь!» («По чотыре стройся!»). Дуже добре, на його думку, що упорядники не забули про літеру «г», яка «робить природним звучання багатьох українських слів»⁸¹. Попри високу оцінку, Я. Тучапський не обійшовся без зауважень, зокрема щодо некоректного перекладу окремих команд, які не мали ніякого коріння ні в нашій класичній літературі, ні у фольклорі.

⁷⁸ Якимович Б. Як не розумом, то бодай голоблею ... Або чого прагнуть критики українських військових статутів... С. 802.

⁷⁹ Російсько-український словник для військовиків = Русскоукраинский словарь для военнослужащих: Майже 32 тис. слів і словосполук / А. Бурячок, М. Демський, Б. Якимович; Відп. ред. Д. Гринчишин. Київ; Львів: Варта, 1995. 384 с.

⁸⁰ Йдеться про «Російсько-український словник військової термінології» С. та О. Якубських (1928), який зафіксував основні засади української військової терміносистеми, що сформувалася в першій третині ХХ століття.

⁸¹ Тучапський Я. «Зброєю — ЧЕСТЬ!». *За вільну Україну*. 1996. 4 черв.

У публікації «Тимчасові Статути Збройних Сил України і проблеми української військової термінології»⁸² Б. Якимович заявив, що творити нові військові терміни можна тільки за законами української мови, застосовуючи етимологічний підхід, і важливо пам'ятати: українська мова належить до найрозвинутіших мов світу і не потребує запозичень. Проблема впровадження державної мови у Збройних Силах України, – підсумував учений, – незалежно від їхніх видів, попри дуже складний клубок історико–лінгвістичних проблем, сьогодні вже не є ні лінгвістичною, ані технічною, а винятково політико–ідеологічною проблемою, вирішення якої залежить тільки від Верховного Головнокомандувача – Президента України, Міністра оборони та Генерального штабу. Позаяк функціонування мови титульної нації у війську є й питанням державної безпеки, то воно мало б вирішуватися якомога швидше⁸³.

«Для війська, окрім зброї, потрібен дух та віра, а для українського війська – наше слово і наша пісня. Слава Україні!», – занотував Б. Якимович 28 серпня 2020 року⁸⁴. І справді, українська пісенна муза впродовж багатьох віків не змовкала навіть у найважчі хвилини національного змагу. Століття боротьби за свободу й незалежність України залишилися записаними у величному пісенному літописі. Історик свідомо трактує воєнну пісню широко: не лише як марш і бойовий гімн, а як елемент національного відродження, який поєднує етапи визвольних змагань і культурно–виховні зусилля громадянського суспільства. З метою концептуально об'єднати музичне мистецтво козацької доби, стрілецько–повстанський репертуар ХХ століття і сучасні пісні Революції Гідності та російсько–української війни професор, разом з музикознавицею та історикинею Наталею Кобрин упорядкували «Співаник українського вояка» (Львів, 2019) – невелике за обсягом (близько ста композицій), у кишеньковому форматі, але вельми репрезентативне видання, адресоване «сучасним спадкоємцям

⁸² Якимович Б. Тимчасові Статути Збройних Сил України і проблеми української військової термінології. *Україна та українці...* С. 810.

⁸³ Якимович Б. Українська морська військова терміносистема: історико–лінгвістичні і політико–ідеологічні проблеми творення та функціонування. *Україна та українці...* С. 815.

⁸⁴ Папка «Листування 2016–2018 рр.» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 343. фото 2447.

національних військових традицій»⁸⁵. Структура співаника відтворює історичну тяглість і практичну спрямованість, що підкреслює її державотворчий і виховний характер. До нього увійшли твори зразкових авторів і виконавців різних епох — від Марусі Чурай, Кирила Трильовського, Романа Купчинського, Левка Лепкого до сучасних композиторів і поетів (Євген Станкович, Олесь Дяк, Олександр Веремчук) тощо. Особлива увага приділена жанровій різноманітності й мелодичній запам'ятовуваності творів: упорядники добирали пісні, що легко закарбовуються в пам'яті й можуть виконуватись у польових умовах. Короткі коментарі до кожної пісні (історичні ремарки, вказівки на події та персоналії) підсилюють виховний ефект і роблять видання корисним навчально–методичним інструментом⁸⁶.

«Співаник українського вояка» є четвертим, правда нумерованим числом серії популярних кишенькових видань з української історії, літератури та культури «Бібліотека українського воїна», створеної з метою духовно–культурної підтримки сучасних Збройних Сил України. Б. Якимович виступив ініціатором і одним із упорядників львівської гілки цієї вкрай потрібної для українського війська видавничої серії. Окрім пісенного збірника, завдяки його зусиллям побачили світ такі випуски: «Історія українського війська» (у 2-х частинах, Львів, 2015), перший міжконфесійний «Молитовник для українських вояків» (Львів, 2015). Презентовані, зокрема, на 23 Форумі видавців у Львові, ці видання стали важливим інструментом патріотичного виховання, формуючи бойовий дух та національну свідомість українських військових. Ініціатива Б. Якимовича поєднала наукову діяльність із громадянським служінням, утверджуючи історичну пам'ять як чинник духовної оборони держави.

⁸⁵ Співаник українського воїна. Автор ідеї Б. Якимович; упоряд. Н. Кобрин, Б. Якимович. Вид. 2, випр. і доп. Львів, 2019. С. 9. 306 с. [Серія «Бібліотека українського воїна»]

⁸⁶ Назар Л. Рецензія на: Співаник українського вояка / Автор ідеї Богдан Якимович; упоряд. Наталія Кобрин, Богдан Якимович. – Вид. 2, випр. і доп. – Львів, 2019. 306 с. [Серія «Бібліотека українського воїна»]. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2020. Випуск 21. С. 381–386

У листі від 7 жовтня 2016 року до прес-секретаря Президента України Святослава Цеголка (2014–2019), якого знав особисто, Б. Якимович справедливо зазначив, що кожна людина має зробити для захисту Вітчизни усе від неї залежне⁸⁷. Внесок історика у вивчення військової історії України має виразну антиімперську спрямованість. У його студіях про Збройні сили України, формування військової символіки, постаті генералів українського походження він послідовно доводив, що державність, мова й армія — взаємопов'язані явища, а дерусифікація військової сфери, та й загалом національного історичного наративу є не політичним гаслом, а нагальною необхідністю. Повернення забутих імен українських старшин, аналіз геральдики і традицій армії УНР та ЗУНР стали складовою ширшого процесу — наукового деколонізування історії. За працю в галузі військової історії та термінології, внесок у царину національної безпеки країни учений відзначений рядом відзнак та нагород.

Від 1998 року доля Б. Якимовича була пов'язана із Львівським Франковим університетом. До 2007 р. він очолював Наукову бібліотеку. Учений був палким книголюбом, ще зі шкільних років започаткував свою бібліотеку, мав унікальні видання. Кожну найновішу книжку, яка стосувалася української літератури, перекладів з інших мов, він не тільки читав, а й купував⁸⁸. Історію української видавничої справи, збереження та повернення національної книжкової спадщини, яку імперські режими системно нищили впродовж століть, він вважав «невід'ємною частиною розвитку державницького руху нашого народу»⁸⁹. Цей напрям діяльності є одним із найважливіших у його доробку, має безпосередній антиімперський і державотворчий характер, поєднує в собі і біографістику, і культурну археографію, і популяризацію творчості репресованих або забутих діячів української науки.

⁸⁷ Папка «Листування 2016–2018 рр.» // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Від. рукоп. Ф. 343.

⁸⁸ Інтерв'ю Вільяма Ріша (США) з Богданом Якимовичем... С. 867.

⁸⁹ Якимович Б. Книга, просвіта, нація... С. 5.

Для історика книга була чинником національного самоствердження. Тому вчений послідовно працював над відновленням тяглості українського книговидавання, повертаючи до наукового й суспільного обігу твори, знищені радянською цензурою або втрачені в силу суспільно-політичних обставин. У статті «Бібліологічне краєзнавство як складова частина сучасних краєзнавчих студій» Б. Якимович згадав історію знищення української видавничої продукції, що було структурною складовою імперської політики від Валувського циркуляру (1863) та Емського указу (1876) до радянських репресій ХХ століття. Учений зазначив, що, оскільки «українська культура понесла значні втрати, в тому числі і в справі збереження видавничих раритетів, одним з головних завдань у цьому напрямку є фахові факсимільні та факсимільного типу їх перевидання»⁹⁰. На його думку, це друк, який точно відтворює раніше видане оригінальне видання або рукопис, при чому із врахуванням особливостей паперу і оправи. Якщо не відтворено папір і оправу, формат оригіналу (як правило, в бік зменшення), то це є перевидання факсимільного типу⁹¹. Упродовж ХХ–ХХІ століть українське книгознавство (вітчизняне та в діаспорі) нагромадило певний досвід у цій справі. У дослідженні Б. Якимович справедливо наголосив, що в Україні досі бракує справжніх факсимільних перевидань ключових пам'яток — таких як «Апостол» (1574)⁹² і «Острозька Біблія» (1581) Івана Федоровича, або прижиттєвих видань Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Василя Стефаника⁹³. Він вважав, що саме такі важливі й масштабні видавничі проєкти мають стати пріоритетом державної культурної політики. Водночас, був категоричним противником видання репринтів без серйозного наукового апарату. Як приклад навів відтворення видання «Історії русів», де редактора записано формально, а сам репринт від першої до останньої сторінки збиває з пантелику недосвідченого читача⁹⁴.

⁹⁰ Якимович Б. Бібліологічне краєзнавство як складова частина сучасних краєзнавчих студій. *Україна та українці...* С. 21.

⁹¹ Там само. С. 21.

⁹² Факсиміле вийшло у 2024 р.

⁹³ Факсиміле вийшло у 2021 р.

⁹⁴ «Встане правда...» / З п. Богданом Якимовичем розмову веде Андрій Павлишин. *Просвіта*. 1991. Жовт. Ч. 30.

Історик не обмежувався виключно науковими розвідками – він започаткував факсимільне перевидання низки визначних раритетів українського друку, повертаючи до культурного обігу імена, тексти й серії, знищені або заборонені радянським режимом. Як видавець і редактор, він наслідував принципи І. Франка, поєднуючи наукову достовірність і глибоке розуміння національної місії книжки⁹⁵.

Завдяки Б. Якимовичу до українського читача повернулися спадщина Івана Крип'якевича – перевидання «Історії України» (1990, 1992) та «Історичних проходів по Львову» (1991, 2009). Це один із найвизначніших українських істориків ХХ століття, учень М. Грушевського, автор фундаментальних праць з історії України, Львова, козацтва і Галичини, котрий позиціонував себе «серйозним вченим і не фальсифікував матеріалу на догоду політичним мотивам»⁹⁶. Його тексти – насичені національними ідеями, з глибоким усвідомленням європейського контексту українського державотворення – не зовсім відповідали офіційним канонам історії УРСР, що змальовувала наше минуле лише як складову «великого братерства народів», хоча слушно констатував Я. Дашкевич, що «ні формальних, ні фактичних причин його замовчувати ніколи не було і не могло бути»⁹⁷. Але, якщо задуматись, для комуністичного режиму популяризація творів галицького історика мала небезпечний ефект: вона повертала в суспільний простір небажані явища та факти: історію української державності, війська, церкви, інтелігенції. На думку дослідника, праця «Історія України» І. Крип'якевича належить до кращих досягнень історіографічної спадщини минулого – в цьому саме закладена її вартість і на сьогоднішній, і на завтрашній дні.

Готуючи до друку заборонені в радянський період українськомовні книги, Б. Якимович дуже відповідально

⁹⁵ Баран Є. Наукова епопея Богдана Якимовича. Рецензія на книгу: Якимович Б. Іван Франко – видавець. Книгознавчі та джерелознавчі аспекти. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 691 с.: портр., іл. Україна та українці: події далекі та близькі. С. 966–968).

⁹⁶ «Встане правда...» / З п. Богданом Якимовичем розмову веде Андрій Павлишин.

⁹⁷ Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України. Крип'якевич І. *Історія України* / відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. Львів: Світ, 1990. С. 5. («Пам'ятки історичної думки України»).

ставився до питання мови перевидань, і як правило, старався максимально зберегти авторський текст. Наприклад, в «Історичних проходах по Львову» було усунено полонізми та русизми, подано сучасні пояснення старих назв, додано покажчики й ґрунтовні примітки, зокрема про осіб і подій, що з причин далеко не наукового характеру не потрапили до енциклопедій радянського часу.

За ініціативи Б.Якимовича було здійснено репринтне відтворення видання 1893 р. знаменитої Франкової поетичної збірки «З вершин і низин» (Львів, 2004); «Кобзар» Тараса Шевченка, який побачив світ 1908 р. у Львові за редакцією І.Франка (у 2-х томах, Львів, 2014–2016); «Твори» Василя Стефаника (Львів, 2021) за львівським виданням 1933 р. Такі видавничі проекти мали для вченого не лише культурно–мистецьке, але й антиімперське значення. Вони формували частину бібліографічного репертуару української книжки ХІХ–ХХ століть, підтверджували тяглість українського видавничого процесу, перекреслювали радянські спроби «переписати» нашу історію та повернули суспільству ті тексти, на яких тримається національна пам'ять і державницька ідентичність.

Особливо помітною сторінкою у діяльності вченого стала його праця як голови Наукової фундації Андрія Чайковського (заснованої 1995 року). Вчений високо оцінював талант письменника як одного з провідних представників історичної прози, «третього за значенням після Шевченка і Франка», що поєднав літературний талант із глибоким державницьким мисленням⁹⁸. Саме б.Якимович був «головною “рушійною” і “тягловою” силою» колективу⁹⁹, що науково опрацював і перевидавав чотири томи літературної, публіцистичної та мемуарної спадщини цього видатного діяча (Львів, 2002, 2007), оскільки аж від 1958 року жодного разу не видавалися навіть його художні твори. У школі твори письменника не вивчали. До найкращого доробку А. Чайковського на ниві історичної прози, тісно пов'язаного з військово–патріотичним вихованням, він

⁹⁸ Якимович Б. Наукова, публіцистична та мемуарна спадщина Андрія Чайковського. *Україна та українці...* С. 748.

⁹⁹ Пастух Р. «Я не писав на експорт, лише для свого народу». *Культура*. 2003. 23 квітня.

зараховував повісті «За сестрою» (1907), «Віддячився» (1913), «На уходах» (1921), «Олексій Корнієнко» (у трьох частинах, 1926–1929), «Сонце заходить» (1930), «Полковник Михайло Кричевський» (1935), «Перед зривом» (1937)¹⁰⁰.

Для вченого «Чорні рядки» А. Чайковського є одним з найкращих зразків української мемуаристики, неоціненним свідченням організації державного життя в умовах воєнного часу та ще й очима повітового керівника¹⁰¹. Він вважав, що державницько-військову ідею А. Чайковський розумів краще, ніж багато його сучасників, які волею долі опинилися на вершині державної влади з обох боків Збруча. Особливо вченому імпонувало вміння адвоката майстерно вказувати на помилки нашого народу на шляху до державності. Саме глибокого патріотизму письменника не могли пробачити ідеологічні охоронці більшовицького режиму (особливо «сумнозвісний» Володимир Беляєв). Мудрі висновки А. Чайковського, на думку історика, важливо засвоїти сучасним політикам, бо багато помилок минулого повторюються й нині.

Б. Якимович належить до тих постатей української гуманітаристики, чия наукова, видавнича й громадська діяльність утворюють приклад служіння українській культурі й державності. Його внесок значно виходить за межі академічної науки: він поєднав у собі дослідника, популяризатора, видавця, організатора науки й громадського діяча, для якого національна культура була не лише предметом студій, а способом існування.

Своїм науковим доробком Б. Якимович послідовно підкреслював фундаментальну роль культури, освіти та книгодрукування у формуванні української нації. Дослідження історії визвольних рухів, ЗУНР, УСС, УПА, аналіз імперських політик та механізмів колоніального тиску сформували переконливу концепцію тягlosti українського державотворення. Для нього культура була тим середовищем, що дозволяло нації вистояти й зберегти самобутність навіть у періоди бездержавності.

¹⁰⁰ Якимович Б. Андрій Чайковський – життя, творчість, громадсько-політична діяльність. Андрій Чайковський. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. / Упоряд. Б. З. Якимович за участю З. Т. Грень, О. В. Седяра; Ред. кол.: Б. З. Якимович (голова) та ін. Львів, 2002. Т. 1. С. 13.

¹⁰¹ Там само. С. 10–11.

Центральне місце у його спадщині посідає повернення читачам української класики та репресованих текстів. Перевидання Франкової збірки «З вершин і низин», Шевченкового «Кобзаря» у Франковій редакції, праць Василя Стефаника, Івана Крип'якевича, Антона Лотоцького та багатьох інших стало не лише науковою, а й культурно–державницькою місією. Ці тексти були вдалим протиставленням офіційному канону історії УРСР, повертали затерті «радянськими україножерами» історію української державності, війська, церкви, культури. Не менш вагомою була його громадська діяльність. Він — активний організатор наукового й культурного життя Львова та авторитетний інтелектуал. Учений працював над поверненням забутих імен, промоцією української книги та збереженням національних традицій.

Узагальнюючи: спадщина Б. Якимовича — це поєднання наукової скрупульозності, глибокого джерелознавчого чуття та громадянської відповідальності. Він залишив українській культурі не лише томи досліджень і перевидань, а й усталену модель мислення, у центрі якої — вірність традиції, служіння правді й розуміння культури як фундаменту української державності. Його праця стала вагомим внеском у дослідження антиімперського дискурсу, «очищення» українського гуманітарного простору і сприяла формуванню національної пам'яті.

ПІСЛЯМОВА

Події ХХ століття поставили українську гуманітарну науку в умови безперервного імперського тиску – від австро-угорської та польської політичної реальності до російсько-радянського тоталітаризму й вимушеної еміграції. У центрі цього видання перебувають окремі аспекти інтелектуальних біографій Богдана Заклинського, Михайла Возняка, Михайла Демковича-Добрянського, Ярослава Дашкевича та Богдана Якимовича – учених, педагогів, публіцистів і видавців, чия діяльність була спрямована на формування української національної свідомості, збереження історичної пам'яті та опір російсько-радянському імперіалізму. Через аналіз педагогічних методик, видавничих проєктів, фольклорно-етнографічних досліджень, епістолярної спадщини, наукових і публіцистичних текстів у книзі простежується, як за умов цензури, ідеологічних репресій і політичних переслідувань вироблялися антиімперські наративи, що забезпечили тяглість української державницької ідеї – від міжвоєнної доби до еміграційного середовища і пострадянської України

З огляду на сучасні події в Україні – російську агресію, боротьбу за збереження нашого історичного, географічного і культурного простору – творча спадщина Богдана Заклинського – українського педагога, фольклориста, письменника, видавця, дійсного члена НТШ посідає вагоме місце в інтелектуальній історії України першої третини ХХ століття. Формування його світоглядної та громадянської позиції відбувалося в умовах австро-угорської суспільно-політичної дійсності, конституційний лад якої відносно сприяв розвитку української національної свідомості. Далі він розвивав свій творчий таланти на Закарпатті в Чехословаччині та відновленій Польщі, після Другої світової війни – в радянській Україні. Життєвий шлях педагога ґрунтувався на родинній традиції із виразним пієтетом до самовідданої, безмірної, наполегливої та подвижницької праці для української нації. Захоплення історією, етнографією, а в ширшому розумінні – історичним і культурним буттям власного народу було природним.

Особистий архів педагога, розпорошений між Львовом і Києвом, містить відомості про педагогічні методики, проєкти конференцій, плани майбутніх досліджень і чорновик неопублікованих творів, що становлять вагоме джерело з історії української гуманітаристики та видавничого руху початку ХХ століття. Епістолярій, рукописи читанок, букварів, матеріали до «Житіє українського народу», а також чорнові плани видавничих серій – демонструють широту його поглядів і професійних контактів, глибоку залученість у творення української освітньої та культурної інфраструктури.

Багаторічна педагогічна діяльність Б. Заклинського в складних умовах поневолення українських земель сприяла розвитку системи виховання, що базувалася на національній ідеї, рідній мові, культурі й традиціях. Практично всі його твори, оповідання, публіцистичні статті та огляди художньої літератури, праці з фольклору та етнографії мали прямий стосунок до освітньо-виховної справи. Він розгорнув широку й надзвичайно продуктивну видавничу діяльність, яка охопила підручники, читанки, популярно-освітні книжки, етнографічні збірники, художні оповідання та численні переклади, спрямовані на розвиток української культурної та освітньої інфраструктури в Галичині, на Закарпатті та в еміграційному середовищі.

Особливу увагу педагог приділяв дитячій і шкільній літературі, що у його інтерпретації мала формувати покоління з міцним національним самоусвідомленням. Донині цінними є його науково-популярні видання («Всеукраїнський катехизм. Що треба знати кожному українцеві?», «Опис рідного краю (коротка географія України)», «Житіє українського народу»), які ґрунтуються на багатому джерельному матеріалі та отримали чимало схвальних відгуків. Окрім пізнавального та виховного вони мали й стратегічне значення – заповнювали «білу пляму» в національній історіографії, популяризували українську книгу, утверджували історичну тяглість, забезпечували доступність літератури для учнів і вчителів.

Фольклорно-етнографічні студії Б. Заклинського становлять ще одну надзвичайно вагомую частку його антиімперського наративу. Він досліджував народні звичаї, обряди, пісні, а також духовну спадщину українців, які фіксують і передають ціннісні орієнтири та історичний досвід наступним

поколінням, виступають інструментами національного самозбереження. Його думка про небезпеку «політичної залежності», яка «може вижолобити в національному характері сліди дуже глибокі», засвідчила рідкісну далекоглядність, що перегукується з нинішнім досвідом України у протистоянні гібридним і відкритим формам імперського насильства. Акцент педагога на мові, історії, мистецтві, фольклорі як основі державницької стійкості сьогодні виявляється не лише теоретичною позицією, але й практичною необхідністю для виживання нації.

Військові події 1914–1918 років і досвід перебування педагога у Галичині, Відні, бідних гірських селах Гуцульщини, таборів для переселенців та на Волині лише поглибили його переконання щодо необхідності формування національної еліти через освіту. Діяльність у лавах УСС, викладацькі курси, лекції з історії держави – усе це утворює органічну частину його педагогічно-політичної методики. Він чітко усвідомлював, що українська держава може постати лише за умови світоглядної мобілізації суспільства, позбавлення колоніальних комплексів та вироблення історичної відповідальності. Ці погляди, висловлені в першій половині ХХ століття, вражають сучасника своєю актуальністю та передбачливістю.

Аналіз наукової діяльності Михайла Возняка у міжвоєнний період демонструє складну динаміку взаємин між західноукраїнською інтелігенцією та радянською Україною. Цей процес пройшов шлях від активної співпраці та надій на національне відродження до повного розриву та подальшої вимушеної адаптації в умовах тоталітаризму. У 1920-х роках політика «українізації» в УСРР стала інструментом впливу більшовиків на Галичину. Михайло Возняк, як і інші представники «радянськості» течії (К. Студинський, Ф. Колесса), вбачав у співпраці з Радянським Союзом альтернативу польському тиску та можливість для розвитку української науки. Вирішальну роль у залученні М. Возняка до загальноукраїнського наукового процесу відіграв Михайло Грушевський, який сприяв публікації його праць та надавав матеріальну підтримку. Кульмінацією цієї співпраці стало обрання М. Возняка дійсним членом ВУАН у 1929 році. Період співпраці відзначився плідною роботою у галузі франкознавства,

історії літератури та фольклористики. Зміна політичного курсу СРСР на початку 1930-х років призвела до згортання контактів та ідеологічних чисток. У 1933 році М. Возняка разом з іншими галицькими вченими було безпідставно звинувачено у «фашизмі» та виключено зі складу ВУАН. Його науковий доробок в УСРР піддався маргіналізації та критиці як «буржуазний». Встановлення радянської влади в Західній Україні у 1939 році повернуло вченому статус академіка та дало можливість викладати в університеті. Однак цей етап характеризувався втратою академічної свободи, морально-психологічним тиском та необхідністю пристосовуватися до вимог імперського режиму.

Публіцистична спадщина М. Демковича-Добрянського є важливою частиною історичного гранд-нарративу про безперервну традицію ідеї української державності та боротьби з російсько-радянським імперіалізмом. Почавши писати про державність у міжвоєнному Львові він розвинув свої ідеї вже на еміграції. Українські інтелектуальні та політичні еліти, які опинилися на Заході, втікаючи від радянської окупації та репресій після Другої світової війни, ревно зберігали національну ідентичність майже півстоліття. Для української політичної повоєнної діаспори не було місця ані в радянських, ані у пострадянських суспільних та історичних наративах. У нас досі немає правильного розуміння тої ролі, яку відіграла українська політична еліта на еміграції у постанні незалежної України та у збереженні української ідентичності та державності. Саме практично повна відсутність білоруської активної політичної еміграції на Заході стала однією з причин «відкату» цієї держави до авторитаризму та зближення з Росією. Без Ю. Шевельова, О. Пріцака, М. Демковича-Добрянського та інших відомих представників української еміграційної інтелектуальної еліти Україна могла б повторити долю своєї північної сусідки. Як відзначала письменниця О. Забужко: «України на виїзді не буває», нагадуючи слова філософа М. Шлемкевича, що завданням еміграції було «зберегти ковчег українського завіту». Державницькі погляди української еміграції є перспективним напрямом досліджень інтелектуальної історії України.

Бачення української державності у творчості Михайла Демковича-Добрянського постає не лише як наукова концепція, а й як ідейна програма спротиву імперському домінуванню. Його

інтелектуальна діяльність стала важливим внеском у формування української національної думки ХХ століття, зберігаючи значення й у сучасних умовах протистояння України новим проявам російської агресії.

Більша частина наукового шляху Ярослава Дашкевича пройшла під акомпанемент ідеологічного тиску та насаджування імперських ідей з боку радянської влади. Режим обмежив його фахову діяльність, позбавивши його професійних можливостей і перспектив. А втім, завдяки незмінному прагненню відстоювати національні ідеали й історичну правду та особистій стійкості й незламності, вчений не підкорився панівній у той час антинауковості, не змирився з витісненням української мови з наукового життя, не прийняв російської парадигми в історіописанні. Таким Я. Дашкевич постає на сторінках особистої та наукової кореспонденції, яка становить істотну і невід'ємну частину його розмаїтої наукової спадщини.

В епістолярії (який набуває особливої ваги за відсутності мемуарів) у формі саморефлексії і діалогу з багатьма колегами-науковцями (А. Кос, І. Бутичем, Ю. Меженком, А. Ковалівським та ін.), закарбована оцінка, яку історик дав власному науковому шляху, більша частина котрого пройшла в імперському радянському полоні. Листування з українськими вченими увібрало в себе його внутрішні впевненість і спокій, багатогранність особистості. Воно репрезентує багатовимірність (у плані тем і проблем) і водночас українознавче спрямування його дослідницьких практик. Епістолярна творчість є свідченням інтелектуального й емоційного балансу, який забезпечувало переплетіння сприйнятів у вигляді властивого вченому почуття гумору, схильності до іронізування, різкого й саркастичного ставлення до радянської дійсності, вираженого осмислення минулого. Тільки так Я. Дашкевич міг утримати рівновагу, щоб працювати на благо української науки. Болючі наслідки конфронтаційних стосунків львівського історика з радянським режимом, віддзеркалені в його епістолярній спадщині, не завадили йому перевершити своїми науковими здобутками переважну більшість тогочасних гуманітаріїв. А відтак, на сьогодні Я. Дашкевич постає перед нами як один із найбільш знакових українських істориків другої половини ХХ – початку ХХІ століть.

Учений компенсував відсутність можливостей у середовищі офіційної науки за допомогою кореспонденції з однодумцями серед українських дослідників і готовими посприяти колегами із ближнього і дальнього зарубіжжя, зокрема – з діаспори. Неабияку цікавість і самим фактом, і змістом викликає комунікація з фахівцями з Ісландії та Швеції – багатьма провідними дослідниками свого часу, які представляли чільні академічні, культурні і наукові установи. Міжнародна кореспонденція Я. Дашкевича – промовисте свідчення його ерудованості та фаховості – була неоціненною можливістю співпраці з представниками вільних від будь-яких імперських наративів ученими із європейських наукових осередків. У результаті високоінтелектуальних і колегіальних дискусій український історик вирвався з радянського полону й розширив свої дослідницькі та публікаційні горизонти. Ці професійні контакти Я. Дашкевича відзначаються широкою географією, системністю, ґрунтовністю. Вони посприяли популяризації української історії та науки за кордоном, завдяки ним дослідник заклав фундамент для міжнародної співпраці вже на сучасному етапі.

Спричинені російським імперіалізмом згубні життєві обставини не раз і не два підкосили Я. Дашкевича на його науковому шляху. Проте ці негаразди не змінили переконань і не зруйнували внутрішнього світу вченого, а лише змусили його ще наполегливіше протидіяти системі. Для сучасного покоління гуманітаріїв, які також працюють у складний час, Я. Дашкевич повинен стати цінним прикладом для наслідування та невичерпним джерелом натхнення.

Постать Б. Якимовича належить до кола тих українських інтелектуалів, що зуміли гармонійно поєднати різні форми служіння своєму народу й державі. Як історик він формував наукові інтерпретації. Як видавець – повертав національну спадщину. Як викладач – забезпечував передання молодому поколінню культурної та духовної тяглості української історичної традиції. Як громадський діяч – ставав учасником ключових політичних процесів. Як популяризатор – творив доступний, але науково коректний образ українського минулого. Саме в цій багатовимірності проявилася унікальність його внеску.

Важливими для вивчення методології, редакторської практики та інтелектуальної еволюції дослідника є матеріали його особистого архівного фонду: чорновики праць з історії українського війська, матеріали про ЗУНР, УСС, УГА, збірки газет, схеми бойових дій, фотографії, фахові редакторські правки, конспекти лекцій, документи видавничих проєктів і громадської діяльності висвітлюють масштабність його наукових інтересів і глибину підходів.

В історіографічному розрізі науковий доробок Б. Якимовича засвідчив перехід від радянської концепції безнаціональної історії до української національної історіософії, і є цінним матеріалом для деколонізації українського історичного наративу, особливо на методологічному рівні. Він відкрив для українців забуті або вилучені частини їхньої історії: про київських князів та Запорозьку Січ, Легіон УСС та ЗУНР, УПА й сучасне військо. Його погляди ґрунтується на категорії тяглості – духовної, військової, культурної. Усі ключові державотворчі проєкти нашого народу він розглядав як прояви однієї й тієї самої ідеї – прагнення до свободи. Така інтерпретація має яскраво виражений антиімперський зміст, бо заперечує тезу про «несформованість» української нації чи випадковість її держави. Вчений послідовно доводив: українська державність не виникала нізвідки – вона відроджувалась.

Не менш важливим є внесок Б. Якимовича у вивчення та популяризацію військової історії України. Він був одним із перших, хто у 1980–1990-х роках сформулював вимогу відновити українську військову традицію та повернути до вжитку національну військову термінологію, що сприяло би перетворенню українського війська у самостійну і надважливу структуру, а не похідну від радянського. Його дослідження символіки, геральдики, командної мови та військових звичаїв, пісенної традиції набувають особливого державотворчого змісту. Фактично, він був одним із тих, хто працював над духовним фундаментом сучасних Збройних Сил України.

У спектрі наукових зацікавлень Б. Якимовича були також проблеми українського книгодрукування, бібліографії, збереження видавничої спадщини. Як директор Наукової бібліотеки Львівського університету та як редактор і видавець він перевидавав низку знакових текстів – І. Франка, Т. Шевченка,

В. Стефаника, І. Крип'якевича, А. Чайковського та багато інших, і тим самим повернув суспільству книжкові видання, національні традиції, мову, пам'ять. Для вченого репринт, факсиміле чи перевидання символізували культурний опір тоталітарній системі: засіб відновлення «пошкодженого дзеркала», про яке писала Л. Костенко.

Участь Б. Якимовича у суспільному житті формувала важливу грань його інтелектуальної постаті. Він належав до тих, хто поєднав теоретичні напрацювання з реальними кроками у державотворчих процесах. Його діяльність у співорганізації Українського народного руху за перебудову у Львові, доповіді про національні символи, що у 1988–1989 роках поширювалися надзвичайно широкими накладками, а також робота в середовищі львівської інтелігенції були чинниками формування сучасного національного простору частково очищеного від імперського наративу. Він не був «кабінетним ученим»: його праця мала адресата – українську громаду, українського читача, українського воїна.

SUMMARY

For centuries, the Russian–Soviet empire sought to instill in Ukrainians a sense of inferiority by falsifying history and imposing its language, culture, and approaches to scholarship. In this way, the cultural colonization of Ukraine was carried out. Intellectuals, scholars, and representatives of the Ukrainian humanities understood that defending national identity under imperial rule meant fighting for the future of Ukraine. Even after the dissolution of the USSR, the Soviet imperial legacy persisted not only in street names and the Russian language in urban spaces, but also in the myths of “brotherly nations” and the habitual orientation toward Moscow – deeply rooted in the consciousness of millions of Ukrainians.

In the context of Russia’s military aggression against Ukraine, national identity has sharpened profoundly. Many individuals who had previously been indifferent to their national self-identification, upon witnessing injustice, the brutal face of the aggressor, and the suffering of innocent civilians, came to perceive themselves as part of the broader Ukrainian community. This, in turn, led to a marked surge of interest in Ukraine’s past. As a discipline, history must generate knowledge that serves both as a resource for survival in critical circumstances and as a foundation for ethical conduct at the level of the individual and the community.

The present collective monograph is an attempt to conceptualize the role of scholarship in general – and the humanities in particular – in the Ukrainian nation’s resistance to the Russian–Soviet empire.

The present collective monograph is an attempt to comprehend the role of scholarship in general – and the humanities in particular – in the resistance of the Ukrainian nation to the Russian–Soviet empire.

The present collective monograph is an attempt to trace the origins, forms, and evolution of anti-imperial discourse in Ukrainian humanities through the prism of the intellectual biographies of five prominent scholars: Mykhailo Vozniak (1881–1954), Bohdan Zaklinskyi (1886–1946), Mykhailo Demkovych-Dobrianskyi (1905–2003), Yaroslav Dashkevych (1926–2010), and Bohdan Yakymovych (1952–2022). Their scholarly contributions, life trajectories, and

ideological positions represent not only different stages in the development of the humanities, but also distinct forms of intellectual resistance to imperial paradigms—from historiography and literary studies to cultural studies and archival scholarship.

The life trajectories of M. Vozniak, B. Zaklynskyi, M. Demkovych-Dobrianskyi, Ya. Dashkevych, and B. Yakymovych were closely connected with Galicia as a center of Ukrainian national and cultural revival. Lviv, as the city of their scholarly activity or émigré memory, served as a symbol of the spiritual continuity of the Ukrainian intelligentsia. All of them were associated with Galician cultural institutions – universities, archives, museums, and scholarly societies.

Chapter 1 of the monograph offers a comprehensive analysis of the scholarly legacy of B. Zaklynskyi, a prominent educator and figure of the Ukrainian cultural movement who devotedly worked for the benefit of his nation. Despite the significance of his activities, Zaklynskyi remains insufficiently studied, and his personal archive – dispersed across collections in Lviv and Kyiv – has hardly been explored. The goal of the chapter is to actualize his legacy and highlight his contribution to shaping the system of national education among Ukrainians in the first half of the twentieth century, particularly in the context of imperial educational and cultural policies. The archival basis consists of materials from the Zaklynskyi family collection (Collection 48), which allow the author, M. Pirko, to trace the interrelation between his pedagogical activity and the formation of Ukrainian anti-imperial narratives. Among the materials used are official documents (appointment orders, certificates, minutes), which outline the biographical context and civic stance of the educator; lists of scholarly works and numerous manuscripts that reflect the breadth of his intellectual interests – above all in the field of national education; and a rich epistolary heritage (around 700 letters exchanged with public and political figures, cultural-educational and publishing organizations, and editorial offices), which enables the reconstruction of his extensive network of educational and publishing connections. Important materials also relate to the *All-Ukrainian Publishing House*, co-founded by Zaklynskyi: reviews, advertising projects, manuscripts, and graphic clichés that reflect the concept of mass popular reading as an instrument of national self-defense. Particularly significant is his printed legacy, including diverse

publicistic works for various age groups, mostly published in Galician periodicals, which elucidate the mechanisms of creating a Ukrainian school free from imperial educational models, preserving national identity, and educating new generations in the spirit of Ukrainian tradition.

Chapter 2 examines the scholarly contacts between the Lviv-based scholar M. Vozniak and academic institutions in Soviet Ukraine during the 1920s–1930s. Based on documents from his personal archive held in the Manuscripts Department of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine and materials from the Institute of Manuscripts of the Vernadskyi National Library of Ukraine, D. Kravets analyzes the role of the Galician scholar in establishing academic “bridges” between Lviv and Kyiv, his cooperation with M. Hrushevskyi, the All-Ukrainian Academy of Sciences, and other Soviet academic institutions. Vozniak’s participation in joint academic projects is traced – including the preparation of scholarly volumes, editing the correspondence of I. Franko and M. Drahomanov, and his work in the Commission on the History of Western Ukraine. The literary scholar became a symbol of both academic cooperation and the dependence of intellectual life on Soviet imperial structures, illustrating the complex interaction of Ukrainian scholarship on both sides of the Soviet–Polish border during the interwar period.

Chapter 3 synthesizes the political, historiosophical, and publicistic legacy of M. Demkovich-Dobrianskyi as a thinker of statehood-oriented orientation. Researcher D. Kravets reconstructs the scholar’s views on Ukrainian statehood, its historical origins, and its continuity from Rus’ to the twentieth century. The chapter highlights his involvement in the Lviv journal *Dzvony*, his ideological debates with nationalist thinker D. Dontsov, the influence of Viacheslav Lypynskyi, and the idea of classocratic monarchy. His attitudes toward fascism, Bolshevism, and the British monarchy are also examined, as well as his views on the moral and religious foundations of politics. The chapter traces the evolution of his publicistic work in emigration, particularly his activities at Radio Liberty, where he explored the national question, the Holodomor, Russification, and the role of Ukrainians in the development of Russian science. Special attention is paid to his seminal work *Ukraine and Russia*, in which the historian analyzes the historical and mental differences between the two peoples, condemns Russian imperialism,

yet rejects the idea of collective guilt. The chapter actualizes his ideas in the context of Russia's ongoing war against Ukraine, especially his assertion of the need for moral and scholarly grounded resistance to imperial ideology.

In Chapter 4, drawing on epistolary sources from the Memorial Library-Archive of Yaroslav Dashkevych (Lviv), the Central State Archive-Museum of Literature and Arts of Ukraine (Kyiv), and published correspondence, N. Rizun traces the particularities of the scholarly path of the historian and public figure Ya. Dashkevych during Soviet times. Using, among other things, international correspondence, the author reconstructs the scholar's worldview, character, and even appearance – features that sharply contrasted with the drabness of Soviet reality. His steadfastness and rich inner world, centered on an unwavering pursuit of historical truth and Ukrainian identity—which the ideological and anti-scientific environment of the time failed to alter—are presented against the background of ongoing tension in Dashkevych's relationship with his surroundings.

Chapter 5 outlines the life and intellectual profile of Bohdan Yakymovych – historian, local historian, bibliologist, and prominent figure of Ukrainian culture – whose worldview was shaped within an environment of national memory and resistance to imperial practices. The chapter analyzes selected themes of his extensive published legacy, which includes around 500 scholarly, popular-scholarly, and publicistic works carefully examined by Lviv researchers and reflected in materials prepared for his bio-bibliography. The results of his scholarly inquiries across a wide range of issues – representing his reflections on key events in modern Ukrainian history, many of which he personally witnessed and actively participated in – were incorporated into the monograph *Ukraine and Ukrainians: Events Distant and Near: Selected Works* (Lviv, 2014). Of particular value is the historian's personal archive (Collection 343), housed in the Manuscripts Department of the Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine and currently in the process of formation. It includes his scholarly legacy as well as a number of documents he collected, which illuminate key aspects of military, cultural, and publishing history from the late nineteenth to the early twenty-first centuries. The documents provide deep insight into his methodology, editorial practices, public activity, and intellectual networks. A

significant body of materials is devoted to the history of the Ukrainian military: drafts of monographs, articles on the ZUNR, the USS, and the UHA, illustrative materials, patriotic publications, a photo archive, working notes, and reviews of thematic works.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

БІОГРАФІЯ БОГДАНА ЗАКЛИНСЬКОГО

(псевдоніми: Вс. К., Д-о, Б. З., Б. Клин, З. Б., (БЗ), (Бз.), (Б. З.), (б.з.), Богдан З., Богданко, Б. Дуб, Богдан З-ий, Б-о ?, Богдан з-ський)

Окремі видання

1. Всеукраїнський катехизм (Що мусить знати кождий Українець?) / Вс. К. [*Заклинський Богдан*]. Вижниця: Видавництво «Всеукраїнська бібліотека». З друкарні С. Л. Іппена у Вижниці, 1911. Ч. 1. 32 с.
2. Під прапором свободи! Вибір патріотичних деклямацій : [поезії] / Зібрав Д-о [*Заклинський Богдан*]. Scranton, Pa: Накладом Василя Гришка, 1912. 100 с. (Видавництво «Всеукраїнська бібліотека» ; Ч. 5).
3. *Заклинський Богдан*. Що треба знати кождому українцеві? 2-ге виправ. вид. Відень: Накладом Союзу Визволення України. З друкарні Ад. Гольцгавзена у Відні, 1915. 40 с.: іл. (Видане Союзу Визволення України).
4. Опис рідного краю (маленька географія України) : із малюнками та мапкою / Б. З. [*Заклинський Богдан*]. Ч. І. Відень: Видавництво українського народнього учительства, 1915. Вид. II. 43, [2] с. (Воєнна читанка ; Ч. 3).
5. *Заклинський Богдан*. Що треба знати кождому українцеві? З картою України. 3-тє видання. Відень: Накладом Союзу Визволення України. Друкарня Ад. Гольцгавзена у Відні, 1916. 40 с.: іл. (Виданне Союзу Визволення України).
6. Опис рідного краю (коротка географія України) / Б. З. [*Заклинський Богдан*]. Відень, 1916. 46 с.
7. Опис рідного краю: Маленька географія України з малюнками та мапкою. Б. з. [*Заклинський Богдан*]. Просьвіта: [Збірка] / [Обкладинка А. Цурковського]. Jersey City, N. J.: Вид. Т-ва «Просьвіта». З друкарні «Свободи», 1916. 69, [3] с.: іл. (Видане «Просьвіти» У[кр]. Н[ар]. Союзу; Рік 3; Чис. 3, май-червень 1916).
8. Житіє українського народа. Маленька географія України: З 13 образками. Ч. 2, вип. 1: Українське будівництво. [Розділи]: Хата; Село; Містечко; Приватні й громадські будови; Церква;

-
- Український стиль і орнамент / Б. З. [Заклинський Богдан]. Відень: Вид-во Укр. учительства у Гмінді. Друкарня Адольфа Гольцгавзена у Відні, 1917. 24 с. (Воєнна читанка; Чис. 7).
9. Що треба знати кожному Українцеві? / Склад Богдан Заклинський. 4-те вид. Відень: Накладом Союзу Визволення України. З друкарні Адольфа Гольцгавзена у Відні, 1917. 48 с. (Видання Союзу Визволення України).
10. Товариські забави та ігри / [Склад Богдан Заклинський]. Львів: Накладом У.С.С. Івана Маєвського. Друкарня Ставропіг. Ін-та під управою Ю. Сидорака, 1917. 55 с. (Видавництво «Книжки для всіх»; Чис. 1, 2, 3).
11. [Заклинський Богдан]. Читаночка для чемних діточок. Володимир Волинський: Виданє Комісаріату Українських Січових Стрільців у Володимирі Волинськім. З друкарні Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1917. 40 с.: іл., карта України.
12. [Заклинський Богдан]. Катехізм українця (Що треба знати кожному українцеві?). 6-те поправлене вид. Львів: Накладом Комісаріату У.С.С. у Володимирі Волинськім. Друкарня Ставропіг. Ін-та під упр. Ю. Сидорака, 1918. 43 с.
13. [Заклинський Богдан]. Катехізм українця (Що треба знати кожному українцеві). 7-ме вид. Львів; Київ: Накладом Комісаріату У.С.С. у Володимирі Волинськім. Друкарня Ставропіг. Ін-та під управою Ю. Сидорака, 1918. 42 с.: іл., 1 карта.
14. Заклинський Богдан. Історія українського виховання (Педагогії). Ч. 1 / «Слово від видавця» Михайла Велигорського. Коломия: Накладом М. Велигорського. З друкарні Вільгельма Бравнера в Коломії, 1919. 23 с.
15. Заклинський Богдан. Хто це Тарас Шевченко. Косів: «Довбуш». Друкарня Вільгельма Бравнера в Коломії, 1919. 15 с. (Видавництво «Довбуш» в Косові; Чис. 3).
16. Український буквар: Букварева читанка (2 піврік першої кляси) / Кінцеве слово Богдана Заклинського. 2-ге вид. Коломия: Накладом видавництва «Довбуш» у Косові. Друкарня Вільгельма Бравнера в Коломії, 1919. 32 с.: іл. (У.Н.Р. Державна початкова низша школа).
- Автори у читанці: Богдан Заклинський, М. Підгірянка, Д., Л.
17. Читанка для II кляси (перший півріч) / Уклад Богдан Заклинський; «Кінцеве слово» або післямова Б. Заклинського;

-
- Малюнки Василя Аврагимовича. Косів: Накладом вид-ва «Довбуш». Друкарня Вільгельма Бравнера в Коломиї, 1919. 32 с. (У.Н.Р. Державна низша початкова школа; II). На обкл. назва: «Писанка Читанка».
18. Читанка для III кляси (I піврік) / [Уклав Богдан Заклинський]. Косів: Накладом вид-ва «Довбуш» у Косові. Друкарня Вільгельма Бравнера у Коломиї, 1919. 48 с. (Державна низша початкова школа; III).
- Автори літературних творів: Д., М. Підгірянкa, Степан Руданський, Л. Глібів, М. Конопніцька, П. Капельгородський, Б. З. [Богдан Заклинський].*
19. [Павлів-Білозерський Остап, Заклинський Богдан]. Порадник для національно-освітних інструкторів в війську / О.Пв. Білозерський; Данило Романченко. Перемишль; Ланьцут: Вид. Упр[ави] Військової Місії в Польщі. Друкарня Кноллера і Сина в Перемишлі, 1920. 32 с.
20. [Заклинський Богдан]. Національне виховання / Б. Клин; Передмова видавництва [Богдана Лепкого]. Берлін: Вид-во «Українське Слово». Друковано в Börsenbuchdruckerei Denter & Nicolas, 1923. 64 с. Бібліотека «Українського Слова»; Чис. 35).
21. Зоря: Читанка для 2 и 3 шкільного рока народних шкѡл: Одобрена для уживаня в руських народних школах розпорядженєм министерства школьства и народно просвѣти з дня 21 марта 1922 / Составили Ем. Фотул и Б. Заклинський; Принята комісією из членѡв: инсп. Ив. Поливка, инсп. С. Бочек, уч. А. Маркуш. В Празѣ: В Державнѡм видавництвѣ. Печатня Державного видавництва в Празѣ, 1923. 177 с.: іл.
22. Зоря: Читанка для 2 и 3 шкільного рока народних шкѡл / Составили Ем. Фотул и Б. Заклинський; Принята комісією из членѡв: инсп. Ив. Поливка, инсп. С. Бочек, уч. А. Маркуш. 2-ге перероблене видання. Прага: Державне видавництво в Празѣ. Печатня Державного видавництва в Празѣ, 1925. 177 с.: іл.
23. Шкільні бібліотеки: Нарис їх організації і катальог дитячої літератури. Дитяча Книжка: Збірка актуальних рефератів та нарисів з нагоди «Місяця книжки для молоді» / Подав Богдан Заклинський; Передмова від видавництва «Світ Дитини»; Післямова автора [Богдана Заклинського] «Finale». Львів: Вид-во «Світ Дитини». Печатня оо. Василіян у Жовкві, 1927. 96 с.: табл.

-
24. Пластовий співанник: 58 пісень з нотами. Пристосований для народних і середніх шкіл / Зібрав Б. Дуб [*Заклинський Богдан*]; Передмова «Від Видавництва»; Художник Еміліан Бокшай. Ужгород: Видання Пластового Вид-ва «Ватра», 1928. 129 с.: іл. (Пластова Бібліотека Видавництва «Ватра» / Під ред. Леоніда Бачинського; Чис. 19).
25. Заклинський Богдан. Методика устного і письмального стилю для всіх шкіл. Додаток: Збірка практичних задач / Богдан Заклинський; Вступ автора. Львів: Накладом М. Матвійчука. Друкарня ОО. Василян у Жовкві, 1929. 192 с.: іл.
26. Народні співанки: Коломийки / Зібрав в селі Бичкові тай околиці, повіт Рахів на Закарпаттю, Богдан З. [*Заклинський*]; Передмова «Що то є “Коломийки”?» Б. З. [*Заклинський Богдан*]. Львів: Вид-во «Русалка», 1929. 32 с.
27. Емігрант: (На позичену тему): [Оповідання] / Б. З. [*Заклинський Богдан*]; Малюнки в тексті Петра Андрусіва. Львів: Видавництво «Правди», 1932. 16 с.: іл. (Бібліотечка «Правди»; Чис. 6).
28. Емігрант: (На позичену тему): [Оповідання] / Б. З. [*Заклинський Богдан*]; Образки виконав Петро Андрусів. Львів: Накладом видавництва «Світ Дитини», 1933. 16 с. (Діточа Бібліотека; Книжечка 117).

Переклади

29. Воллес (Уоллес) Люїс. Бен Гур: Повість з часів Христа / Написав Лю Валес; З англійської мови переклав З. Б. [*Заклинський Богдан ?*]. Вінніпег, 1924. 534 с.
30. *Лягерлеф Зельма*. Лось і інші оповідання / Переклав Б. Заклинський. Ужгород. 1925.
31. Губалек Карел Отакар. Пластунки: Жарт в 1 дїї / К. Губалек; З чеського переклав Богдан Заклинський; Обкладинка та ілюстрації в тексті роботи [Йосипа] Б[окшая]. Ужгород: Выдання Жупноѣ Пластовоѣ Управы. Видавництво «Ватра». Друкарня Акційного Т-ва «Унію» в Ужгорода, 1926. 16 с.: іл. (Пластова Библиотека / Пôд ред. Л. Бачинського; Чис. 12).
32. Топеліус Захаріас. Оповідання і перекази: Збірка / Захар Топеліус; Переклав *Богдан Заклинський*; Образки скомпонував Петро Андрусів; [Післяслово] *Богдана Заклинського* «Хто такий – Захар Топеліус?». Львів: Накладом

Видавництва «Світ Дитини», 1938. 64 с.: іл. (Діточа Бібліотека; Книжечка 209).

**Публікації в читанках, періодичних виданнях,
календарях**

33. Заклинський Богдан. Мексиканський рай. *Засів*. 1911. № 21. С. 317–318.
34. Загадка («Так зветь ся геть в Іспанії там...»). Д-о [Заклинський Богдан]. *Дзвінок*. 1912. Ч. 2. С. 32.
35. Нечуване і невидане / Богданко [Заклинський Богдан]. *Дзвінок*. 1912. Ч. 1. С. 15.
36. Турецькі приказки / Богданко [Заклинський Богдан]. *Дзвінок*. Ч. 3. С. 46–47.
37. Шарада («Отсе слово невеличке...»). Д-о [Заклинський Богдан]. *Дзвінок*. 1912. Ч. 7. С. 111.
38. Заклинський Богдан. Національне виховання дітей. *Коломийське слово*. 1914. 26 марта.
39. Моя подорож у місто: Оповідання Гуцулки. Подав Б.З. [Заклинський Богдан]. *Ілюстрована Україна*. 1914. Ч. 2. С. 10–11.
40. Легенда про Будду. Богданко / [Заклинський Богдан]. *Дзвінок*. 1913. Ч. 10. С. 157–159.
41. Товариські забави. «Циган спить»; «Чотири миши». Д-о [Заклинський Богдан]. *Дзвінок*. 1913. Ч. 13. С. 200.
42. Для воєнного архіва / (БЗ) [Заклинський Богдан]. *Учительське Слово*. 1916. Ч. 2–3. 1 марта. С. 43.
43. Неграмотність / (Бз.) [Заклинський Богдан]. *Учительське Слово*. 1916. Ч. 4. С. 59–61.
44. Ще в справі неграмотности / (Б. З.) [Заклинський Богдан]. *Учительське Слово*. 1916. Ч. 6. С. 91–92.
45. На тему суспільної організації / (Б. З.) [Заклинський Богдан]. *Учительське Слово*. 1916. Ч. 6. С. 92–94.
46. Як вшанувати нам Митрополита гр. Андрія Шептицького / (б.з.) [Заклинський Богдан]. *Учительське Слово*. 1916. Ч. 6. С. 94.
47. Під чужим небом: [Нарис] / Богдан З. [Заклинський Богдан]. *Воєнний Ілюстрований календар для українських виселенців, жовнірів і селян на звичайний рік 1917* / Зладив Іван Чепига. Гмінд: Заходом «Українського Жіночого Кружка» в Гмінді –

-
- бараках, Дол[ішня] Австрія. З друкарні Мехітаристів у Відні. 1916. № 2. С. 25–26.
48. Заклинський Б. 10 заповідей Українця на чужині. *Воєнний Ілюстрований календар для українських виселенців, жовнірів і селян на звичайний рік 1917*. 1916. № 2. С. 31.
49. Козак Войнаровський на Сибірі / Б. З. [Заклинський Богдан]. *Ілюстрований Приятель Жовніра: Календарь воєнний на звичайний рік 1918*. Вінніпег: Накладом «Руської Книгарні», [1918]. 160 с.: іл.
50. Заклинський Богдан. Народня пожива у Косівськiм повіті. *Матеріяли до української етнології* / Видає Етнографічна Комісія Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Львів: Наклад і друкарня Наук. Т-ва ім. Шевченка. 1918. Т. XVIII. С. 41–48.
51. В шпиталі: (Нарис з української війни 1918/19 року) / Богданко [Заклинський Богдан]. *Календар Українського Народного Союзу на рік звичайний 1922* / Зладив Омелян Ревюк. Jersey City, N. J.: Коштом Українського Народного Союзу. З друкарні «Свободи». 1921. С. 15–18.
52. Заклинський Богдан. Конституційні гарантії: Начерк. *Буяння* (Кам'янець-Подільський). 1921. Ч. 1. С. 53–57.
53. На прогульці. Богдан З. [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. Ч. 11. С. 91–92.
54. Заклинський Богдан. Шкільний музей. *Світ дитини*. 1921. Ч. 9/10. С. 84.
55. Лѣкаръ и хворый / Подавѣ Б. Клинь [Заклинський Богдан] // Бірчак Володимир. *Руська читанка для I клясы гимназійно и горожаньскихъ шкѣлъ: Затверджена до ужитку въ середныхъ школахъ Пѣдкарпатско Руси розпорядкомъ Министерства Шкѣльництва и Народно Освты зъ дня 28.IV. 1921. Число: 39.280* / Д-рѣ Володимирѣ Бирчакѣ. Прага: Накладомъ Державного Выдавництва. Печатня Державного Выдавництва въ Праз, 1922. 155 с.
56. Заклинський Б. Мартова баба: (Зъ казокъ гуцульско верховины) // Там само.
57. Перша ластівка / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1922. Ч. 8. С. 123.
58. Писанки / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1922. Ч. 8. С. 119.

-
59. Дурний медвідь / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1922. Ч. 17/18. С. 235.
60. Хлопець із Галичини. (Зі щоденника) / Богданко [Заклинський Богдан]. *Молода Україна*. 1923. Ч. 2. С. 17-18.
61. Для рідного народу / Богданко [Заклинський Богдан]. *Молода Україна*. 1923. Ч. 11. С. 124-125.
62. Емігрант. (На позичену тему) / Богданко [Заклинський Богдан]. *Молода Україна*. 1923. Ч. 14. С. 158-160.
63. Медвѣдь и пчолы / Б. З. [Заклинський Богдан]. *Пчолка* (Ужгород). 1924. Ч. 4/5. С. 90.
64. Калина. Народне («Калинко, Калинко...»). Б.З. [Заклинський Богдан]. *Пчолка*. 1924. Ч. 2/3. С. 60.
65. Ученик мурашки / Б.З. [Заклинський Богдан]. *Пчолка*. Ч. 2/3. С. 50.
66. Чарівник и порося / Б.З. [Заклинський Богдан]. *Пчолка*. Ч. 4/5. С. 90.
67. *Ворон Андрій, Заклинський Богдан*. Президент Тома Масарик и наш нарѣд // Т. Масарик 1850 7.III.1925: [Збірник на честь 75-річчя від дня народження Т. Масарика] / Вступне слово від видавництва; Віньети І[вана] М[озалевського]. Ужгород: Видання Т-ва «Просвѣта». Типографія «Уніо», 1925. С. 31-33.
68. *Дневник Панаса: [Оповідання]* / Б. З. [Заклинський Богдан] // Весна: Руська читанка для I. класу гімназійно и горожанских шкѣл. Друге змнене видання, перероблене видавничим комітетом «Руського Товариства Педагогічного» в Ужгород. Прага: Накладом Державного вид-ва в Празѣ. Печатня Державного вид-ва в Празѣ, 1925. 168 с.
69. *Заклинський Б.* Мартова баба: Переказ з гуцульско верховини // Там само.
70. *Заклинський Богдан*. Пластова пѣсня: («Гей, бычкѣвськѣ пластуны...»); На голос: «Ой поѣхав Ревуха»): [Вірш] / Б. Заклинський // Пластовый календарь [на] 1926 [рік] / Уложив член головно пластово управы Подкарпатско Руси Леонид Бачинський. Ужгород: Накладом Жупно пластово управы, 1925. С. 58.
71. *Заклинський Богдан*. Хто це Тарас Шевченко? // Календар Народньої Помочі «Любов» на 1926 рік / Зладив М[атій] Хандога. Pittsburgh, Pennsylvania: З Друкарні Народнього Слова, [1925]. С. 87-90.

-
72. Напис на гробі козака («Козак завзятий, молодий...») / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1925. Ч. 12. С. 368.
73. Пори року («Яр засіває...») / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1925. Ч. 7. С. 200.
74. Робітник («Ой ходив хрущ до роботи...») / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1925. Ч. 7. С. 207
75. Сонце, Місяць і Когут: (Казка з полудневого Мадагаскару, Африка) / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1925. Ч. 12. С. 376.
76. Співаночка («Гей, ходила дівчинонька бережком...») / Богданко. *Світ дитини*. 1925. Ч. 7. С. 205.
77. Мамина честь: [Вірш] / Подав Богданко [Заклинський Богдан] // Календар Української Народньої Помочі «Любов» на 1927 рік / Зладив М. Хандога; Вступна стаття «Новий Рік» М. Хандоги; Обкладинка роботи художника А. Туманіва. Pittsburgh, Pennsylvania: З друкарні Народнього Слова, [1926]. С. 134.
78. Всі з Київ! : [Передрук з журн. «Світ Дитини», 1921 р.] / Богданко [Заклинський Богдан] // Ілюстрований Календар «Українського Голосу» [на рік] 1927. Вінніпег, Ман.: Видання Української Видавничої Спільки в Канаді. Printed in Canada, 1927. С. 121–122.
79. Літо: [Коротке оповідання] / Богданко [Заклинський Богдан] // Літо: Читаночка для молоді / Зложив В[олодимир] Радзикевич; Обкладинка роботи С. Г. [Святослава Гординського]; Малюнки в тексті [Святослава] Горд[инського] та О[лени] К[ульчицької]. Львів: Накладом «Рідної Школи». Друкарня ОО. Василіян у Жовкві, 1927. С. 6.
80. *Заклинський Богдан*. Колмийки (з Гуцульщини) («Як си напем товаришу тої чемерухи.»). *Ми молоді: Орган укр. протиалкогольного руху*. (Рогатин). 1928. Ч. 2. С. 23.
81. Значіння руханки і спорту / Б. З. [Заклинський Богдан] // Ілюстрований Господарський календар на 1929 рік / Обкл. Р. Лісовського. Львів: Вид-во «Русалка», 1928. С. 61.
82. Післямова «Про наші театральні вистави» / Б. З. [Заклинський Богдан] // Михайлов К. Татусь на відпочинку: Жарт на 1 дію / К. Михайлов; Переклад Ф. Гай-Гаєвського [Федір Жлудкін]; Обкладинка Р[оберта] Лісовського. Львів: Вид-во «Русалка».

-
- Друкарня Ставропіг. Ін-ту у Львові, 1928. С. 60–61.
(«Театральна Бібліотека» Видавництва «Русалка»; Вип. I (87).
83. Про наші театральні вистави / Б. З. [Заклинський Богдан] // Ілюстрований народний календар «Наука» на 1929 рік / Обкладинка Роберта Лісовського. Львів: Накладом Вид-ва «Русалка». З друкарні Ставропіг. Ін-ту у Львові, 1928. С. 59.
84. Як годувати шовковницю / Б.З. [Заклинський Богдан]. Пчолка. 1928. Ч. 9. С. 257.
85. Чи знаю я, що тут написано?: [Про шкільне навчання] / Б. З. [Заклинський Богдан] // Народный иллюстрированный календар Товариства «Просвіта» на звичайний рік 1929. Ужгород: Коштом Товариства «Просвіта» в Ужгород, 1928. С. 74.
86. Що то є «Коломийки»? / Б. З. [Заклинський Богдан] // Ілюстрований Господарський календар на рік 1930. Львів: Вид-во «Русалка», 1929. С. 21.
87. Про управу ярин / Б. З. [Заклинський Богдан] // Там само. С. 78.
88. З історії Закарпаття / Богдан З. [Заклинський Богдан] // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік / Обкладинка та ілюстрації до оповідань в календарі Е[дварда] Козака; Під редакцією Левка Лепкого. Львів; Київ: Накладом видавництва «Червона Калина». Виготовлено в друкарні ОО. Василян у Жовкві, 1929. С. 71.
89. Заклинський Богдан. Світла і тіні княжої доби // «Неділя»: Календар-альманах на 1930 рік. Львів: Накладом Вид-ва «Неділя», 1929. С. 69.
90. Заклинський Богдан. Малий бібліотекар: [Оповідання] // Матвійчук Микола. Четверта книжечка: Українська читанка для четвертої класи / Ілюстрував Е. Козак [та ін]; Обкладинка Петра Андрусіва; Дереворити Василя Касіяна. Наклад перший. Львів: Видавництво Миколи Матвійчука. З друкарні ОО. Василян у Жовкві, 1931. С. 18–19.
91. Заклинський Богдан. Учень мурашки: [Оповідання] // Читанка для IV. и V. шкільных років народних шкіл. Часть II. / Уложив Августин Волошин, директор ужгородсько учительсько семинарі. Ужгород: Выдания Педагогического Т-ва П. Руси в Ужгород. Типографія «Школьная помощь», 1932. С. 106–108.

-
92. Ювілей нашої груші / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1932. Ч. 8. С. 116–117.
93. Як школярики в одному селі перевели «Свято дерев» / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1932. Ч. 8. С. 119.
94. Як урядити по рідному своє житло? / Написав Богдан 3-ий [Заклинський Богдан] // Золотий Колос: Календар на рік 1933 / Зредагував Юра Шкрумеляк; Окладинку малював Е[двард] Козак. Львів: Накладом Івана Тиктора. 1933. С. 147–148.
95. Вилітали Вірли...: Головні битви УСС у світовій війні: (У дваїцятьліття вимаршу перших УСС на фронт) / З. [Заклинський Богдан ?] // Відвойовник: Одноднівка Української Стрілецької Громади в Аргентині. Видана в 15-ту річницю проголошення Соборности Українських Земель, 1919–1934, 22 de Enero. Buenos Aires: Накладом Українських Стрілецької Громади в Аргентині. 1934. С. 13.
96. Сліпий кінь: [Притча] / Переповів Богданко [Заклинський Богдан] // Золотий Колос: Календар на рік 1934 / Зредагував Юра Шкрумеляк; Окладинку малював артист маляр Е[двард] Козак. Львів: Накладом Івана Тиктора. 1934. С. 137.
97. З Історії Закарпаття: (Передрук з «Розбудови Нації») / Богдан З. [Заклинський Богдан] // Ілюстрований календар-альманах Українського Товариства «Просвіта» в Реп. Аргентині на рік звичайний 1934 / Автор обкладинки Віктор Цимбал. Буенос Айрес (Аргентина): Накладом Українського Товариства «Просвіта» в Реп. Аргентині, 1934. С. 124.
98. *Заклинський Богдан*. Популярний реферат про Шевченка // Тарасовим шляхом: Збірка промов, деклямацій та сценічних картин на Шевченкові роковини / Підібрав і впорядкував Михайло Таранько. Львів: Накл. Видавництва «Світ Дитини». Друкарня ОО. Василян у Жовкві. 1934. С. 22. (Діточа Бібліотека; Кн. 109).
99. Гей, ми хлопці подорожні...: Вакаційна пісня / Богданко [Заклинський Богдан] // Малий бандурист: Збірка пісень для дітей / Підібрав і впорядкував Михайло Таранько; Обкладинка Я. Г. [Якова Гніздовського]. Львів: Накладом Видва «Світ Дитини». Друкарня ОО. Василян у Жовкві, 1935. С. 36. (Діточа Бібліотека; Книжечка 169).

-
100. У саді: I. «Зробили діти лавку під липою в саді...»; II. «Сідайте внуки разом зі мною на лавку...»; III. «Хоч покоління часом зневірється старе...». Богданко [Заклинський Богдан]. *Український бескид* (Перемишль). 1935. Ч. 16. С. 7.
101. Приказки / Б. З. [Заклинський Богдан] // «Золотий Колос»: Календар на рік 1936 (сьомий річник) / Зредагував Юра Шкрумеляк; Образки малював артист маляр Е. Козак. Львів: Накл. Івана Тиктора. Друк. Медицький-Тиктор, 1936. С. 143.
102. Міх глини / Подав Б-о [Богданко ?] [Заклинський Богдан] // Там само. С. 126.
103. *Заклинський Богдан*. Св. Миколай межі школярами: Сценічна картина в одній дії // Три Свято-Миколаївські вистави. Львів: Накладом видавництва «Світ Дитини». Друкарня ОО. Василіян у Жовкві, 1936. 16 с.
104. На сіножаті: Моравська народна / Богданко [Заклинський Богдан] // Українське дошкілля: Підручник для провідниць українських дитячих садків / Зредагував Лев Ясінчук. Львів: Накладом Головної Управи Рідної Школи. З друкарні Вид. С-ки «Діло», 1936. С. 31–32.
105. Робітник / Богданко [Заклинський Богдан] за Кожішком // Там само. С. 32–33.
106. Колачі / Богданко [Заклинський Богдан] за Кожішком // Там само. С. 164.
107. Завість: Японська казка / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1936. Ч. 10. С. 306.
108. Як виглядає культурне село? / Б. З-ий [Заклинський Богдан] // Народній ілюстрований календар «Просвіти» на звичайний рік 1938 / [Редактор Юрій Шкрумеляк; Обкладинка роботи Святослава Гординського]. Львів: Накладом Т-ва «Просвіта» у Львові. Друкарня Наук. Т-ва ім. Шевченка, [1937]. С. 126–127.
109. Норвежський король Вайлюнд: (Давня легенда) / Богданко [Заклинський Богдан]. *Час*. 1937. Ч. 2387. С. 2–3.
110. Весняна пригода / Б. З. [Заклинський Богдан] // [Лотоцький Антін]. Пригоди Ромка Бомка й інші веселі вірші / Ярослав Вільшенко; Обгортка й рисунки Романа Стратійчука; Рисунки А. Шмідгамера. Львів: Накладом видавництва «Наш Приятель». Друкарня ОО. Василіян у Жовкві, 1938. С. 61–63. (Бібліотечка «Нашого Приятеля»; Вип. 16).

-
111. Курка-мама: (З правдивого випадку) / Богданко [Заклинський Богдан]. *Малі друзі*. 1943. Ч. 5. С. 137–138.
112. *Заклинський Богдан*. Мої спомини про Івана Франка // Іван Франко у спогадах сучасників / упоряд., вст. стаття, примітки О. Дея. Київ : Дніпро, 1972. С. 248.
113. Чого вчать пташата? («З теплих країв прилетіли..»). Д-о [Заклинський Богдан] // Дзвінок з минулого. 1991. С. 106.

Переклади

114. Гульд Ф. Зранена ворона / Богдан з. [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1921. Ч. 8. С. 70.
115. Переробка з Карла Калаля. Як учив старий учитель у Дубівцях? / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1921. Ч. 13. С. 117–118.
116. Грушко Ян. Дідо і пташата / *Заклинський Богдан*. *Світ дитини*. 1923. Ч. 21. С. 166.
117. Грушко Ян. Чміль і поли / *Заклинський Богдан*. *Світ дитини*. 1923. Ч. 22. С. 171.
118. Евальд Карл. Дикий мак / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1923. Ч. 18. С. 139.
119. Едмондо Амічіс. Федорова книгозбірня / Переклав Богданко [Заклинський Богдан]. *Молода Україна*. 1923. Ч. 22. С. 256.
120. Як Андрійко зробив змія? / з англ. подав Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1923. Ч. 15. С. 118.
121. Боротьба о життє. (З французького) / Богданко [Заклинський Богдан]. *Молода Україна*. 1924. С. 150.
122. Зеснічек Прокоп. Деревце у сніговому полі / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1925. Ч. 1. С. 16.
123. Коник. Переклад з чеської / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1925. Ч. 1. С. 31.
124. Грушко Ян. Жито і хміль / Богдан з-ський [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1926. Ч. 12. С. 266.
125. Горки Карел. Золоте сонце: Оповідання / Богдан з-ський [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1927. Ч. 9. С. 363.
126. Калель Карел. Перекицькалися / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1927. Ч. 9. С. 284.
127. Перша ластівка. Переробив з чеського / Богданко [Заклинський Богдан]. *Пчолка*. 1927. С. 212–213.

-
128. Ірасен Алоїз. Король Ячменик: (Казка) / Б.З. [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1929. Ч. 9. С. 272–274.
129. Голд Джоан. Ягнятко: (Оповідання) / Богданко [Заклинський Богдан]. *Світ дитини*. 1930. Ч. 10. С. 314–315.
130. Добра порада: [Оповідання] / Переклав Б. Заклинський // Читанка для руської молоді: Часть III.: Для VI–VIII шкільних років народних шкіл / Склад Августин Волошин, директор п'євцо-учительської семінарії в Ужгороді; Під редакцією читанкової комісії Педагогічного Товариства П. Руси. П'яте видання. Ужгород: Видання Педагогічного Т-ва П. Руси в Ужгороді, 1932. С. 57–59.
131. Кожішек Йозеф. Виїзд на війну: [Вірш] / Переклад Б. З. [Богдана Заклинського] // Читанка для третьої класи вселюдних шкіл / Ілюстрації [Осипа] Куриласа, А[нтон] Манастирського. 6-те, справлене вид. Львів: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych we Lwowie. Druk wykonała drukarnia Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki, 1938. С. 94.

Б. Заклинський – упорядник, коментатор, рецензент

132. Рец. на кн.: Сім пісень: Гостинець для українських вояків від Союзу Визволення України / Передмова [Богдана Лепкого]. Відень: [Накладом Союзу Визволення України. Друкарня Адольфа Гольцгавзена у Відні], 1915. 14 с.: іл., ноти. / Б. З. [Заклинський Богдан]. *Учительське Слово* (Львів). 1916. Ч. 2–3. 1 марта. С. 46. Рубр.: Надіслані книжки і видання.
133. [Заклинський Богдан]. Савченко Яків. Поезії: Книжка перша. 1918. 104 с. *Шлях*. 1918. Ч. 3. С. 64–66.
134. Підгірянка Марійка. В чужом п'єрю: Сценичний образ на три дії / Написала Марійка Підгірянка; Передмова Богдана Заклинського. Ужгород: Книгопечатня «Викторія», 1922. С. 3–5.
135. [Заклинський Богдан]. З нагоди нової поеми М. Підгірянки : [Рецензія] *Неділя*. 1929. Ч. 9. С. 2.

Бібліографія праць Михайла Демковича-Добрянського

1. Демкович-Добрянський М. Dr. Wladimir Zalosiecky: Byzanz und Abendland in Spiegel ihrer Kunsterscheinungen. Salzburg-Leipzig 1936. [Рецензія]. *Дзвони*. 1935. № 5. С. 214–216.

-
2. Демкович-Добрянський М. Hanna Kutchabska: Im Geheimzeichen der Otamane. Roman. Junge Generation. Berlin, 1936. [Рецензія]. *Дзвони*. 1937. № 8–9. С. 358–360.
 3. Демкович-Добрянський М. Василь Кучабський: Україна і Польща. Отверта відповідь польському консерватизмові. Львів, 1933. [Рецензія]. *Дзвони*. 1933. № 5. С. 226–232.
 4. Демкович-Добрянський М. Від Київського Руси до В'ячеслава Липинського. *Дзвони*. 1936. № 6–7. С. 260–266.
 5. Демкович-Добрянський М. Галичина перед виступом Шашкевича. *Дзвони*. 1937. № 8–9. С. 260–268.
 6. Демкович-Добрянський М. З приводу деяких «критик». *Дзвони*. 1934. № 5. С. 244–248.
 7. Демкович-Добрянський М. З приводу української книжки про Гітлера. *Дзвони*. 1935. № 1. С. 40–47.
 8. Демкович-Добрянський М. За героїчну духовність (з приводу книги Дарії Віконської). *Дзвони*. 1938. № 12. С. 540–545.
 9. Демкович-Добрянський М. Звідкіля походить Русь. *Українські Вісті*. 1983. 10 квіт. С. 2
 10. Демкович-Добрянський М. Ідея влади в англійській монархії. *Дзвони*. 1936. № 1–2. С. 56–67.
 11. Демкович-Добрянський М. Ілько Борщак: Войнаровський. Львів, 1939. [Рецензія]. *Дзвони*. 1939. № 5–6. С. 208–209.
 12. Демкович-Добрянський М. Катря Гриневичіва: Шестикрилець, історичні нариси. Львів, 1936. [Рецензія]. *Дзвони*. 1937. № 1–2. С. 38–39.
 13. Демкович-Добрянський М. Макіавель і макіавеллізм. *Дзвони*. 1934. № 10–11. С. 452–465.
 14. Демкович-Добрянський М. Митрополит Шептицький і «Дивізія Галичина». *Патріархат*. 1999. № 7–8. С. 3–4.
 15. Демкович-Добрянський М. Михайло Галушинський: З Українськими Січовими Стрільцями. Львів, 1934. [Рецензія]. *Дзвони*. 1935. № 10. С. 504.
 16. Демкович-Добрянський М. На Еспанських побоєщах. *Дзвони*. 1936. № 8–9. С. 346–350.
 17. Демкович-Добрянський М. Омелян Терлецький. Історія України від 1917 р. до найновіших часів. Львів, 1936. Товариство «Просвіта». [Рецензія]. *Дзвони*. 1936. № 8–9. С. 363.
 18. Демкович-Добрянський М. Публій Корнелій Тацит. *Аннали*, *Станиславів*, 1935. [Рецензія]. *Дзвони*. 1935. № 2. С. 548–550.

-
19. Демкович-Добрянський М. Спец від середньовіччя і повість із середньовіччя. *Дзвони*. 1936. № 1–2. С. 71–74.
 20. Демкович-Добрянський М. Упадок царату і Україна. У двадцяті роковини березневої революції. *Дзвони*. 1937. № 3. С. 96–100.
 21. Демкович-Добрянський М. Фашистівський корпоративізм і становий принцип (клясократія) у Липинського. *Дзвони*. 1934. № 12. С. 564–572.
 22. Демкович-Добрянський М. Heinrich Schaller: «Die Weltanschauung des Mettelalters», Munchen, 1934. [Рецензія]. *Дзвони*. 1934. № 10–11. С. 487–489.
 23. Демкович-Добрянський М. Галичина під німецькою окупацією 1941–1944 рр. *Молода Галичина*. 1992. № 70. С. 2.
 24. Добрянський М. (1992). Україна і Польща. *Наш Голос*. 1992. № 10. С. 1–4.
 25. Добрянський М. (Лагодівський, М.). Дмитро Донцов і його роль політичному житті Галичини. *Проблеми* (Мюнхен), 1947. № 1. С. 5–7.
 26. Добрянський М. «Дайош Європу!». *Говорить Радіо Свобода*. 1962. № 1. С. 102–104.
 27. Добрянський М. «Радянська Україна 1944–1963». Огляд книги Б. Левицького. *Українські Вісті*. 1965. 19 верес. С. 3.
 28. Добрянський М. 1500-ліття Києва – за чи проти. *Наш Голос*. 1982. № 1. С. 1.
 29. Добрянський М. Keine Kameraden Доля радянських вояків у гітлерівському полоні. *Вісті Комбатанта*. 1980. № 3–4. С. 2–3.
 30. Добрянський М. А що нам далі робити? *Наш Голос*. 1979. № 12. С. 5.
 31. Добрянський М. Акт 30 червня не є національним святом. *Наш Голос*. 1981. № 9. С. 3–4.
 32. Добрянський М. *Асоціація проти інституту*. 1956 Мюнхен.
 33. Добрянський М. Бабин Яр. *Український Самостійник*. 1968. № 12. С. 3–8.
 34. Добрянський М. Борис Тен і Микита Шумило. *Наш Голос*. 1983. № 9. С. 5.
 35. Добрянський М. В Україні щоразу менше українських книжок. *Наш Голос*. 1984. № 4. С. 6.
 36. Добрянський М. Гарвардський проект. *Наш Голос*. 1985. № 6. С. 2–4.

-
37. Добрянський М. Героїчна боротьба єврейського народу Ізраїля за своє право на існування. *Українські вісті*. 1967. № 25. С. 3.
 38. Добрянський М. Гетьман Іван Мазепа та його доба. *Говорить Радіо Свобода*. 1962. № 1. С. 203–206.
 39. Добрянський М. Господарський колоніалізм. *Говорить Радіо Визволення*. 1957. № 2. С. 122–124.
 40. Добрянський М. Грінченко і Даль. *Говорить Радіо Визволення*. 1957. № 2. С. 74–76.
 41. Добрянський М. Гряде доба нового гуманізму. *Наш Голос*. 1978. № 2. С. 1–3.
 42. Добрянський М. Дві шкільні системи в сучасній Україні. *Листи до Приятелів*. 1962. № 5. С. 9–10.
 43. Добрянський М. Де ми українці хочемо мати Україну? *Наш Голос*. 1976. № 7. С. 3–4.
 44. Добрянський М. Де поділись мільйони українців. *Говорить Радіо Свобода*. 1962. № 1. С. 105–107.
 45. Добрянський М. Демократичний наш народ. *Наш Голос*. 1981. № 11. С. 2.
 46. Добрянський М. До редакції «Нашого Голосу». *Наш Голос*. 1992. № 11. С. 2–4.
 47. Добрянський М. *Документи і матеріали до сучасної ситуації в Українській Національній Раді*. 1969. Мюнхен.
 48. Добрянський М. Думки в голос до питання: що робити. *Вісник УНДО*. 1973. № 4. С. 7.
 49. Добрянський М. Думки-окрушники. *Наш Голос*. 1984. № 7. С. 6.
 50. Добрянський М. Економіст про Ватикан і Москву. *Наш Голос*. 1975. № 7. С. 4–5.
 51. Добрянський М. Енциклопедія як вираз національної політики КПРС. *Говорить Радіо Свобода*. 1962. № 1. С. 110–112.
 52. Добрянський М. З листів до редакції. *Наш Голос*. 1985. № 8. С. 3.
 53. Добрянський М. Звідки ця ласка супроти Франка. *Говорить Радіо Визволення*. 1957. № 2. С. 79–81.
 54. Добрянський М. Зранений і зневажений. *Наш Голос*. 1978. № 1. С. 3–5.
 55. Добрянський М. Зупинити цей терор. *Наш Голос*. 1980. № 4. С. 3.

-
56. Добрянський М. Інша думка про О. Солженіцина, *Християнський голос*. 1974. № 17. С. 4.
 57. Добрянський М. Католицька церква і модерна культура. *Листи до Приятелів*. 1966. № 3–4. С. 13–21.
 58. Добрянський М. Кілька запитів до уряду Української РСР. *Говорить Радіо Свобода*. 1962. № 1. С. 100–102.
 59. Добрянський М. Колективна відповідальність росіян? *Наш Голос*. 1976. № 3. С. 3–4.
 60. Добрянський М. Коли горить хата... *Наш Голос*. 1979. № 6. С. 2–3.
 61. Добрянський М. Кров на стінах Кремля. *Наш Голос*. 1983. № 2. С. 1–2.
 62. Добрянський М. Лист до приятелів в Лондоні. *Вісті з Риму*. 1976. № 1. С. 3–4.
 63. Добрянський М. Лист до приятелів в Лондоні. *Наш Голос*. 1976. № 1. С. 4–5.
 64. Добрянський М. Лист до редакції. *Наш Голос*. 1982. № 12. С. 3.
 65. Добрянський М. Лист з Лондону. *Наш Голос*. 1978. № 7. С. 2–4.
 66. Добрянський М. Лист. *Наш Голос*. 1979. № 6. С. 6.
 67. Добрянський М. Листи до редакції та читачів «Нашого Голосу». *Наш Голос*. 1984. № 8. С. 7.
 68. Добрянський М. Мої римські роздуми. *Наш Голос*. 1982. № 6. С. 4–5.
 69. Добрянський М. Мої роздуми про зміни. *Наш Голос*. 1978. № 3. С. 3–5.
 70. Добрянський М. На кого працюють трудові резерви України. *Говорить Радіо Визволення*. 1956. № 1. С. 98–100.
 71. Добрянський М. На порозі нового року. *Говорить Радіо Визволення*. 1957. № 2. С. 106–108.
 72. Добрянський М. Найлегше це – бойкотувати. *Наш Голос*. 1975. № 3. С. 2–3.
 73. Добрянський М. Нам накинений тоталітаризм. *Наш Голос*. 1975. № 5. С. 5–7.
 74. Добрянський М. Народ з великою історією, але ... *Наш Голос*. 1977. № 7–8. С. 6–7.
 75. Добрянський М. Національне питання в совєтських кацетах. *Наш Голос*. 1978. № 10. С. 2–4.
 76. Добрянський М. Не відкидаймо того, що наше. *Наш Голос*. 1977. № 2. С. 3–4.

-
77. Добрянський М. Не затроюйте криниць. *Наш Голос*. 1975. № 12. С. 4–6.
78. Добрянський М. Нова Ждановщина в Україні. *Говорить Радіо Визволення*. 1957. № 2. С. 99–101.
79. Добрянський М. Нові книги України. *Наш Голос*. 1982. № 11. С. 2–3.
80. Добрянський М. Партія знехтувала вимогу нашого народу щодо мови навчання в школах України. *Говорить Радіо Свобода*. 1962. № 1. С. 93–96.
81. Добрянський М. Патріархат Києво-Галицький і всеї Руси. *Наш Голос*. 1975. № 7. С. 7–8.
82. Добрянський М. Підсумки советського геноциду. *Говорить Радіо Визволення*. 1957. № 2. С. 102–104.
83. Добрянський М. Повість временних літ вийшла в Києві. *Наш Голос*. 1980. № 9. С. 2–3.
84. Добрянський М. Подвійна помилка Микити Шумила. *Говорить Радіо Визволення*. 1957. № 2. С. 71–73.
85. Добрянський М. Поляк на престолі Петра. *Наш Голос*. 1978. № 12. С. 3.
86. Добрянський М. *Потоцький і Бобжинський, цісарські намісники Галичини 1903-1913. Боротьба за демократичний Сейм у Львові*. 1987. Рим.
87. Добрянський М. Про «Декларацію прав народів Росії». *Говорить Радіо Свобода*. 1962. № 1. С. 131–133.
88. Добрянський М. Про минуле й сучасне України. *Християнський Голос*. 1989. 17 груд. С. 3–6.
89. Добрянський М. Про Симона Петлюру. *Говорить Радіо Свобода*. 1962. № 1. С. 191–192.
90. Добрянський М. Про що забувати не вільно. *Говорить Радіо Визволення*. 1956. № 1. С. 8–10.
91. Добрянський М. Продовжую роздуми. *Наш Голос*. 1979. № 7. С. 3.
92. Добрянський М. Прокляття двоподілу. *Наш Голос*. 1980. № 3. С. 4–5.
93. Добрянський М. Пролог, а не епілог? *Говорить Радіо Свобода*. 1962. № 1. С. 91–93.
94. Добрянський М. *Радіо Визволення*. 1959. Новий Ульм.
95. Добрянський М. Розмова на єврейські теми. *Листи до приятелів*. 1959. № 1. С. 4–7.

-
96. Добрянський М. Російський імперіалізм (науковий Збірник проф. Т. Гунчака). *Наш Голос*. 1976. № 4. С. 3–4.
97. Добрянський М. Русифікаторська політика КПРС у сучасній Україні. *Матеріали Конгресу української вільної політичної думки*. 1974. № 1. С. 6–8.
98. Добрянський М. Русь і Україна. *Наш Голос*. 1982. № 7. С. 3–4.
99. Добрянський М. Саботаж проти української книжки. *Говорить Радіо Визволення*. 1957. № 2. С. 86–88.
100. Добрянський М. Свято любові. *Говорить Радіо Визволення*. 1957. № 2. С. 108–109.
101. Добрянський М. Сила і слабкість політичної думки. *Наш Голос*. 1980. № 1. С. 3.
102. Добрянський М. Січинський і Потоцький після 70 років. *Наш Голос*. 1978. № 9. С. 4–5.
103. Добрянський М. Сорок років тому... *Наш Голос*. 1984. № 12. С. 5–7.
104. Добрянський М. Спадщина Липинського. *Наш Голос*. 1979. № 8. С. 3–4.
105. Добрянський М. Спомини Данила Шумука. *Наш Голос*. 1975. № 2. С. 6–7.
106. Добрянський М. Справи нашої культури. *Наш Голос*. 1977. № 3. С. 5–6.
107. Добрянський М. Становище в Державному Центрі в екзилі й актуальні завдання. *Українське життя*. 1969. 28 верес. С. 3.
108. Добрянський М. У двадцяту річницю хрущовського закону проти української мови. *Наш Голос*. 1979. № 4. С. 2–5.
109. Добрянський М. У п'яті роковини погрому. *Наш Голос*. 1977. № 4. С. 2–3.
110. Добрянський М. Україна – зразок советського колоніалізму. *Говорить Радіо Визволення*. 1957. № 2. С. 137–139.
111. Добрянський М. *Україна і Росія. Історичні нариси на тему російського імперіалізму*. 1993. Львів.
112. Добрянський М. *Українські здобутки в Римі : що придбав українській католицькій Церкві Верховний архієпископ, Блаженніший кир Йосиф Сліпий Коберницький, у Римі*. 1971. Мюнхен.
113. Добрянський М. *Українсько-польські стосунки у ХІХ сторіччі*. 1969. Мюнхен.

-
114. Добрянський М. Хто і коли хрестив Русь-Україну. *Наш Голос*. 1979. № 7. С. 4.
115. Добрянський М. Хуліганство. *Говорить Радіо Визволення*. 1957. № 2. С. 121–122.
116. Добрянський М. Це була війна за Україну. *Наш Голос*. 1979. № 10. С. 3–5.
117. Добрянський М. Чи був у Львові цей погром? *Наш голос*. 1989. № 1 С. 3–5.
118. Добрянський М. Чи був у Львові цей погром? *Наш Голос*. 1989. № 1. С. 1–4.
119. Добрянський М. Чому потрібний нам патріархат. *Наш Голос*. 1978. № 10. С. 2–4.
120. Добрянський М. Чому я читаю єврейську історію. *Листи до Приятелів*. 1959. № 3. С. 3–4.
121. Добрянський М. Що означає кампанія проти Плюща. *Наш Голос*. 1977. № 10. С. 2–4.
122. Добрянський М. Що таке Україна? *Наш Голос*. 1977. № 9. С. 3–5.
123. Добрянський М. Юнко, юначе! *Наш Голос*. 1978. № 11. С. 3.
124. Добрянський М. Як боротися з хуліганством. *Говорить Радіо Визволення*. 1957. № 2. С. 125–126.
125. Добрянський М. Ясир наших днів. *Говорить Радіо Свобода*. 1962. № 1. С. 151–154.
126. Добрянський М. «Богом забута країна». *Український самостійник*. 1967. № 121. С. 6–9.
127. Добрянський М. Весна народів східної Європи. *Говорить Радіо Визволення*. 1956. № 1. С. 42–45.
128. Добрянський М. Відзначення тисячоліття у Лондоні. *Українські Вісті*. 1988. 26 черв. С. 4.
129. Добрянський М. Галичина на переломі. *Український самостійник*. 1967. № 117. С. 8–10.
130. Добрянський М. Голос у дискусії. «Внесок до програми української демократії». *Наш Голос*. 1976. № 6. С. 2–4.
131. Добрянський М. За позитивну програму національних роковин. *Наш Голос*. 1976. № 5. С. 2–3.
132. Добрянський М. І знову глухо в Україні. *Говорить Радіо Визволення*. 1957. № 2. С. 104–106.
133. Добрянський М. Липинський про національну революцію 1648 р. *Наш Голос*. 1980. № 8. С. 3–4.

-
134. Добрянський М. Роковини насильства. *Говорить Радіо Визволення*. 1956. № 1. С. 126–130.
 135. Добрянський М. Система загумінку. *Говорить Радіо Визволення*. 1956. № 1. С. 106–109.
 136. Добрянський М. Сорок днів свободи. 25-та річниця Кенгірського повстання. *Наш Голос*. 1979. № 5. С. 3–4.
 137. Добрянський М. Українсько-польські стосунки в Галичині в першій половині 19-го сторіччя. *Український самостійник*. 1968. № 13. С. 130–133.
 138. Добрянський М. Хто командує союзно-республіканськими міністерствами УССР. *Говорить Радіо Визволення*. 1956. № 1. С. 45–49.
 139. Добрянський М. Четвертий універсал. *Говорить Радіо Визволення*. 1956. № 1. С. 138–140.
 140. Добрянський М. Що таке Українська Центральна Рада. *Говорить Радіо Свобода*. 1962. № 1. С. 188–190.
 141. Добрянський М. Українське походження Федора Достоєвського. *Україна*. 1952. № 1. С. 2–3.
 142. Добрянський М. Як відповісти на кампанію проти ген. П. Григоренка. *Наш Голос*. 1983. № 8. С. 7.
 143. Добрянський, М. Чи перекладати історію Грушевського. *Наш Голос*. 1977. № 3. С. 3–5.

Біобібліографія Ярослава Дашкевича

Праці вченого

1. Дашкевич Я. Андрій Ковалівський. З листувння 1964–1965 рр. *Україна в минулому*. 1996. № 8. С. 8–53.
2. Дашкевич Я. Андрій Ковалівський у листах 1961–1963 рр. *Східний світ*. 1995. № 2. 1996. № 1. С. 34–58.
3. Дашкевич Я. Боротьба за Т. Г. Шевченка у віденському парламенті (1901–1907 рр.). *Архіви України*. 1966. № 1. С. 41–50.
4. Дашкевич Я. «Весна народів» 1848 року та її передісторія в Україні. *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія : Гуманітарні науки. 2000. № 3. С. 5–13.

-
5. Дашкевич Я. Військова історія України (IX–XVIII ст.) та завдання краєзнавства. *V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України»*. Жовтень 1991 р.: тези доповідей та повідомлень. Київ; Кам'янець-Подільський, 1991. С. 30–32.
 6. Дашкевич Я. Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід, Русь, Схід (кінець X – середина XIV ст.). *Українські землі часів короля Данила Галицького: Церква і держава*: статті й матеріали. Львів, 2005. С. 27–38.
 7. Дашкевич Я. Генерал Роман Шухевич: Шляхи дослідження. *Нація і держава*. 2006. 11 квітня. № 14. С. 1, 6. 18 квітня. № 15. С. 6.
 8. Дашкевич Я. Дорогами української Кліо: Про становище історичної науки в Україні. *Пам'ять століть*. 1996. № 3. С. 2–9.
 9. Дашкевич Я. Дослідження націоналізму: Вступні нотатки. *Свобода народів*. 1995. № 3. С. 53–61.
 10. Дашкевич Я. Дослідження націоналізму: Вступні нотатки. *Україна в минулому*. 1995. № 7. С. 7–17.
 11. Дашкевич Я. З Італії: Європа чи Середня Європа або сутичка двох концепцій. *Шлях перемоги*. 1998. 14 січня. № 3. С. 4.
 12. Дашкевич Я. Етнічні процеси на західноукраїнських землях IX–XI ст. До проблематики досліджень. *Українознавець*. 2005. № 1. С. 20–24.
 13. Дашкевич Я. Захарій Гамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції та його зустрічі з Богданом Хмельницьким (1655 р.). *Вірмени в Україні*. Львів, 2008. С. 1160–1170.
 14. Дашкевич Я. Захарій Гамоцький – вірменин з України, дворянин у Швеції та його зустрічі з Богданом Хмельницьким (1655 р.). *Гардарікі / Gardariki: Збірник праць з історії українсько-шведських зв'язків*. 2007. № 1. С. 6–18.
 15. Дашкевич Я. Звернення учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції «Розбудова Української національної армії – справа нашого життя». *Національні інтереси*. 2008. № 17. С. 76–77.
 16. Дашкевич Я. І. Крип'якевич – історик українського війська. *Тези доповідей та повідомлень Регіональної науково-теоретичної конференції, присвяченої 105-річчю з дня*

-
- народження визначного історика України акад. І. Крип'якевича. Івано-Франківськ, 1991. С. 13–14.
17. Дашкевич Я. Історія : Правда і тільки правда. *Молода Галичина*. 1996. 20 червня. № 69. С. 2.
 18. Дашкевич Я. «Історія українського війська» – проблематика, автори, видавці. *Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.)*. 4-е вид., змін. і доповн. Львів, 1992. С. 3–8.
 19. Дашкевич Я. «Історія українського війська» продовжується. Передмова. *Історія українського війська, 1917–1995*. Львів, 1996. С. 3–9.
 20. Дашкевич Я. Комунізм і українська нація. *Ратуша*. 1993. 16 грудня. № 123. С. 2. 18 грудня. № 124. С. 2. 21 грудня. № 125. С. 2.
 21. Дашкевич Я. Крим у геополітиці минулого та сучасного. *Державність*. 1995. № 1. С. 4–7.
 22. Дашкевич Я. Крим у геополітиці минулого та сучасного. *За вільну Україну*. 1994. 12 квітня. № 68. С. 3. 13 квітня. № 69. С. 2.
 23. Дашкевич Я. Кримські нотатки. *Ратуша*. 1992. 29 грудня. № 142. 1993. 6 січня. № 1. С. 2. 14 січня. № 3. С. 2. 21 січня. № 6. С. 1–2. 26 січня. № 8. С. 3.
 24. Дашкевич Я. Кримські росіяни, що з Вами? *Шлях перемоги*. 2000. 20 вересня. № 37. С. 8. 27 вересня. № 38. С. 8. 4 жовтня. № 39. С. 8, 11.
 25. Дашкевич Я. Крути – символ російської агресії. *За українську Україну*. 2007. 29 січня. № 3. С. 7.
 26. Дашкевич Я. Куди йти далі Українським збройним силам? *Національні інтереси*. 2008. № 17. С. 3–5.
 27. Дашкевич Я. Лабіринти історії України: З проблематики досліджень : І. Україна на Великому кордоні ; ІІ. Козацтво і море ; ІІІ. «Весна народів» 1848 року та її передісторія в Україні. *Україна. Наука і культура : Щорічник*. 2002. № 31. С. 102–120.
 28. Дашкевич Я. Майстерня історика : Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Львів. від. ІУАД ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2011. 792 с.

-
29. Дашкевич Я. Музейництво та відновлення історичної пам'яті народу. *Наукові записки Львівського державного історичного музею*. 1995. № 4 (1). С. 15–21.
 30. Дашкевич Я. Націоналізм і демократія. *Ї: Незалежний культурологічний часопис*. 2000. № 16. С. 25–32.
 31. Дашкевич Я. Націоналізм і демократія. *Ратуша*. 1993. 8 червня. № 61. С. 2.
 32. Дашкевич Я. Націоналізм і демократія. *Українські проблеми*. 1994. № 3. С. 6–8.
 33. Дашкевич Я. Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. Підсумки, джерела, методи дослідження. *Сучасність*. 1992. № 3. С. 65–74.
 34. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі. *Матеріали до української етнології*. 1995. № 1. С. 97–102.
 35. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі. *Ратуша*. 1993. 4 вересня. № 90. С. 2. 9 вересня. № 91. С. 2.
 36. Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі. *Формування української нації: Історія та інтерпретації*: матеріали круглого столу істориків України. Львів ; Брюховичі, 27 серпня 1993 р. Львів, 1995. С. 8–15.
 37. Дашкевич Я. Нація та націоналізм : Теоретичні проблеми і практичні дослідження. *Шлях перемоги*. 1996. 21 листопада. № 45. С. 6.
 38. Дашкевич Я. Нація та націоналізм : Теоретичні проблеми й історіографічні висновки. *Україна в минулому*. 1996. № 9. С. 177–185.
 39. Дашкевич Я. «Не може бути української культури без духу української нації» : Про історію української культури. *Родовід : Етнографічні, археологічні, історичні, фольклорні, мистецтвознавчі записки*. 1991. № 2. С. 6–7.
 40. Дашкевич Я. Основні етапи етнічної історії української нації. Міфологізація та деміфологізація. *Ратуша*. 1991. 4–5 вересня. № 92. С. 4–5.
 41. Дашкевич Я. Основні етапи етнічної історії української нації. Міфологізація та деміфологізація. *Родовід : Етнографічні, археологічні, історичні, фольклорні, мистецтвознавчі записки*. 1991. № 2. С. 32–36.

-
42. Дашкевич Я. «Особисто з Шухевичем я познайомився в Нальчику...» З привітального слова на відзначенні 75-річчя Юрія Шухевича. *Ратуша*. 2008. 3–9 квітня. № 13. С. 3.
 43. Дашкевич Я. Перегук віків : Три погляди на минуле і сучасне України: Націогенез – національне відродження – національна свідомість українців на зламі XVI–XVII ст. *Україна. Наука і культура : Щорічник*. 1993. № 26/27. С. 44–53.
 44. Дашкевич Я. Перша зустріч українських істориків з двох світів: Вступне слово. *Проблеми дослідження історії України : перший круглий стіл істориків*, Славсько, 4–6 вересня 1990 р. Доповіді, виступи, дискусія. Львів, 1993. С. 3–4.
 45. Дашкевич Я. Поняття «воєнна організація держави» : Методологічно-термінологічний вимір. *Національні інтереси*. 2008. № 17. С. 61–65.
 46. Дашкевич Я. Постаті : Нариси про діячів історії, політики, культури. Львів. від. ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ. 3-тє вид., допов. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2015. 808 с.
 47. Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука. *Українські проблеми*. 1999. № 1/2. С. 109–119.
 48. Дашкевич Я. «Постмодернізм є великою перешкодою для нормального розвитку гуманітарних наук...» : Міркування з приводу конференції «Національні дискурси : пост-модерн чи пост-мортем?» *Каменяр : Газета Львівського державного університету ім. І. Франка*. 1999. Січень. № 1. С. 2.
 49. Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука. *Методологічні проблеми суспільно-гуманітарних наук і освіти в умовах трансформації суспільства* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Дніпропетровськ, 4–5 березня 1999 р. Дніпропетровськ, 1999. С. 24–37.
 50. Дашкевич Я. Проблема державності на галицько-волинських землях (кінець X – середина XIVст.). *Король Данило Романович і його місце в українській історії* : матеріали Міжнародної наукової конференції, Львів, 29–30 листопада 2001 р. Львів, 2003. С. 8–23.
 51. Дашкевич Я. Про концепцію п'ятитомної «Історії української культури» : виступ на конференції «Україна в сучасному світі». 15 червня 1990 р. *Український час*. 1991. № 1. С. 19–23.

-
52. Дашкевич Я. Роман Бжеський, життя й історико-публіцистична діяльність. *Українські проблеми*. 1998. № 1. С. 122–127.
 53. Дашкевич Я. Роман Шухевич: Штрихи до політичного портрета. *Ратуша*. 1994. 14 травня. № 41. С. 2.
 54. Дашкевич Я. Сіре небо над українським Кримом. *Державність*. 1992. № 4. С. 3–6.
 55. Дашкевич Я. Сіре небо над українським Кримом. *Ратуша*. 1992. 3 листопада. № 118. С. 5. 5 листопада. № 119. С. 5.
 56. Дашкевич Я. Тарас Шевченко: Документи і матеріали (1814–1963). Архів. упр. при Раді Міністрів УРСР / упоряд.: І. Л. Бутич, Я. Р. Дашкевич, Ф. К. Сарана та ін. Київ: Держполітвидав УРСР, 1963. 566 с.
 57. Дашкевич Я. Традиції непереможності української зброї: Переднє слово. *Конотопська битва 1659 року: Збірник наукових праць*. Київ, 1996. С. 9–13.
 58. Дашкевич Я. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. Київ, 1993. 192 с.
 59. Дашкевич Я. «Україна повинна не лише приймати чужі умови, але й висувати власні вимоги...» / записала Г. Доманська. *За вільну Україну*. 1998. 3 січня. № 1/2. С. 2.
 60. Дашкевич Я. Україна та суперечливі концепції Європи і Середньої Європи. *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ*. 1999. № 1. С. 67–72.
 61. Дашкевич Я. Українське козацтво в інтерпретації ненаукових стереотипів. *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія: Гуманітарні науки. 2005. № 5. С. 7–15.
 62. Дашкевич Я. Український нарід і комунізм. *Злочини панівного російського комунізму проти українського народу*. Київ, 1994. С. 3–11.
 63. Дашкевич Я. Український нарід і комунізм. *Українські проблеми*. 1994. № 2. С. 60–65.
 64. Дашкевич Я. Українські землі в часах галицько-волинської державності (кінець X – середина XIV ст.). *Пам'ять століть*. 2002. № 4. С. 3–21.
 65. Дашкевич Я. Українці в Криму (XV – початок XX ст.). *Ратуша*. 1991. 11–12 листопада. № 121. С. 4–5. 13–14 листопада. № 122. С. 4–5.

-
66. Дашкевич Я. Українці в Криму (XV – початок XX ст.). *Сучасність*. 1992. № 4. С. 96–104.
67. Дашкевич Я. У світі книжки / упоряд.: Н. Паславська, Г. Сварник, А. Фелонюк. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львів. від. ; Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Львів, 2001. lxxx + 504 с., іл.
68. Дашкевич Я. «Учи неложними устами сказати правду» : Історична есеїстика (1989–2008). Київ : Темпора, 2011. С. 55–69.
69. Дашкевич Я. *Фенікс* : матеріали науково-теоретичної конференції «Націоналізм: традиція, сучасність, перспективи». Київ, 1998. С. 11–13.
70. Дашкевич Я. Чи буде в Україні суд над комунізмом? З приводу виходу в світ книжки Сергія Білоконя про масовий терор 1917–1941 рр. *Нескорена нація*. 1999. Листопад. № 15/16. С. 2.
71. Дашкевич Я. Чому археографія у Львові? Про львівське відділення Інституту української археографії АН України. *Ратуша*. 1993. 13 квітня. № 39. С. 2.
72. Дашкевич Я. Цензурні переслідування Шевченкових творів на Західній Україні в 30-х роках XX ст. *Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР*. 1964. № 2. С. 17–23.
73. Дашкевич Я. Що таке нація, етнос, національна культура? *Ратуша*. 1991. 27–28 березня. № 30. С. 3.
74. Дашкевич Я. Юрій Шухевич та Шухевичі : До 70-річчя від дня народження. *Шлях перемоги*. 2003. 27 березня – 2 квітня. № 14. С. 5.
75. Дашкевич Я., В. Кондратюк, П. Письменний. Визначальна роль Михайла Грушевського щодо створення підґрунтя національних інтересів України. *Національні інтереси*. 2008. № 16. С. 36–41.
76. Дашкевич Я., В. Кондратюк, П. Письменний. Поняття «національні інтереси України» в науковій спадщині проф. Михайла Грушевського і сучасність. *Національні інтереси*. 2008. № 16. С. 29–35.
77. Дашкевич Я., Кравець М., Письменний П. До концепції козацької ідеї : Критичний огляд домінуючих ідей попперизму і марксизму. *Козацтво в українському суспільстві: Минуле,*

-
- сучасне, майбутнє : матеріали наук.-практ. конф., 27 вересня 2005 р. Львів, 2005. С. 27–36.
78. Dashkevych Ya. Armenians in Ukraine at the Time of Hetman Bohdan Xmel'nyts'kyj (1648–1657). *Harvard Ukrainian Studies*. Cambridge, Mass., 1979–1980. Vols. 3–4. P. 166–188.

Література про вченого

79. Араджионі М., Бубенок О., Мавріна О. Відомі та маловідомі сходознавчі дослідження Я. Р. Дашкевича. *Східний світ*. 2016. № 4 (93). С. 7–17.
80. Василюк О. Вірмени України в дослідженнях Я. Р. Дашкевича. *Східний світ*. 2016. № 4 (93). С. 23–28.
81. Гирич І. Від короля Данила до Омеляна Пріцака : Штрихи до історіографічних студій Ювіляра. *Постаті : Нариси про діячів історії, політики, культури*. 3-тє вид., допов. Львів. від. ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ. Львів : Літературна агенція «Піраміда», 2015. С. 9–26.
82. Гирич І. Ярослав Дашкевич : Історик, що вчив неложними устами. Лицар духу : Меморіальний збірник, присвячений проф. Ярославові Дашкевичу. Львів, 2011. С. 26–38.
83. Гирич І. Ярослав Дашкевич – історіограф новітньої України: спроба есею. *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 18. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2008. С. 280–312.
84. Гирич І., Дядюк М. Ярослав Дашкевич: кілька штрихів до портрета історика. *Історіографічні дослідження в Україні / відп. ред. О. А. Удод*. Київ : НАН України. Ін-т історії України, 2010. Вип. 20. С. 170–178.
85. Гирич І. Ярослав Дашкевич. Останній аристократ духу [Електронний ресурс]. АртВертеп. 2008. URL: <http://artvertep.com/print?cont=10557>
86. Гуменюк Т. Науковий доробок доктора історичних наук Ярослава Романовича Дашкевича у працях сучасних вчених. *Українська біографістика = Biographistica Ucrainica : Збірник наук. праць*. 2021. № 9. С. 328–337.
87. Ільницька Л. Концепція національної бібліографії у працях Ярослава Дашкевича. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*. 2012. № 4 (20). С. 3–17.

-
88. Кочубей Ю. Ярослав Дашкевич і питання національних меншин в Україні. *Східний світ*. 2016. № 4 (93). С. 18–22.
89. Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969) / упоряд.: Р. Дзюбан, Г. Сварник. Львів, 2009. 374 с. ; іл.
90. Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986) / упоряд. А. Фелонюк. Львів, 2012. 296 с. ; іл. (Львівські історичні праці. Джерела. Вип. 3).
91. Лоштин Н. Рецензія на кн.: Ярослав Дашкевич. У світлі книжки / упоряд.: Н. Паславська, Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів: НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, 2021. *Вісник НТШ*. № 66. С. 114–116.
92. Мицик Ю., о. Листи Ярослава Дашкевича до Юрія Мицика. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2012. Вип. 16–17. С. 581–602.
93. Невтомне служіння науці (до ювілею Ярослава Романовича Дашкевича). *Бібл. вісник*. 2006. № 6. С. 63–64.
94. Олена Степанів – Роман Дашкевич: Спогади і нариси / передм. Я. Дашкевича. Львів, 2009. 638 с., 48 с. іл.
95. «...пишу Тобі листа...» Листи Ярослава Дашкевича до Анни Кос (123 листи за 1970–1984 рр.) / упоряд. А. Кос. Львів, 2010. 92 с. ; іл.
96. Портнов А. Ярослав Дашкевич і Ярослав Ісаєвич : Два історики в одному Львові. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/12/14/65010/>; <https://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1821-andrii-portnov-yaroslav-dashkevych-i-yaroslav-isaievych-dva-istoryka-v-odnomu-lvovi>
97. Портнов А. «Ярослав Дашкевич і Ярослав Ісаєвич : Два обличчя величі історика». *Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття*. Київ : Критика, 2011. С. 201–223.
98. Рибчинська Н. Бібліографія і бібліографи в академічній бібліотеці Львова у перші повоєнні роки. *Записки Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаника : Збірник наук. праць*. 2002. Вип. 9/10. С. 50–57.
99. Рибчинська Н. Створення і становлення відділу бібліографії (з архівних джерел 1940–1962 рр.). *Записки Львів. наук. б-ки*

-
- ім. В. Стефаника : Збірник наук. праць. 2010. Вип. 2 (18). С. 157–180.
100. Сварник Г. Громадські і наукові традиції родини Дашкевичів. *Вісник Львівського університету. Серія філолог.* 2007. Вип. 42. (До 80-ліття ювілею д-ра філологічних наук проф. Я. Дашкевича). С. 5–10.
101. Сварник Г. Дашкевич Ярослав–Іван–Ананія (де Корибут). *Енциклопедія Львова*. Т. 2. Львів, 2008. С. 27–28.
102. Сварник Г. Дашкевич Ярослав Романович. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 7: Г–Ді. Київ, 2007. С. 250–251.
103. Сварник Г. Дашкевич Ярослав Романович. *Українські архівісти (XIX–XX ст.) : Біобібліографічний довідник*. Київ, 2007. С. 182–184.
104. Сварник Г. Між Києвом і Львовом: Листування Юрія Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969). *Укр. археографічний щорічник : Збірник наук. праць*. 2009. Вип. 13/14. С. 191–219.
105. Сkochиляс І., Білокінь С. Ярослав Романович Дашкевич (1926–2010). *Укр. археографічний щорічник*. НАН України, Археографічна комісія, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ : Укр. письменник, 2010. Вип. 15. С. 723–740.
106. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії. *Спеціальні історичні дисципліни : Питання теорії та методики : Збірник наук. праць*. 2006. Вип. 13. С. 6–27.
107. Тарасенко І. Із кореспонденції Ярослава Дашкевича (листи Юрія Мицика). *Загартована історією : Ювіл. зб. на пошану проф. Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження*. Київ, 2013. С. 333–370.
108. Фелонюк А. Схід у науковій спадщині Ярослава Дашкевича. *Україна і Схід / упоряд.: Г. Сварник, А. Фелонюк*. Львів, 2016. С. 7–76.
109. Фелонюк А. Ярослав Дашкевич та Ян Райхман : Епістолярний діалог сходознавців. *Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст. : матеріали Міжнар. конф., присвяч. 85-літтю від дня народження Ярослава Дашкевича, 13–14 грудня 2011 р., м. Львів*. Львів, 2013. С. 116–131.

-
110. Шевченко Ф. Історіографія – важлива історична дисципліна. Історіографічні дослідження в Українській РСР. 1968. Вип. 1. С. 5–20.
111. Ярослав Дашкевич : Біобібліогр. покажчик. НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника ; уклад. М. Кривенко ; авт. вступ. ст. А. Содомора ; наук. ред. Л. Ільницька. Львів : ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, 2006. 263 с.
112. Ясь О. Рецензія на кн. : Дашкевич Я. Україна і Схід / упоряд.: Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів : «Коло», 2016. 960 с. ; іл. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. С. 180–187.